

मं. २९

म. ग्रं. सं. ठाणे

म. ग्रं.
विषय
सं. नं.

विषय
निबंध
संग्रहालय क्रमांक
८३३

लेखक ला. कृष्ण गणेश
हंस

सन
१९०२

पुस्तकाचें नांव कावि मारो पंत यांच्या
चारित्र्य व काव्यसौंदर्य

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

संग्रहालय शाखा. नवनिवेशक

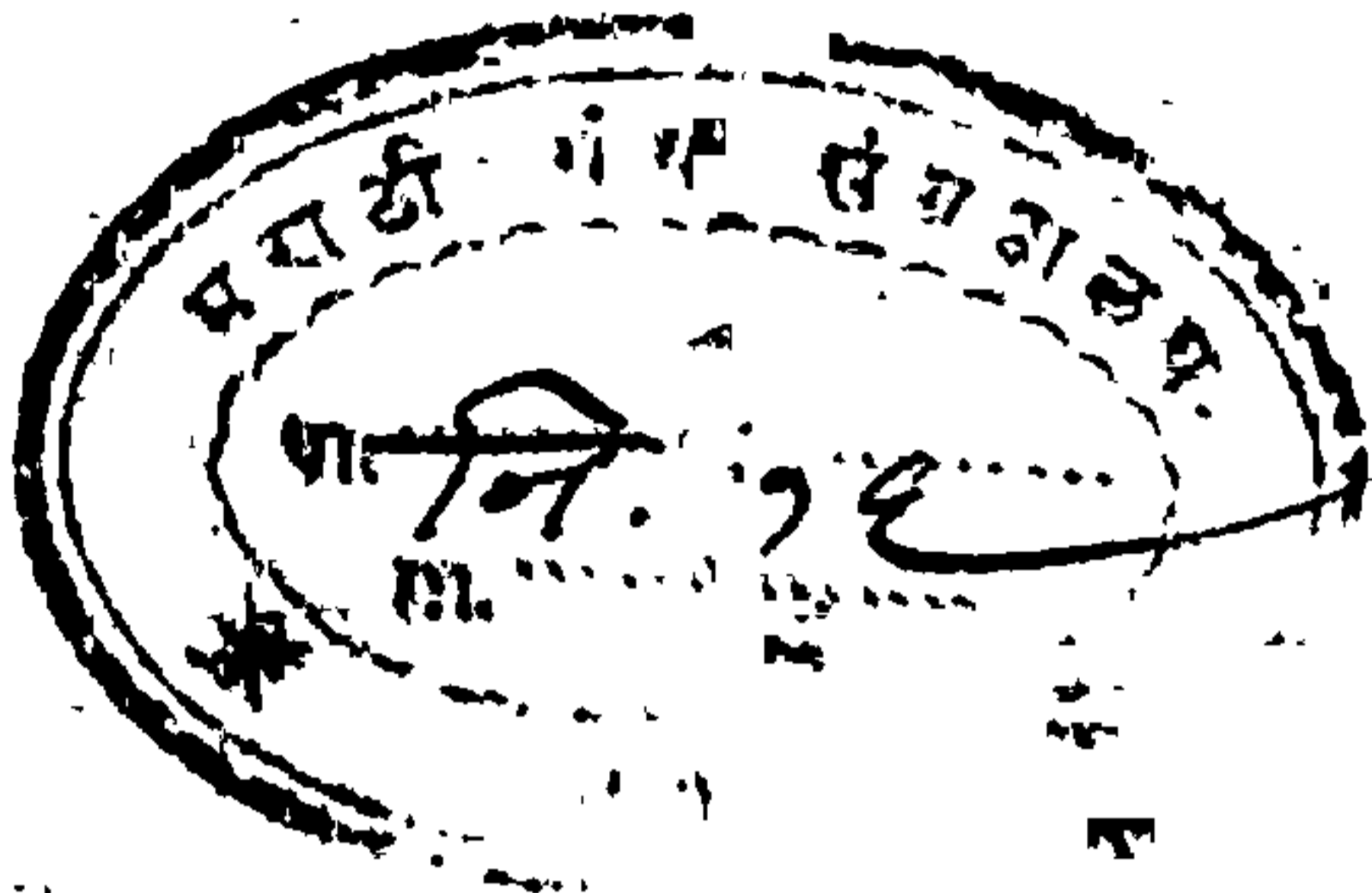
अनुक्रम नं.	विभाग	क्रमांक
पुस्तकाचें नांव		
लेखक		

सूच २९

सं. क्र.

कावि मारो पंत यांच्या
चारित्र्य व काव्यसौंदर्य

निबंध

क्र.:

क्र. १६

कविचूडामणि नि.

121

मोरोपंत

ह्याचें

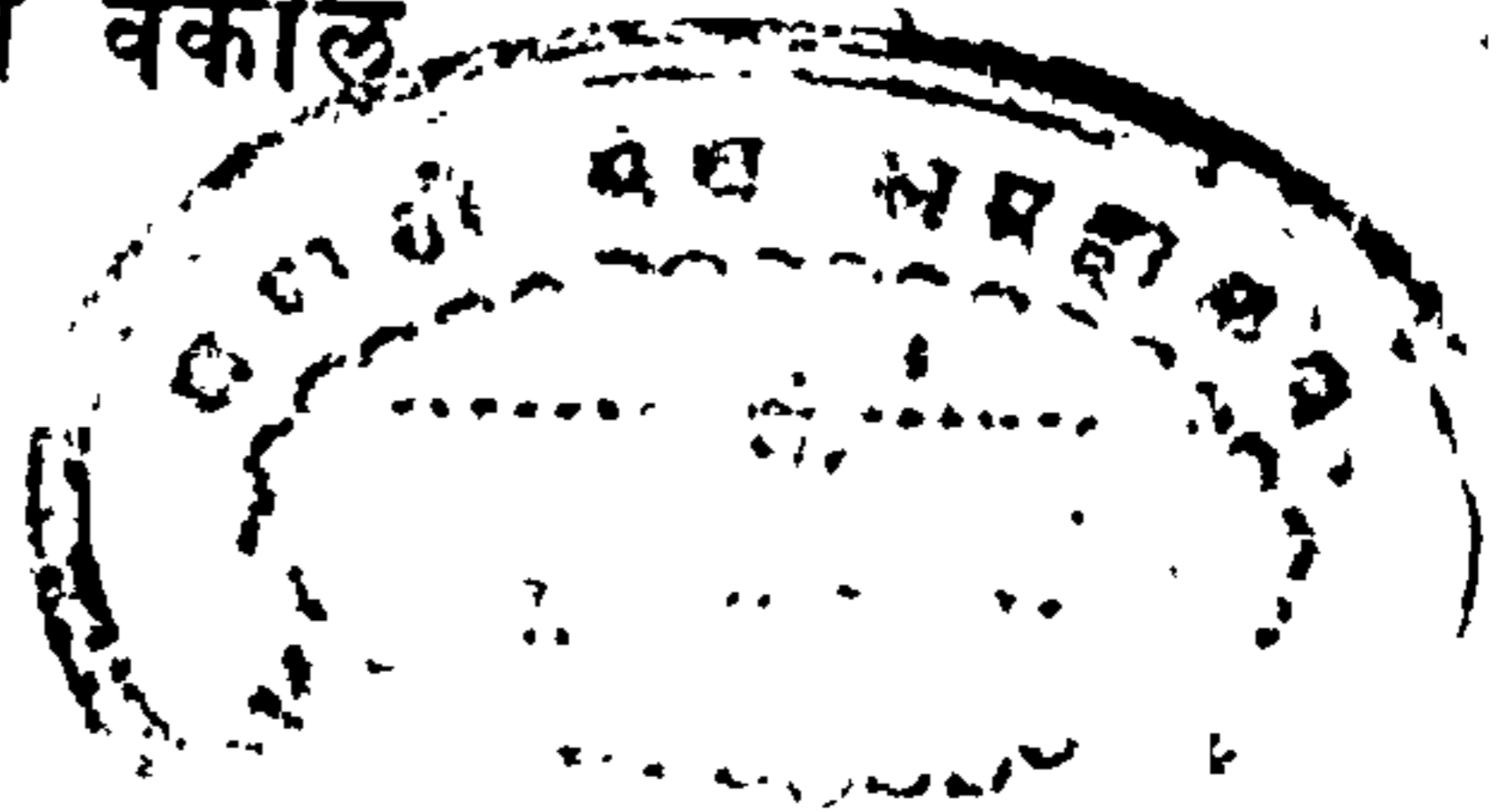
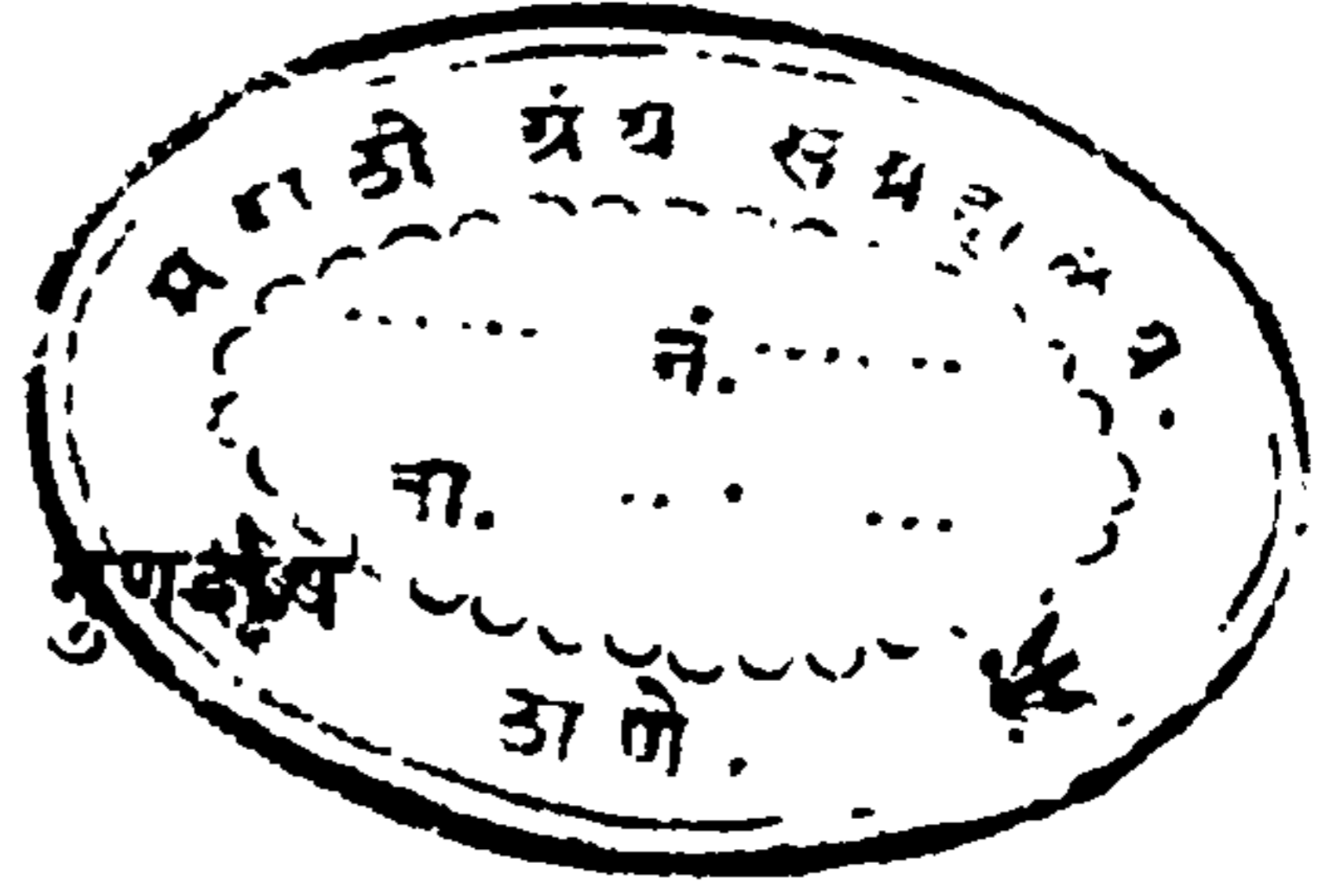
चरित्र व काव्यसंबंधी

यांविषयी

वाळकृष्ण मल्हार हंस वकील

रुत

निबंध.

[ज्याबद्दल पुणे दक्षिणाप्राइझ कमीटीकडून इनाम मिळालें आहे.]

ज्याच्या तटकासारीं होय गुणस्नेहविंदुही फार ॥

सारज्ञ असूयोद्भित त्याला माझा असो नमस्कार ॥

मोरोपंत.

सन १८८२ इ०

(किंमत एक रुपया.)

या पुस्तकाचे सर्व हक्क ग्रंथकर्त्यानें स्वाधीन ठेविले आहेत.

इंदूर :

सरकारी छात्रसाम्यांन छासिळा.

प्रस्तावना.

देवि सहज सिंहासन तुजला ब्रह्मादिकां न आसन तें
त्वच्चरितामृत प्याया पसरार्वेभ्या न कानआस नतें ॥१॥

अज्ञानमहिषासुराचा नाश करणारी विद्यादेवी सिंहासनारूढ असतां अनेक कविवृंदे अनन्य भावानें तिचें सेवन करित आहेत, तिचें दर्शनही आपणास दुर्लभ ; तथापि विद्वज्जनांनीं दाखविलेल्या तिच्या मार्गाकडे मुख करून यथाशक्ति कांहीं तरी तिची सेवा करावी व कविजनकथित अशा तिच्या आनंदजनक अगाध चरितामृताचें पान करावें, अशा हेतूनें संचार करित असतां ह्या लहानसा निबंध निर्माण झाला.

सरस्वतीचे तद्दयंगमसखे, अथवा ज्या आनंदसृष्टीतील चमत्कृतिजन्य एकादश रसांचे आस्वादन करून सत्तुदय रसिकजन आकंठ तृप्त होतात त्या सृष्टीचे विधाते, किंबहुना आनंदसाम्राज्याचे राजकार्यधुरंधरप्रतिनिधीच जे कवीश्वर त्यांच्या काव्यसृष्टींत कोठें कोठें काय काय चमत्कार आहेत ते अवलोकन करण्याची व तज्जन्य आनंदफल भोगण्याची प्रत्येक रसिकास इच्छा उत्पन्न होणें साहजिक आहे. त्याप्रमाणें महाराष्ट्र काव्यसृष्टींतून फिरत असतां आम्हाला मयूरपंतकृत उत्तम आनंदाची खाणच अशी कविता सांपडली. तिचे गुण अगाध आणि सौंदर्य निरुपम आहे. तिचें कांहीं स्वरूप दाखविण्याचा या निबंधांत आम्हीं

यथामति प्रयत्न केला आहे. तो कितो सिद्धीस गेला आहे ह्याचा विचार करण्याचें काम मार्मिक रसिकांकडे आहे.

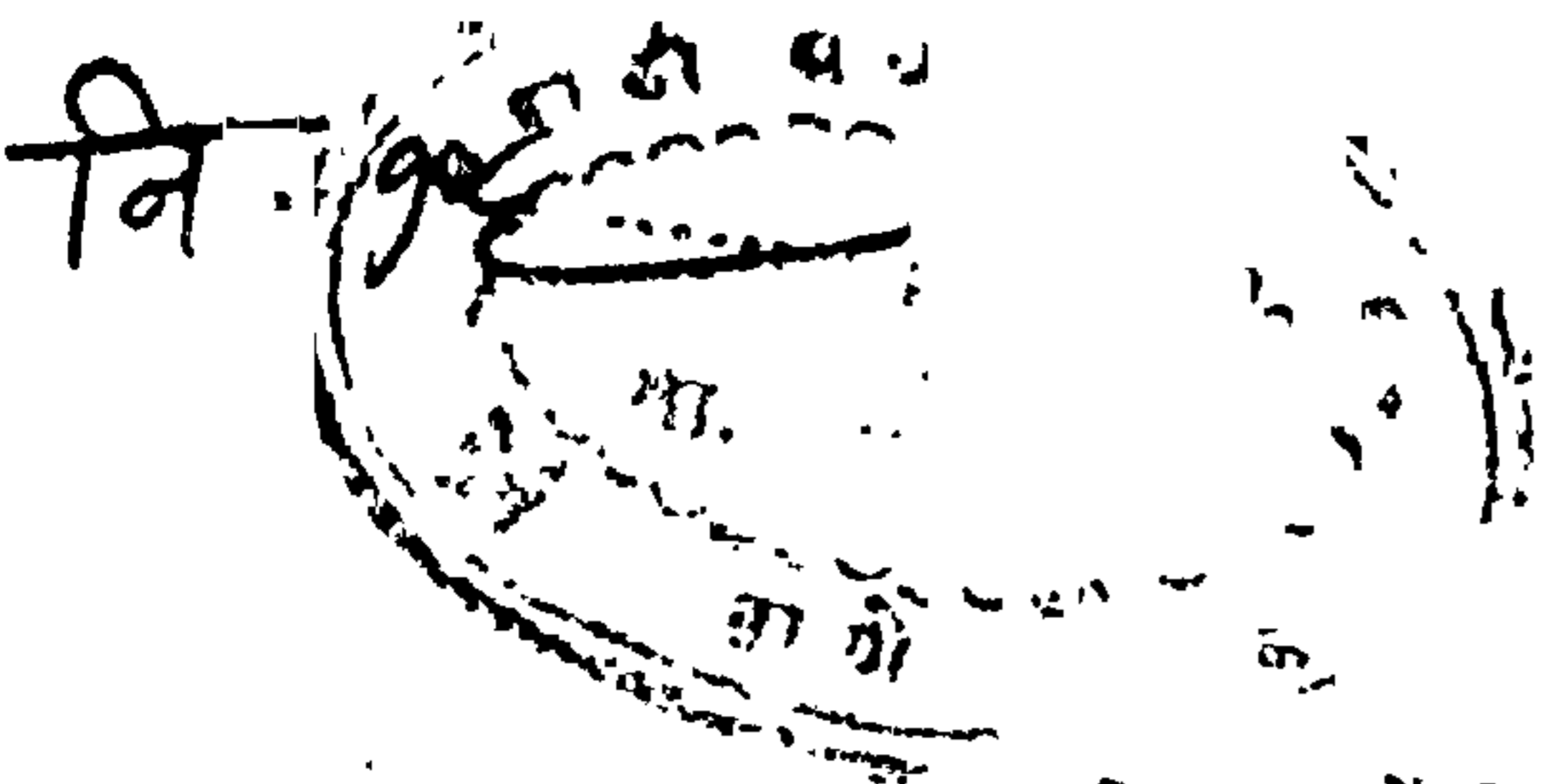
या निबंधांत मोरोपंताचें चरित्र, त्याचे ग्रंथ आणि त्याच्या काव्याचे गुणदोष इतकें विवरण केलें आहे. पंताच्या ग्रंथांचें व काव्याचें स्वरूप दाखवितांना, आजपर्यंत त्याच्या व त्याच्या काव्याच्या संबंधानें अनेक लोकांनीं जे दोषारोप त्याजवर केलेले आमच्या समजण्यांत आले त्या सर्वांचें उल्लेखन करून, त्यांविषयीं कारणांसह आमचीं मतें यांत प्रकट केलीं आहेत.

चमत्कारिक कल्पना व प्रसादादि काव्यगुण ध्यानांत येण्याकरितां मोरोपंताच्या कवितेचा कांहीं मासला यांत दिला आहे. त्यापासून कांहीं रसांचा पाकही समजण्यास जागा असून, रससंबंधानें त्याच्या कवितेचें वर्णन करित असतां कोणत्या रसाचीं कोणतीं स्थलें हें सामान्यत्वे करून दाखविलेंच आहे. यामुळे आणखी रसांचीं ह्मणून निराळीं उदाहरणें विस्तरभयास्तव दिलीं नाहींत.

प्रकृत निबंध पुणें एथील दक्षिणा प्राइझ कमिटीनें पसंत केला असून त्याबद्दल त्या कमिटीकडून निबंधकर्त्यास इनामही मिळालें आहे. यावरून हें निबंधाचें पुस्तक विद्वान् व रसिकजनांच्या अनुग्रहास पात्र होईल अशी ग्रंथकर्त्यास उमेद आहे.

इंदूर, तारीख ११ डिसेंबर,)
सन १८७९ इसवी.)

ग्रंथकर्ता.

हृणं स्वकृतिच्या उणें किमपि एक वर्णीं न हो
असें तुज कधीं बरें विगनशंक वर्गीन हां
असेचि अशि आवडी करिशि कांन अत्यादर
स्वभक्तमुरपादपा हरि नसेचि सत्या दर.

मोरोपंत.

श्री

मोरोपंत.

इहमुख्यकलोपेतः कोभवत्कविनायकः

इतिमीमांस्यमानेतुमयुरेशः स्मरत्यलं १

विठोबा अण्णा.

महाराष्ट्रभाषादेवीचा तृदयंगमसखा, महाराष्ट्रकविराजमुकुटमणि,
महाराष्ट्रकुलदीपक, साहित्यशास्त्राचा मित्र आणि रामभक्तशिरो-
वतंस मोरोपंतपंडितपराडकर हा पन्हळगड येथे शके १६५१
सौम्यनाम संवत्सरीं जन्मला. ह्याची दिनचर्या, लोकप्रियता,
काव्यरचना आणि कुलवृत्तांत या संबंधाने कविचरित्र, यशोदापां-
दुरंगी आणि जुने नवनीत या ग्रंथांत थोडीशी माहिती दिली
आहे. त्यानंतर सांप्रत काव्येतिहाससंग्रह नांवाच्या मासिक-
पुस्तकांत बऱ्याच विस्ताराने विशेष माहिती प्रकट केलेली आढ-
ळून आली आणि निबंधमालापुस्तकांत पंताच्या ग्रंथांची एक
यादी छापून प्रसिद्ध झाली असून दुसरी किरकोळ माहितीही
कधीं कधीं दिलेली आहे. या सर्वांचे अवलोकन करून आमचे
माहितीसहया ठिकाणीं मोरोपंताचे उपलब्ध चरित्र लिहिले आहे.

मोरोपंत कऱ्हाडे जातीचा ब्राह्मण होता. त्याच्या बापाचें नांव रामचंद्रपंत व आईचें नांव लक्ष्मीबाई. मोरोपंतास दोन बायका होत्या, वडील रमाबाई व धाकटी आनंदीबाई. रमाबाईच्या भेत्रांस कांहीं विकार असल्यामुळें बंधूच्या आग्रहास्तव त्यानें दुसरें लग्न केलें. रमाबाईस मात्र संतति शाली. मोरोपंतास, रघुनाथपंत आणि रामकृष्णपंत असे दोन पुत्र आणि एक कन्या होती. रघुनाथपंतास ग्वाल्हेरी येथें नौकरी होती, त्याचा वंश तिकडे आहे. रामकृष्णपंतास त्याचा चुलतसासरा विठ्ठल उपाध्याय यानें, निजामाचे दिवाण चंदूलाल यांजकडून कांहीं गांवची जाहगीर देवविली ती अद्याप चालत आहे.

मोरोपंताचे पूर्वज रत्नागिरी जिल्ह्यांतील राजापूर तालुक्यापैकीं मौजे सौंदळ या गांवीं रहात होते. तेथून त्याच्या पूर्वजां पैकीं कोणी घांटावर पन्हळगड येथें रहाण्यास गेला, त्याचें नांव काय व तो कधीं गेला हें मुळींच कांहीं समजत नाहीं. पन्हळगडास मोरोपंताचा घरटा अद्याप लोक दाखवितात असें ऐकिवांत आहे.

मोरोपंताचा बाप रामाजीपंतपराडकर हा कोल्हापूरदरबारीं चाकरीस होता. त्यानें आपल्या मोतदारास कांहीं अपराधास्तव पैसा तापवून डाग दिला ; तेव्हां राजानें मात्र करावयास योग्य असा दंड आपण आपल्या सेवकास केल्याबद्दल आपणास शासन होईल या भीतीनें त्यानें कोल्हापूर सोडलें आणि वारामतीस आला. तेथें बाळाजी विश्वनाथ भट पेशवे यांचा जामात बाबूजी नाईकजोशी जाहगिरदार होता त्याजकडे तो पागेच्या कामावर राहिला. तों पर्यंत मोरोपंत पन्हळगडासच होता. बापास

जाऊन पुष्कळ वर्षे झालीं तो परत येत नाहीं, वारा वर्षे गुजरून गेलीं तर विधियुक्त भेटण्याचा प्रसंग येणार असे मनांत आणून मोरोपंत पन्हळगडाहून निघून वापास भेटण्याकरितां वारामती येथें गेला. तेथें पंताचे गुण पाहून वावूजी नाईक यास फार संतोष झाला. त्यानें सालीना ५०० रुपयांची नेमणूक करून देऊन पंतास आपल्या घरीं पुराण सांगण्याकरितां ठेविलें आणि पंताचा जेष्ठ बंधु राघोपंत यासही सालीना ५०० रुपये वेतन देऊन आगळगांव येथील फडनविशी सांगितली. याखेरीज लग्न-कार्य वगैरे प्रसंगीं विशेष द्रव्यसाहाय्य ही तो करित असे. नाईक हा पंतास कांहीं जाहगीर करून देत होता परंतु ती घेण्याचें पंतानें नाकबूल केलें.

गणेशपाध्ये गोळवलकर हा मोरोपंताचा गुरु होता. पाध्यांच्या घराण्यास मोरोपंत फार पूज्य मानित होता. पुढें पंढरपुरकर काशिनाथवावा पाध्ये यांची कन्या सुंदराबाई ही मोरोपंताचा चिरंजिव रामकृष्णपंत यास दिली तेव्हां तर त्याचा, पाध्यांच्या घराण्याशीं शरीरसंबंधच घडून आला या मुळें परस्पर स्नेह दृढतर झाला. नंतर पाध्यांच्या आग्रहास्तव रामकृष्णपंत वारामती सोडून पंढरी येथें रहाण्यास गेला. त्याचे वंशज अद्यापि तेथेंच आहेत. मोरोपंताचा वंशवृक्ष पुढें दिला आहे त्यावरून त्याच्या वंशांत कोण कोण पुरुष झाले याची माहिती समजेल.

प्रतिदिवशीं रात्रीं धुळीची पाटी, संस्कृत पोथी व सदीपसमई इतकी तयारी चाकरानें करून ठेवावी. इकडे सर्व नित्य कृत्य आटोपल्यावर पंतानें सर्व पाटीभर ग्रंथ लिहावा आणि नंतर निजावयास जावें असा त्याचा परिपाठ होता. दुसरे दिवशीं सकाळीं पाटीवरील

ग्रंथाची प्रत शाईने करून ठेवण्याचें काम लक्ष्मणभट्ट वाईकर याजकडे होतें. एके दिवशीं चाकराचे हातून पाटा उधळली तेव्हां नष्ट झालेला ग्रंथ स्वतां भगवान् रामचंद्रानें कागदावर लिहून ठेविला असें ह्मणतात. मोरोपंत प्रत्यहीं प्रायः १५० ग्रंथ रचून तयार करित होता.

शके १७११ सौम्यनाम संवत्सरीं ह्मणजे आपल्या वयाच्या ६० व्या वर्षीं मोरोपंत, अमरसिंग जाधव याजबरोबर महायात्रेस गेला. त्यानें आपली कविता बरोबर नेली होती ती काशींतील पंडितांस दाखविली. त्या समयीं पंताच्या ग्रंथांची शलाकापरीक्षा करावी असा तेथील पंडितांचा विचार ठरला. त्या प्रमाणें एके दिवशीं सभा भरून परीक्षा झाली त्या समयीं कविता निघाल्या त्यांपैकीं खालीं दाखल केलेल्या आर्या होत्या असें ऐकण्यांत आहे.

वदवि मयूराकरवीं श्रीराम विराटपर्व चवथें वा
स्वल्प ह्मणूनि न सोडी अमृताची शक्ति सर्व चव थेंवा.
रामघन सत्प्रसादामृत जों जों बहु वळूनि वर्षतसे
तों तों भक्तमयूर स्वार्थक्रीका करुनि हर्षतसे.

ह्या विराटपर्वाच्या शेवटल्या आर्या आहेत. यांत कथानकाचा कांहींएक संबंध नसून ह्या केवळ पंतकवीच्या स्वतंत्र व निर्मल प्रतिभानिर्मितच आहेत. भगवत्प्रसादानें परीक्षेच्या वेळीं अशाच सुंदर कविता काशींतील पंडितांच्या प्रेमावलोकनास पात्र झाल्या हो मोठी आनंदाची गोष्ट झाली. ह्या आर्यांतिल साधें अनायासें साधलेलें सरल पदलालित्य, काश्मिरांतील वसंत ऋतूच्या गुलाबा प्रमाणें किंवा निरभ्रपूर्णमेच्या शरच्चंद्रा प्रमाणें अथवा सज्जन मानसा प्रमाणें प्रसाद, भागीरथीच्या स्फटिकरचित अगाध सरो-

वराप्रमाणें अर्थगांभीर्य आणि अलंकारानें कवितेस किंवा कवितेने अलंकारास शोभा आली ह्याचा निर्णय करितां येत नाही असे सुभग अलंकार पाहून काशीतील महा पंडित फार प्रसन्न झाले आणि पंडितांची प्राकृतावर स्वाभाविक अप्रीति असतां ही, प्राकृतांतील वरच्या सारख्या आर्यांचें अपूर्व लावण्य अवलोकन करून त्यांनीं पंताच्या कवितेची मोठी वाहवा केली.

याच गोष्टीस अनुसरून पंताचा व्याही काशीनाथ वावा पाध्ये यानें ह्मटलें आहे कीं:—

ज्या उपजतांचि गेल्या काशीरामेश्वरा नमायाला
आर्या या प्रौढपर्णीं जगतीतल हे पुरे न मायाला

फार प्राचीन कालापासून श्री काशीक्षेत्र हें विद्यादेवीचें केलि-मंदिर ह्मणूनच गाजत आहे, त्यांत ही साहित्यादिशास्त्रपारंगतता त्या क्षेत्रा प्रमाणें इतरत्र पिकतच नाही ह्मटलें तरी चालेल; तशांत मोरोपंत होता त्या वेळीं तर विद्वान्, भट्ट, आचार्य, कवि इत्यादि पदव्या मिळविण्याची युनिव्हर्सिटी काशीच होती.

अशा स्थितींत ज्या पात्राला पाहून पंडित लोक नाक मुरडित होते त्याच पात्रांत आपला काव्यरस भरून तो पंडितांपुढें ठेवून पंतानें त्यांजकडून चाखविला आणि पाकनैपुण्यांत आपणास वाहवा ह्मणवून घेतलें. एवढ्याच गोष्टीवरून आह्मी पंतास महा-राष्ट्रकविमुकुटमणि ह्मटलें तरी काहीं हरकत नाही; मग तत्वतः त्याचें कवितासौंदर्य ही वरील आख्यायिकेस उत्तेजकच आहे असें पाहिल्यावर कोणता रसिक आह्मास अनुसरणार नाही बरें? असो.

काशीस श्रीगंगाप्रार्थना आर्या पाठविल्या या विषयीं व आप-
णास वानूजोनायकाचे चिरंजीव पांडुरंगराय यानीं महायात्रेस
पाठविलें या विषयीं पंतानें उल्लेख केला आहे तो:—

श्रीरामसुतमयूर श्रीगंगाप्रार्थनार्थ या आर्या
पाठविल्या काशीप्रति कीं दीनाच्या जंपेचि तो कार्या १७
गंगाप्रार्थना. .

श्रीपांडुरंगरायें तुझिया मज वंदनासि पाठविलें
स्नानासमयीं यास्तव ऐशा प्रभुतें मनांत आठविलें ?

काशीहून परत येतांना नर्मदेच्या कांठीं चोळीमहेश्वर येथें
श्रीमंत कैलास-वासी अहल्याबाई सोबत होळकर यांच्या भेटीचा
योग आला त्या प्रसंगीं पंतानें त्यांजवर आर्या केल्या त्या:—

श्रीहरहरभक्ता तूं देवि १ अहल्ये वरा धरा-भूषा २
पूषा ३ तुज साधु ह्मणे ख्याता तुज सम न बाणतनुभूषा ४ ॥ १ ॥
देवि अहल्याबाई झालीस जगत्रयांत तूं धन्या
न न्यायधर्मनिरता अन्या कलिमाजि ऐकिली कन्या ॥ २ ॥
जाणे धर्म करीना त्या स्तवितो कोण पंडितंमन्या ५
न न्यायधर्मनिरता अन्या कलिमाजि ऐकिली कन्या ॥ ३ ॥
धर्मार्थ गोत्रजन्या ६ किंवा झालीस तूं धराजन्या ७
तुज देवि भेटली जीं सत्कीर्ति कधींच हे न राजन्या ८ ॥ ४ ॥
न यजिसि नर्मदेतें देवि तुझी ती बहुप्रिया आली ९

१ श्रेष्ठ. २ भूवर्ण. ३ सूर्य. ४ बाण-तनु-भू-उषा-बाणासुराची कन्या
उषा. ५ आपणास महाविद्वान् मानणारा त्यास. ६ पार्वती. ७ सीता.
८ राजाच्या. ९ सखी.

गंगेची हि सखी हो कीं उभय मनांत सक्रिया आली ॥ ५ ॥

श्रीविष्णुपदा स्तविली त्वद्भक्ता हें तुला हि मानावें

विश्व जिला वानितसे कां न मयूरें हि तीस वानावें ॥ ६ ॥

या आर्या पाहून वाईस फार संतोष झाला. तेव्हां सालींना पांचशें रुपये घेऊन आपले पदरीं रहाण्याविषयीं तिनें पंतास पुष्कळ आग्रह केला ; परंतु पंताचें प्रेम नायकावर फार असल्यामुळे तें बोलणें कबूल न करितां तो वारामतीस परत आला.

एके समयीं भीष्माष्टमीचे (माघ शुक्ल ८ चे) सुमारास मोरोपंत नाशकास गेला होता, तेथे श्री० बालाजी बाजीराव उर्फ नाना साहेब पेशवे यांची पत्नी व माधवराव बळाळ यांची मातोश्री गोपिकाबाई ही रहात होती तिनें भीष्मभक्तीवर काव्य लिहिण्यास सांगितल्यावरून पंतानें भीष्मभक्तिभाग्य ह्मणून एक प्रकरण भागवतांतील प्रथम स्कंधाचे आठवे अध्यायाचे आधारें रचून त्याचे शेवटीं असा लेख लिहिला आहे:—

या प्रासूत १ स्वयं गौरीं २ कीर्ति मेनेव ३ सन्नुतां

या सद्गनवसंतश्रीः ४ कल्पवल्लीव यार्थिनाम् ५ ॥ १ ॥

यस्याः स्नुषा रत्नगर्भा ६ सपत्नी चामरावती

तस्याः श्रीगोपिकोदव्याः ७ किमपीदं कृते ८ कृतम् ॥ २ ॥

बाबूजी नाईक यांजबरोबर मोरोपंत एक दोन वेळ पंढरीस श्री विठ्ठलाचे दर्शनास गेला ते समयीं तेथील कांहीं मंडळीच्या

१ प्रसवली. २ पार्वती. पक्षी शुभ्र. ३ हिमालयपत्नी व पार्वतीची माता.

४ सज्जनरूपी वनाला वसंताचे शोभेसारखी. ५ याचकांस. ६ पृथ्वी.

७ राणी—पेशव्याची पत्नी. ८ करितां.

सांगण्यावरून पुढील आर्यापंचक पांडुरंगप्रसादमहिभ्यावर त्याने रचिले.

व्हाव्या प्रसादतुळसीमाळा श्रीमत्पदावरिलचि बुका
येणें चि धन्यता स्व-स्वीकार करावया धरिल चिबुका १ ॥ १ ॥
विधिहर हि ह्मणे स्वपदर पात्र पदा पुढिल खारकेला हो
ईणें उर-क्षतीं षडरांच्या निज लाभ खार केला हो ॥ २ ॥
यमदूत न पृष्टीं सुर पायांवरि वारिक मारितात बुक्या
ज्याचा श्रीचरणाच्या भाग्यें होईल पात्र हात बुक्या ॥ ३ ॥
तारी जनासि लावुनि आपण होउनि अलावु कासेला
श्रीचरणींचा झांकुनि शोभवितो बहु भला बुका सेला ॥ ४ ॥
जी साधुकरप्राप्ता गोड सुधेहुनि बहू सुपारी ती
येईल व्यजनाची जरि गुरु तरि काय हो सुपा रीती ॥ ५ ॥
साधुप्रेषित आला प्रेमें धांवुनि दूर कागद हा
पाच कितो न च याची सरि करितिल कामपूरकाग २ दहा ॥ ६ ॥

सन १७४८ पासून १७९४ पर्यंत पेशवाईचे भरभराटीचा काळ मोरोपंतानें पाहिला. खर्डे येथें पेशव्यांनीं शेवटचा विजय मिळविल्यावर बहुतेक महाराष्ट्रीय राजकार्यधुरंधर पुरुष जसे हा भूलोक सोडून गेले तद्वत् महाराष्ट्रकविमुकुटमणि मोरोपंत ही मराठशाहीचा न्हास पहाण्यास जगला नाहीं.

शिवाजी महाराज व पंत प्रधान (पेशवे) यांच्या नांवाच्या उल्लेखाचीं जीं पद्ये आढळलीं तीं पुढें लिहिलीं आहेत.

शिवराजास ज्ञानद जो नैसा याज्ञवल्क्य जनकासं
तरले भवार्णवीं बहु दृढतर त्याची धरुनि जन कास ॥ १

रामदासगुणवर्णन.

सुज्ञ शिवाजीराजा न ह्मणे तुक्यासि काय साधु निका
तत्पंडित प्रधानां न कळे गुण समज फार आधुनिका ॥ १ ॥

तुंकोरामस्तव.

कोणा एकाचे सांगण्यावरून प्रथम पंताने कर्णपर्व केले ; ते
लोकांस आवडल्यामुळे व पांडुरंगराव याने सांगितल्यावरून सर्व
महा भारतावर आर्या केल्या. भारताच्या प्रत्येक पर्वाच्या पहिल्या
आर्येचे आद्याक्षर घेतले असतां,

श्री पांडवसहायो भगवानरविंदाक्षो जयति.

असें एक संस्कृत वाक्य निष्पन्न होते. त्यामुळे आठरा पर्वाची
एक माळच गुंफल्या सारखें झालें आहे. प्रथम कर्णपर्व केले
तेव्हां त्याची पहिली आर्या,

भव्यप्रताप कर्ण स्वपित्याह्नि १ फार संगरीं तपला

कीं ज्याच्या शरराश्मिवातपटीं २ तो सहस्रकर ३ लपला ॥ १ ॥

अशी ' भ ' आद्याक्षर योजून लिहिली होती. पुढे सर्व पर्वाची माळ
गुंफण्याचा उद्देश धरून पहिल्यापासून रचना करित करित कर्णपर्वा-
जवळ आला आणि पाहतो तो त्या पर्वाचे आरंभीं माळ गुंफण्यास
जे इष्ट अक्षर ' भ ' तेच आपले हातून पूर्वी योजिलें गेले आहे असें
पंतास दिसून आले. कर्णपर्वाचे शेवटीं यजमान बाबूजी नाईक यांचा

१ आपला पिता जो सूर्य त्याहून २ बाणरूपी किरणांचा समूह ह्या वखांत

३ सूर्य.

स्तर आहे, त्यावरून असें दिसून येते कीं प्रथम कर्णपर्व हातीं घेऊन तें संपलें तेव्हां आपल्या यजमानाविषयीं आपली कृतज्ञता बुद्धि प्रकट करण्याचा संधि त्यानें फुकट दवडला नाहीं. बात्रा-पाध्ये यांचे सांगण्यावरून बृहदशम नामक ग्रंथ भागवताचे दहावे स्कंधाचे आधारें लिहिला; परंतु तो फार विकट झाला असें पाध्ये यांचें ह्मणणें पडल्यावरून मंत्रभागवत ह्मणून सगळ्या भागवतावर ग्रंथ लिहिला. तो बृहदशमाहून सोपा आहे खरा. हरिवंश, पांडुरंगराव नाईक जोशी यांचे सांगण्यावरूनच केला असें त्या ग्रंथाचे आरंभीच्या पुढील आर्येवरून दिसून येईल:—

श्री पांडुरंगरायें असकृत् प्रेमं करुनि सांगावें
भगवन्निदेश जाणुनि सुयश यथाबुद्धि मग न कां गावें ॥ २॥

अध्याय १

गीतेच्या भाषांतराचे पहिले सहा अध्याय मात्र पंतानें लिहिले; बाकीचे बारा अध्याय त्याचा पुतण्या आपा पराडकर ह्मणून ब्रह्मावर्ती रहात होता त्यानें केले असें ह्मणतात. भगवद्गीतेच्या भाषांतराच्या आर्या, यमकराहित आहेत. पंत रामभक्त असल्यामुळे सर्व रामायणें मात्र त्यानें आपल्या प्रेरणेनें लिहिलीं.

पंतानें आपण रचिलेल्या ग्रंथांविषयीं कोठें उल्लेखन केलें आहे त्यापैकीं काहीं आर्या येथें दाखल केल्या आहेत.

यावें १ दर्शन द्यावें बोलावें डोलवूनि डोलावें
वाटे स्वमंत्ररामायण निजनाटक तुम्हीच तोलावें १

श्रीमद्भागवत श्रीदशमस्कंधांत दिव्य कृष्णकथा
 त्या नूतन लिहिल्या म्यां वाचूं एका रुचेल कर्णपथा ॥ ४ ॥
 श्रीमद्विष्णुपुराणीं पाहुनि अत्यंत आदरें रचिला ॥
 प्रन्हादविजय नाम ग्रंथ पहा नगचि १ मणिगणीं २ खचिला ॥ ५ ॥
 जैमिनिकृताश्वमेधस्थित कुशलवचरित वर्णिलें आहे ॥
 वा हे रीति पहावी मज तों वाटे सुधानदी वाहे ॥ ६ ॥
 वाचीन मंत्ररामायण आधीं मोच मग तुह्मी वाचा ॥
 वाचा ३ वाचाया बहु झड घाली ग्रंथ सत्य नांवाचा ॥ ७ ॥
 संशयरत्नावलि सत् सत्कृति केकावली चषक ४ आर्या ॥
 त्यां एकावे ग्रंथ प्रेमें प्याव्या चि रामनामार्या ॥ ८ ॥
 आर्यामुक्तामाला दावीन परंतु जरि न मागाल ॥
 लागाल प्रभुकंठीं घालूं फुगवील कीं रमा गाल ॥ ९ ॥
 तुमच्या ५ पदप्रसादें सद्गुरुनै जें असेल पढवीलें ॥
 तें वा तुह्मासि दाविन नामरसायन जपोनि कढवीलें ॥ ० ॥

नामरसायन.

मंत्र भागवत, बृहद्दशम, महाभारत, १०८ रामायणें, हरिवंश, ✓
 ब्रह्मोत्तर खंड, भगवद्गीतेचें भाषांतर, सप्तशती, मदालसाख्यान,
 केकावली हे पंताचे मुख्य मराठी ग्रंथ होत. मुक्तामाला, कृष्णार्या
 शिवार्या व आणखी दोन अशीं पांचशतकें, गंगावर्णन आणि
 संस्कृत मंत्ररामायण हे त्याचे संस्कृत ग्रंथ होत. त्याखेरीज साधुसंत,
 तीर्थे, दैवते इत्यादिकांवर किरकोळ प्रकरणें पुष्कळच आहेत. एकंदर
 त्याचा ग्रंथ तीन लक्ष आहे असें ह्मणतात.

सन १७९५ ह्यणजे शके १७१७ राक्षस नाम संवत्सरीं चैत्र शुक्र १४ रोजीं मोरोपंत स्वर्गस्थ झाला.

आपलीं मातापितरें, यजमान, यजमानाचे चिरंजीव, उपाध्याय आणि शेजारी इष्ट मित्र यांजविषयीं मोरोपंतानें आपल्या ग्रंथांत कोठें कोठें उल्लेख केलेला आहे त्यापैकीं आह्मास आढळलेलीं पद्यें येथें दाखल केलीं आहेत.

धन्य श्रीराम पिता धन्या लक्ष्मी प्रसू १ जर्गीं झाली ॥

आली २ सत्यवतीची ३ कीं भारतकीर्ति सुतमुखें आली ॥ ४ २ ॥

जो धीर वीर हीर ४ श्रीसिद्धेश्वरमहादयापात्र ॥

श्रीमान् बाबूराय प्रभु ज्याचें शोभलें यशें गान्न ॥ ३ ॥

भोष्मद्रोणसम गुणें शांडिल्यसुगोत्रपद्मरवि दे हा ५

आश्रय शंकर जैसा उपमन्युमना मयूरकविदेहा ॥ ५ ॥

शालि जितामरचंदन तन्नंदन पांडुरंगराय हि तें

यश मिरवितो प्रजांचीं करि दशरथसा न राम काय हितें ॥ ६ ॥

श्रीमदुपाध्यायोत्तम कविवर केशवगणेशपादरजा

धरुनि शिरीं हें सद्यश लिहिलें पीताति साधु सादर ज्या ॥ १ ॥

श्रीगीतेच्या एकादशसंख्याचा जसा उपाध्याय

केवळ भक्तिरसमय श्रीमदनंताख्य जो उपाध्याय ॥ २ ॥

तो होय शोभवुनि या कवनांत साधु विप्र भासविता

निज तेजं श्री ६ देउनि पंकरुहा ७ जेविं विप्रभा ८ सविता ॥ ३

स्वर्गारोहण.

१ आई. २ सखी. ३ व्यासमातेची. ४ श्रेष्ठ. ५ बाबूराय. ६ शोभा. ७ कमलाला. ८ शोभा रहित अशा (हें पंकरुहाचें विशेषण.)

श्रीमत्सदाशिवात्मज वावूजी नायक प्रभु ज्ञानी
 धन्य ह्यणवै ज्याला शुद्धगुणश्रवणतृप्तसुजानीं ॥ २ ॥
 दाता वक्ता योद्धा तेजस्वी मानधान असामान्य
 अतुळें पितृप्रसादें मंडित देवव्रता १ असा मान्य ॥ ४ ॥
 या साधुसंगमुदिरे २ मुदित श्रीरामसुत मयूर कृती
 नरनारायणविजयग्रंथ ३ करी व्हावया सुखी सुकृती ४ ॥ ७ ॥
 कर्णपर्व.

बाधा हरि अंबूद्वसै ५ पुर रावि राम तनयसा भरत
 पावे प्रजा सदा शिव ६ सर्व प्रभुचरणभक्तिलाभरत ॥ ८ ॥
 साक्रेतीं दूत कुशल धाडूनि वसिष्ठ आणवी भरता
 तो गति जाणोनि ह्यणे धिक् शतदा तीस जी कुलोभरता ॥ २८ ॥
 १० अवनशा संस्कारी तदनुंतर सात तो निघे जाय
 साधु गुह भरद्वाजानुमते स्वस्वामिचे नमी पाय ॥ २९ ॥
 सन्नामगर्भरामायण.

श्रीमद्रणेशगुरुपदनखंशशिकांतिच्छटा जयंतुतराम्
 प्रतिभारत्नं लब्धं यासु मयेदं मनस्तमोघ्नीषु ॥ १ ॥
 मराठी मंत्ररामायण.

श्री वावूराय प्रभु माशा असंत सदय अन्नद हा
 अर्थिजना न ह्यणों दे तैसा तप्तास जेविं सन्नद हा ॥ ९ ॥
 नमिला सद्भावें म्यां श्रीमदनंताख्य जो उपाध्याय
 मूर्त श्री गीतेच्या अकराव्याचाचि जो उपाध्याय ॥ १ ॥
 सन्मणिमाला.

श्रीकेशवं श्री गणेशं । वंदे विद्यागुरुं हरिम् ॥

संस्कृत मंत्ररामायण.

येइल मनासि तरी द्या आज्ञा गाया स्वप्नाहुमहिम्यातें
दाखविलें निजकवन श्री मदनंताख्य साधुसाहि म्यां तें ॥ १ ॥

रघुनाथपंत कोशे संप्रति गेले समीप सेवेला

प्रेमें सिंचित होते या कवना ते सखे जसे वेला ॥ १ ॥

श्री नारायण भट्ट ज्ञाते श्री पांडुरंगपदभक्त

सेजारी मी त्यांचा पुसतां कथितील वृत्त ते व्यक्त ॥ २ ॥

नामरसायन.

बहु शोभाप्रद जाला श्री विठ्ठल भक्तराय कवनतें

जेविं ऋतूंचा करिता प्रकट गुण वसंतनायक वनातें १

स्वर्गारोहणपर्व.

आख्यायिका.

बाबूजी नाईक यांजकडे प्रथम पंत कांहीं दिवस जाऊन राहिल्या नंतर, जवळच्या मंडळाने रामचंद्र पंताचे चिरंजीव मोठे विद्वान् असून ते आज आठ पंधरा दिवस पंतीस असतात असे कळविल्यावरून संध्यावंदनसमयीं पंतास नायकांनीं बोलावून आणिलें आणि पाट वसावयास देऊन सर्व हकीकत विचारून घेतली. नंतर जवळ रुद्राची पोथी होती ती पुढें करून याचा अर्थ तुम्हां आह्मांस सांगा असे नाइकांनीं ह्मटलें. त्यावर रुद्र हा वैदिक ग्रंथ आहे याचा अर्थ सांगण्यास पूर्वी भाष्य पाहून ठेविलें पाहिजे, दुसरा एकादा संस्कृत ग्रंथ दिल्यास त्याचा अर्थ यथामति सांगेन अशी पंतांनीं विनंती केली. ती ऐकून जवळ शिवकव-

चाची पोंथी होती ती नाइकानीं पुढें केली. तेव्हां मूळ श्लोक वाचून त्याचा अर्थ तत्क्षणींच मराठी श्लोक शार्दूल विक्रीडित छंदांत रचून पंत सांगू लागले. याप्रमाणें सर्व शिवकवचाचा अर्थ सांगितला. तेणें करून नाईक फार प्रसन्न झाले आणि सालींना ५०० रुपये करून आपले घरीं पंतास पुराण सांगण्या करितां त्यांनीं ठेविलें. रामरक्षेचा ही अर्थ असाच मराठींत श्लोक रचून पंतानीं नाइकांस सांगितला असें ह्मणतात.

पंत आठ पंधरा दिवस बाबूजी नाईक यांजकडे राहिल्यावर एके दिवशीं बायका दळित असतां ओंव्या ह्मणत आहेत असें त्यांनीं ऐकिलें ; तेव्हां मी तुह्यांस राम व कृष्ण यांचे चरित्रावर ओंव्या करून देतो त्या तुह्यां ह्मणाल काय ? असें त्यांनीं त्या बायांस विचारिलें. बायांनीं होय ह्मणून उत्तर दिल्यावर पंतानीं सीतागीत व रुक्मिणीहरणगीत अशीं दोन प्रकरणें बायकांचे ओंव्याचे चालीवर रचिलीं. त्यांतून दोन ओंव्या मासल्याकरितां पुढें दाखल केल्या आहेत.

मांडीवरी मज घेतलें स्वामींनीं ॥ घनीं सौदामिनी जना वाटे
श्री राम दयेचा मेघ त्या समोर॥प्रेमें दास मोर नाचतातां १७३
सीतागीत.

श्री मूर्ति श्री गंगा यादेहा ओहळा ॥ स्वीकारी सोहळा पुरवाया
मयूरासी वर्षा सज्जना हे तथा ॥ स्वयंवरकथा रुक्मिणीची १३१
रुक्मिणीहरणगीत.

या ओंव्या, बायका दळतांना ह्मणतात त्या ओंव्याच्याच चालीच्या आहेत. बायकांची प्रसिद्ध ओंवीः—

पहिली माझी ओवी । पहिला माशा नेम ॥

तुळसी खालीं राम । पोथी वाची ॥ १ ॥

तुकारामादि साधु कवींनीं केलेल्या अभंगांतून पुष्कळ अभंग वरील ओव्यांच्या चालीचेच आहेत.

सुंदर तें ध्यान उभें विटेवरी कर कटावरी ठेवूनियां

पंताच्या ओव्या दळते समयीं वायका ह्मणूं लागल्या त्या यजमानांचे कानीं पडल्या. त्यावरून त्यांनीं ह्या नव्या ओव्या कोठल्या ह्मणून विचारपूस केली तेव्हां रामचंद्रपंताचे चिरंजीव मोरोपंत यांनीं त्या केल्या असें त्यांस कोणी कळविलें. तें ऐकून यजमानास संतोष झाला. यजमानास आपली कविता शक्ति कळविण्याची ही मोठी चमत्कारिकच शकल पंतांनीं काढिली यांत संशय नाही. या प्रमाणेंच सावित्रीभाष्यानही केलें आहे असें ह्मणतात.

एके समयीं रामजोशी बोवा सोलापुरकर हे तमाशा घेऊन वारामतीस गेले तेव्हां त्यांचा तमाशा करण्याचा बेत ठरला ; परंतु नट पहणें अशास्त्र असल्यामुळें पंतांनीं तमाशास येण्याचें नाकबूल केलें. आपण माडीवर बसून जोशीबोवांचें कवन ऐकावें ह्मणजे झालें असा मंडळीनें आग्रह केला त्यास पंतांनीं रुकार दिला. इकडे कवन ऐकावयास पंत माडीवर बसले आहेत ही गोष्ट मंडळीनें जोशीबोवास कळविली होती यामुळें डफावर थाप मारिल्यापासून जोशीबोवांनीं वैराग्य व बोध यास अनुलक्षून लावण्या ह्मणण्याचा एकसारखा सपाटा चालविला. तें पाहून पंतांस फार संतोष झाला व ते माडीवरून खालीं

येऊन जोशीबोवास ह्यणाले कीं, तुमची वाणी फार रसाळ आहे परंतु तुम्हीं या नटास पुढे उभे करून आपण स्वतः मागे उभे रहातां हे बरोबर नाही, तुम्हींच पुढे उभे राहून कीर्तन करावे हे चांगले. त्यावर जोशीबोवा ह्यणाले कीं कीर्तनाचे साहित्य मज-जवळ नाही. तें ऐकून पंत ह्यणाले कीं, मी काव्य करित आहे तें कोणाकरितां ? तुमचे सारखे जे कीर्तन करितोले त्यांज-करितांच माझी खटपट चालली आहे. तेव्हांपासून जोशीबोवांनीं तमाशा करण्याचे काम सोडून दिलें व कीर्तन करण्यास आरंभ केला.

वरील आख्यायिकेंत सांगितल्याप्रमाणें पंत व जोशीबोवा यांचा *स्नेह शान्यावर एके समयीं पंत काय करित आहेत याचा शोध करून येण्याविषयीं एका मनुष्यास जोशीबोवांनीं सांगितलें, साप्रमाणें तो पंतांस भेटून त्यांचा परत निरोप घेऊन आला कीं, या वेळीं मी रघुनाथचरित लिहित आहे असें पंत बोलले; तें ऐकून जे पंत मोठे विस्तरभीह व संक्षेपानें सुरस ग्रंथ लिहिण्या विषयीं ज्यांचा वाणा त्यांनीं रामकथा असें एकादें लहान नांव न योजितां रघुनाथचरित इतकें लांबट नांव कां सांगितलें याविषयीं जोशीबोवा विचार करूं लागले. बराच

---

* रामजोशी तात्या ह्या रसिकाशरोमणीनें पंताच्या कवितेचे वास्त-विक मर्म समजून अभिनंदन केरें व ह्याच्याच समागमांत कीर्तनप्रसंगानें पंताच्या कवितेची तत्काल अति प्रतिद्धि होऊन ती लोकप्रीतीस पात्र झाली हें प्रसिद्ध आहे. ह्या गोष्टीची साक्षिणा गोतिः—

“जैशी जनकें दिधली सच्चिद्वन राम जो तिता त्याला

“तैशी मयुरें दिधली ती आर्या रामजोसितात्याला.”

वेळ विचार केल्यावर जोशीबुवांनीं अटकळ केली कीं, पंत या समयीं निरोष्ट रामायण लिहित असतील ह्यगून त्यांनीं रघुनाथ-चरित अशा लांबट नांवाचा प्रयोग केला असावा. नंतर समक्ष गांठ पडल्यावर विचारून पहातां आपण केलेली अटकळ खरी असें जोशीबुवांस समजून उभयतांस सानंदाश्चर्य झालें.

दुसरे बाजीराव साहेब पेशवे यांची बहीण दुर्गाबाई ही पांडुरंगराव नाईक यांस दिली होती, एके वर्षीं बाजीराव साहेब भाऊविजे करितां वारामतीस आले. तेथें नाईक यांचे पदरीं मोरोपंत पराडकर मोठे विद्वान् गृहस्थ आहेत असें पाहून ते आपले जवळ असावे अशी आपली मनीषा बाजीराव साहेबांनीं नायकांस कळविली. त्याजवर नायकांनीं उत्तर दिलें कीं, ते आमचे येथे आहेत असें नाहीं, तर आह्मांच त्यांच्या आश्रयानें आहेत; यास्तव आपण पंतांसच विचारों. ते कोणत्याही कामीं स्वतंत्र आहेत, त्यावरून पंतांस विचारतां ते नायकांस ह्मणाले कीं आपले पाय सोडून जाण्याची माझी तर इच्छा नाहीं; पण माझा आपणास कंटाळा आला असल्यास ईश्वरें जिकडे वाट दाखवेल तिकडे जाईन. नंतर आह्मांस निदान एकदां तरी आपण पुराण सांगों असें बाजीराव साहेब ह्मणाले. त्यावर पंत यजमानांस ह्मणाले कीं आपण पुराणास असल्यावर मग दुसरें कोणो असलें तरी चिंता नाहीं. एवढ्या वरून बाजीराव साहेब यांस फार राग आला व त्यामुळे ते पंताचा व त्यांचे काव्याचा फार द्वेष करूं लागले. पुढें गादीवर असतांना व पदच्युत झाल्यावर ब्रह्मावतीं असतांही कोणा हरदासाची कथा करावयाची असल्यास जीं पांच चार कलमें यजमानांचे आज्ञेवरून कारभारी हरदासास कळवीत असत त्या पैकीं मोरोपंताची आर्या कथेंत ह्मणूं नये हें एक असे.

मोरोपंत हे लहानपणीं एके समयीं पाध्ये यांजकडे द्वादशीचे दिवशीं जेवायास गेले. भोजनोत्तर त्या दिवसाचे प्रसंगास उद्देशून एक आर्या करून ती त्यांनीं पाध्यांचे ओटोचे भिंतावर लिहून ठेविली आणि आपले घरीं निघून गेले. ती आर्या पाध्यांच्या दृष्टीस पडली तेव्हां तींत अर्थगौरव असून ती त्या दिवसाचे प्रसंगास अनुलक्षून लिहिली आहे असें पाहून, त्यांनीं ती कोणी लिहिली याविषयीं चौकशी केली, तेव्हां ती पराडकराचा मुलगा मोरोवा यानें लिहिली असें समजलें ; त्यावरून त्या मुलाचे बुद्धिमत्ते विषयीं खातरी झाल्यामुळे रामाजी पंतास सांगून त्या मुलास आपलेकडे संस्कृत भाषा शिकण्या करितां ठेविलें.

महिपतिकृत भक्तिविजयाचे ४५ वे अध्यायांत असें लिहिलें आहे कीं, एका अडक्याची चूक हिशेवांत लागल्यामुळे पुष्कळ रात्र होई पर्यंत दिव्याशीं चुकीचा पत्ता लावण्याकरितां एकनाथ जागत बसला. नंतर पुष्कळ वेळ एकाग्र चित्तानें तपास केल्यावर चूक सांपडली तेव्हां त्यास परमानंद झाला. तें पाहून एकनाथाचे यजमान जनार्दन पंत ह्मणाले कीं, ईश्वराकडे असेंच लक्ष लागलें तर कित्ती कल्याण होईल बरें! तें ऐकतांच एकनाथानें यजमानाचे पायावर लेखणी वाहिली आणि तेव्हां पासून तो भक्तिमार्गांत शिरला. हीच गोष्ट कियेक लोक मोरोपंता विषयीं सांगतात व ती जुळवण्याकरितां मोरोपंत हे वारामतीस जाण्यापूर्वीं पन्हाळयास मुजूमदारीवर होते असें कल्पितात.

मोरोपंत मोठा रसिक कवि आहे याविषयीं फार प्राचीन काला पासून किंबहुना तो जिवंत असतांनाच प्रख्याति झाली होती. त्या संबधानें पद्यरूप उद्गार जे आढळले ते या ठिकाणीं दाखल केले आहेत.

आर्यातहच्या पक्ष्या त्या गा वारामतींत शोराशी
 आर्यात ह्या पक्षा त्यागा वारा मती तभोराशी ॥ १ ॥
 श्रीमन्मयूरकविची देते संतोष मानवा कविता
 असता जरि भूमीवरि सुरगुरु तरि तोहि मान वांकविता २
 आर्या कविता कांजे एका वारामतींत मोरानें
 अन्य कवी ते करितो फिरतो वारामती तभोरानें ॥ ३ ॥
 वा राम तींत आहे ह्यणउनि वारामती असें नांव
 तींत वसे तो मोरोपंत भवाब्धींत जोत नत नाव ॥ ४ ॥
 आर्याछंदें जोडुनि रामायण भारतादि आयकवी
 नायक वीर कवींचा ऐसा होईल अन्य काय कवी ॥ ५ ॥

इह मुख्य कलोपेतः कोभवत्कविनायकः
 इति मीमांस्यमानेतु मयूरेशः स्मरत्यलं

मोरोपंताचें काव्य.

सचेतः कैरवातें १ विकचकरि जगत्ताप संपूर्ण टाळी
 अज्ञानध्वांत २ सारें हरि रसिकचक्रोरासि अत्यंत पाळी
 नाना वस्तु प्रकाशो कवित्दयपयोराशिसंतोषहेतु ३
 काव्येंदु ४ स्वप्रभेनें खळविरहिजनीं होतसे धूमकेतु ९
 विशुद्धस्वांताला ५ रुचति गुण पीयूषसम जे
 परी त्यातें दुष्ट स्वमनिं विष ऐसैचि समजे
 घृते क्षीरें होती प्रमुदित मखीं ६ निर्जर ७ खरे
 परी ते ही तापप्रद रस जयाला ज्वर भरे १०

१ साधुचित्तरूप चंद्रविकासिकमलातें. २ अज्ञानांधकार. ३ कवित्दय-
 समुद्रानंदकारक. ४ काव्यरूपचंद्र. ५ शुद्ध चितास. ६ यज्ञांत. ७ देश.

माजी सत्कृति दूषिली जरि खळें उल्लंघळें आयहें
 सेवावीच परंतु नित्य रसिकें हे सद्गुणाच्या गृहें
 चंडाळ त्रिदशापगेंत १ वमला २ कीं धेनुला स्पर्शला
 त्यांचें श्रोत्रियदेवसेव्य ३ पय ४ ही त्याही सदा निर्मला १ ३

मंत्र रामायण.

प्राकृत ह्यणनि निर्भर हांसोत अतज्ञ ५ नीच मत्कृतिला
 पारि जाणशील वा तूं रसिककविवरा मनीं चमत्कृतिला ६ ७
 वर्णगुणांतर नगणनि एकीं ठेवूनि दृष्टि मधुपानीं ६
 चुंवावें चि भलतसें कुसुम प्रेम रसज्ञ मधुपानीं ७ ३०

नामरसायन.

व्यांच्या त्दत्कासारीं ८ होय गुणस्नेहविंदु ९ ही फार
 सारज्ञ असूयोद्भिज्ञत १० त्यांला माझा असो नमस्कार

मंत्र रामायण.

मोरोपंतानें भारत, भागवत, रामायण या संस्कृत ग्रंथांच्या
 आधारानें प्राकृत कवितारूप ग्रंथ रचिले असून कांहीं संस्कृत ग्रंथही
 लिहिले आहेत. रामचंद्र हें मोरोपंताचें उपास्य दैवत होतें.
 त्यांनं रामायणकथेवर भक्तिपुरःसर अनेक लहान लहान रामायणें
 रचिलीं त्यांची संख्या १०८ आहे ह्यणतात. त्यांत छंदांच्या व
 शब्द चमत्कृतीच्या योगानें रचनेचे निरनिराळे प्रकार केलेले आढ-
 लतात. सुदामचरित्र, अंबरीषआख्यान, हरिश्चंद्रआख्यान इत्यादि

१ गंगेंत. २ ओकला. ३ अग्निहोत्री व देव यांस मान्य. ४ दूध, पाणीही.
 ५ नजाणणारे. ६ रसघेण्यांत. ७ भ्रमरांनीं. ८ त्दृदयसरोवरांत. ९ तैल-
 विंदु. १० असूयारहित, दोषारोप न करणारे.

साधुचारितें ; गंगाप्रार्थना, गंगास्तुति, खंडोवाचा स्तव, रेणुकास्तव, श्रीसिद्धेश्वरस्तव इत्यादि देवतांचीं स्तोत्रें ; ज्ञानदेवस्तव, एकनाथ-स्तव, कविराचास्तव, तुळसीदासस्तव, वामनपंडितस्तुति इत्यादि साधूंचीं स्तोत्रें; श्लोकेकेकावलि, आर्या केकावलि, संशयरत्नमाला इत्यादि जगदीश्वरप्रार्थना आणि विनायकमाहात्म्य, पंढरीमाहात्म्य इत्यादि वर्णनें अशीं लहान लहान पुष्कळच प्रकरणें त्यानें काव्यात्मक वर्णिलीं आहेत. मोरोपंतानें एकंदर किती ग्रंथ लिहिले व ते कोण कोणते आहेत याविषयींचा संपूर्ण व खातरलायक दाखला आत्माला मिळाला नाही. तथापि माधव चंद्रोवा ह्यांच्या सर्व संग्रहांतून जितकें मोरोपंताचें काव्य छापून निघालें आहे, त्या शिवाय आणखीही त्याच्या पुष्कळ कविता छापल्यावांचून शिलक राहिल्या आहेत असें कळतें. माधव चंद्रोवाचा सर्वसंग्रह आज पर्यंत चालू राहिला असता तर मोरोपंत, वामन पंडित इत्यादि मोठमोठाल्या महाराष्ट्र कवींचे आणखी अपूर्व व पुष्कळच ग्रंथ सर्वास अवलोकन करण्यास सुलभ झाले असते ; पण महाराष्ट्र लोकांच्या दुर्दैवामुळे तसा योग घडून आला नाही. हल्लीं काव्येतिहाससंग्रहानें* महाराष्ट्रावर अनुग्रह करून, महाराष्ट्र भाषेंतील न छापलेल्या कवितांचा जीर्णोद्धार करण्याचें काम चालविलें आहे. येणें करून कालांतरानें आपल्या महाराष्ट्र कवींच्या प्रतिभांची संपूर्ण मूर्तिच आपणा पुढें उभी राहण्याचा पुष्कळ अंशीं संभव दिसत आहे असो.

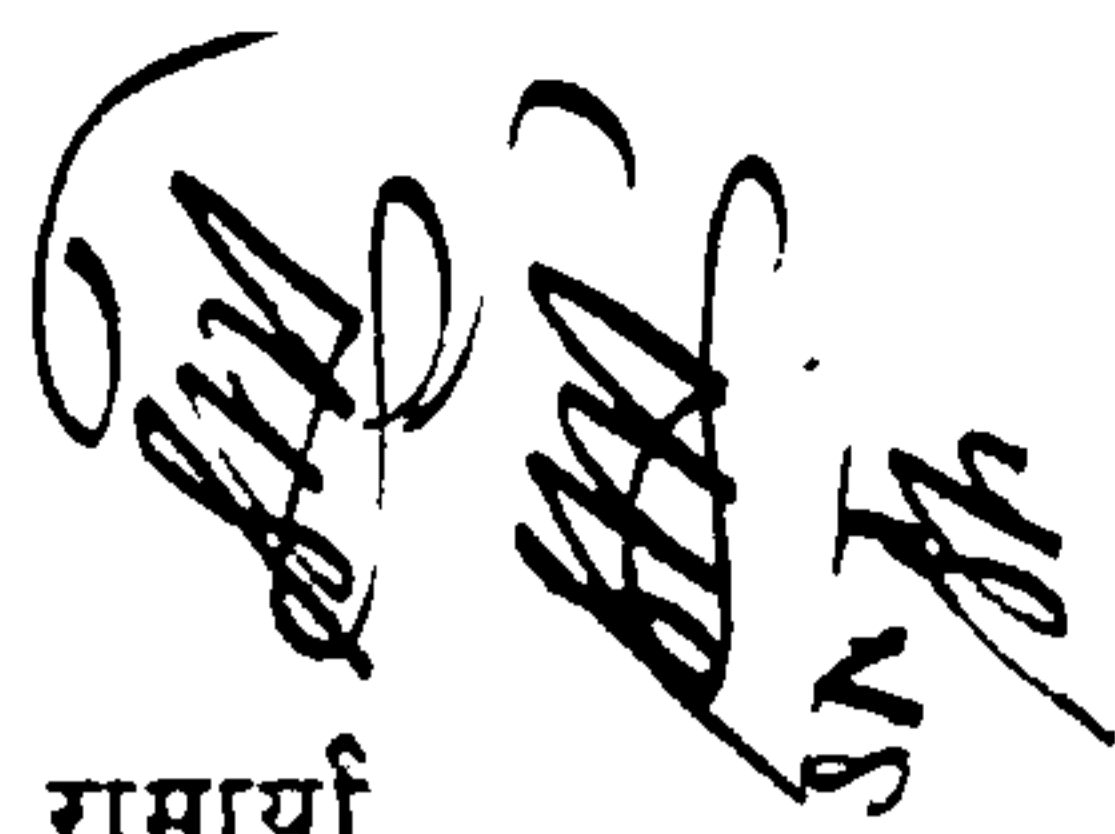
मोरोपंताचे छापलेले व न छापलेले अशा संपूर्ण ग्रंथांची याद ह्मणून निबंध मालेच्या १ एका अंकांत छापून प्रसिद्ध झाली

* प्रतिमहिन्यास छापून प्रसिद्ध होत असलेलें एक पत्र सांप्रत पुणें एथें निघत असतें तें. १ पुणें येथें प्रति महिन्यास निघणारें एक पत्र आहे.

आहे. तिजवरून मोरोपंताचे ग्रंथ किती आहेत व अजून छाप्या-
वयाचे किती शिलक आहेत हे साधारण रीतीने समजून येते. ती
याद येणेप्रमाणे.

१	केरुदालि १.	२	ध्रुवस्तुति.
३	आर्या गांति.	४	व्यंकटेश प्रार्थना १.
५	रामदासस्वामी मुरली.	६	नामांच्या आर्या १.
७	सन्मनोरथराजी.	८	दत्तचरित्र १.
९	आर्या ओवी.	१०	संतवर्णन.
११	गणेश माहात्म्य.	१२	अमृतमथन.
१३	नारदाभ्युदय १.	१४	दुर्गास्तव.
१५	विटेच्या आर्या १.	१६	रामाच्या आर्या.
१७	गुरुस्तुति.	१८	साधुसत्कार.
१९	द्विचत्वारिंशलिंगयात्रा.	२०	भागवत द्वादशस्कंध.
२१	विश्वेश्वर प्रार्थना	२२	विष्णुपद वकीली.
२३	गंगा वकीली.	२४	दुर्वासभिक्षा.
२५	मयूरस्तुति.	२६	बृहदशम १.
२७	वामन चरित्र.	२८	प्रल्हादचरित्र.
२९	कुशलवाख्यान.	३०	मुक्तामाला (संस्कृत).
३१	कृष्णार्या (संस्कृत).	३२	भारत १.
३३	रामस्तव.	३४	सप्तकांड मंत्ररामायण.
३५	बालमंत्ररामायण.	३६	रामायण नानाछंदरचित.
३७	इतर रामायणे १.	३८	सप्तकांड रामायण (सं०)
३९	दानकेलि.	४०	कृष्णक्रीडा.
४१	अनंतव्रतकथा १.	४२	मंत्रगर्भ भागवत १.

४३	साधुरीति.	४४	भागीरथीस्तुति.
४५	पंढरपुर प्रार्थना.	४६	सप्तशतीच्या आर्या १.
४७	अवतारमाला.	४८	श्लोकत्रय रामायण.
४९	रामस्तुति.	५०	हनुमत्स्तुति.
५१	सन्मणिमाला १.	५२	महाद्विजापना १.
५३	विठ्ठलस्तोत्रे ४ (सं०)	५४	रुक्मिणी स्वयंवर १.
५५	अंबरीषचरित्र १.	५६	सद्वर्णन दोहा.
५७	विठ्ठलभक्त स्तुति.	५८	श्रीदामा ब्रह्मणीभक्तयुत्कर्ष
५९	विठ्ठलप्रार्थना.	६०	पुंडलीकप्रार्थना.
६१	रामप्रार्थना.	६२	गोपी गोडवा.
६३	गंगाकर्तिन.	६४	रामरीति.
६५	हरिहर प्रार्थना.	६६	मनप्रार्थना (संस्कृत)
६७	पांडुरंगस्तोत्र (संस्कृत)	६८	अम्लानपंकजाबंध.
६९	नामरसायन १.	७०	अश्वघाटी शतक.
७१	संशयरत्नावलि १.	७२	मयूरेश्वर प्रार्थना.
७३	गणपतिस्तुति.	७४	मुरलीच्या आर्या.
७५	सावित्र्यादिपातिव्रतांचीस्तु.	७६	मदालसाख्यान १.
७७	आर्या व साक्या.	७८	गतिच्या आर्या १.
७९	विठ्ठलस्तुति.	८०	गंगादि नद्यांची स्तुति.
८१	गंगास्तुति १.	८२	गोपीप्रमोद्धार १.
८३	साक्या सुदामचरित १.	८४	सीता स्वयंवर.
८५	ब्रह्मोत्तरखंड.	८६	विश्वेश्वरस्तुति (दु०).
८७	देवार्ची प्रार्थना.	८८	पांडुरंगदंडक १.
८९	विश्वेश्वरादि स्तवन.	९०	प्रांतप्रार्थना १.
९१	केकावलि आर्या १.	९२	हरिवंश १.

९३	भैरवस्तुति.	९४	रामार्या.
९५	आर्यादश.	९६	हारेहर प्रार्थना [संस्कृत.]
९७	कृष्णप्रभृतींच्यास्तुती.	९८	शंकरस्तुति.
९९	रत्नमाला टीका.	१००	चषक आर्या.
१०१	दत्तोदय.	१०२	कृष्णमाहात्म्य.
१०३	संतमालिका.	१०४	शिवार्या [संस्कृत]

वरील ग्रंथांपैकीं जे सर्वसंग्रहांतून छापून प्रसिद्ध झालेले आम-
च्या पहाण्यांत आले त्यांजवर १ अशी खूण केली आहे, त्या वरून
पंताचे ग्रंथ अजून किती छापण्याचे बाकी राहिले आहेत ह्याचें
अनुमान करितां येतें*.

* वर दिलेल्या निबंधमालेंतील यादींत, जे छापलेले ग्रंथ
लिहिल्यावांचून राहिले आहेत ते:—

विनायक माहात्म्याच्या आर्या.	पंढरी माहात्म्य.
अहल्योद्धार.	कृष्णावणीस्तव आर्या.
गंगाप्रार्थना आर्या.	खंडोबाचास्तव आर्या.
माधवदासस्तव आर्या.	ज्ञानदेवस्तव आर्या.
एकनाथस्तव आर्या.	रेणुकास्तव आर्या.
वामनपंडितस्तुति आर्या.	श्रीसिद्धेश्वरस्तव आर्या.
मुरली नवरत्नमालिका आर्या.	भीष्मभक्तिभाग्य आर्या.
कवीरस्तव आर्या.	तुलसीदासस्तव आर्या.
नामदेवस्तव आर्या.	रामदासगुणवर्णन आर्या.
सीतागीत.	रुक्मिणीहरणगीत.
गोदावरीस्तव.	तुळजादेवस्तव.

मेरोपंताचीं रामायणे जीं सर्वसंग्रहांतून छापून निघालीं
त्यांची संख्या सरासरी ७० आमच्या पहाण्यांत आली.

तुलसीस्तव.	नरसिंह महता.
अंबरीषाख्यान.	प्रन्हाद प्रकरण.
अहल्योद्धार साक्या.	सुदामचरित्र.
गजाननस्तव दुर्वा.	हरिश्चंद्र आख्यान.

१	मात्रारामायण पद्यें. ४६	२	मंत्रमयरामायण पद्यें १४.
३	नामांकरामायण १२९.	४	परंतुरामायण २४९.
५	तीर्थ रामायण ६०.	६	ऋषि रामायण ८९.
७	स्तोत्र रामायणें दहा ८३७.	८	उमारामायण १२१.
९	लघुरामायण ४९.	१०	विदुन्मालारामायण ४३.
११	मंत्रगर्भ साकी रा. ९२.	१२	घनाक्षरी रामायण १३३
१३	पृथ्वीछंद रामायण ८२.	१४	राज रामायण ८६.
१५	त्रिवुधप्रिय रामायण १०७.	१६	ओविरामायण १७.
१७	सस्त्र रामायण १४.	१८	पुष्पिताम्रा रा. ५४.
१९	सत्राया रामायण १७२.	२०	अनुष्टुप् रामायण १५३.
२१	दाम रामायण ९१.	२२	निरोष्ठ रामायण ६५.
२३	श्रीप्रिय रामायण १०८.	२४	मत्तमयूर रामायण ४७.
२५	श्रीरमणीय रामायण ८०.	२६	श्रीहररमणीय रा. ४८.
२७	त्रिसप्तमंत्ररामा. २२.	२८	रामायण पीपूष १०९.
२९	सद्वित्त रामायण १२३.	३०	हनुमत् रा. आर्या १४१.
३१	पंचचामर रामायण ९१.	३२	सत्कीर्ति रामायण २२.
३३	श्रीमत्सुरामायण १११.	३४	सद्भक्तसर्वस्व रा० १६०

मोरोपंताने भारत, भागवत, रामायण यांवरिल ग्रंथ मूळ ग्रंथांपेक्षा फार संकोचित केले आहेत; तरी ते त्याच्या इतर ग्रंथांपेक्षा फार मोठे झाले आहेत. त्याने अठरा पर्वांच्या भारती इक्षुदंडाची लावणी महाराष्ट्र भूमिकेत करून रसिक जनांच्या मेजवानीचे अपूर्व व अखंड साहित्य करून ठेविले आहे. महाभारत ग्रंथ नाना प्रकारच्या कथांनी अति मनोरम झालेला प्रसिद्धच आहे, तो गोवर्णभांडारांत सांठविलेला असल्यामुळे प्राकृतांस दुर्मिळ होता त्याची सुगमता करून पंताने प्राकृत जनांवर मोठाच प्रसाद केला हे कोणीही कबूल करील. हीं पंताचीं सर्वच पर्वे उत्तम काव्यरसाने पुष्ट झालीं आहेत. पुण्यश्लोक युधिष्ठिर व जनार्दन यांचे हे पुण्यमय चरित वर्णन करित असतां, मोरोपंत

३५	काशी रा. आर्या ५६.	३६	गंगा रा. आर्या ६४.
३७	शिव रा. आर्या २२०,	३८	प्रयाग रा. आर्या १११.
३९	पंचशतीरा.साक्या ५०५. ४०		एकश्लोकी रामायण १.
४१	सीता रामायण १८८, ४२		दिव्यरामायण १२७.
४३	मंत्रि रामायण ९२. ४४		सच्छ्राव्यरामायण ८२.
४५	सन्नामगर्भ रा.आर्या १११. ४६		श्रीगुरु रामायण ८६.
४७	गदघ्न रामायण १७१. ४८		आचार्य रामायण १३९
४९	श्रवणामृत रामायण २५. ५०		वरद रामायण ६७.
५१	दोहा रामायण ११०. ५२		भावरामायण ११९.
५३	कविप्रिय रामायण १९. ५४		विचित्र रामायण २२.
५५	सद्रत्न रामायण ४०. ५६		सुरामायण ५०.
५७	सप्तमंत्र रामायण ९१. ५८		कल्याण रामायण ८०.
५०	अश्र्वधाटी रा. १०. ६०		सौम्य रामायण ४३.

अगदी तळीन झालेला दिसतो. त्रिवलकरी वळण जसे कोंठही पाहिले तरी तत्काळ ओळखतां येण्याजोगी त्याची अक्षरावयवरचना ठरीव झाली आहे त्याप्रमाणे मोरोपंताची कविता, तींत ही विशेषेकरून आर्या वृत्तांतिल, तत्काळ ओळखण्याजोगी वळणदार दिसते. हा त्याचा सर्व साधारण गुण भारतांत ही तसाच उतरला आहे. भवभूति, जगन्नाथराय इत्यादि पंडितांनी स्वकृती विषयी मोठी उदात्त गवोक्ति प्रकट केलेली दिसते तसा मार्ग पंताने घेतला नाही ; आणि वस्तुतः वरील पंडितांच्या मार्गाहून पंताचा मार्ग खरोखरच निराळा होता. वरील पंडितांनी इह लोका संबंधा शृंगारवीरादि मदपूरित रसांनी आपल्या वाग्देवीस राज्याभिषेकच केला आहे. मोरोपंताचे तसे नाही. त्याने शृंगारवीरादि रसांत पवित्र भक्तिरसाचे मिश्रण करून ते सर्वच अमृत मोदपूरित केले आणि त्यांच्या पानाने आपल्या भारतीस चिदा-नंदांत निमग्न केले आहे. तेव्हां अर्थात् वरील पंडितांच्या उक्ती उदात्त मदमय आणि पंताची लीन मोदमय झाली. त्याने काहीं पर्वांच्या शेवटीं आपले भक्तिपूरित आनंदोद्गार प्रकट केले आहेत.

ग्रंथ प्राकृत दिसतो परि न प्राकृत विलोकितां नीट ॥

गोपांत गोप भासे कृष्ण परि नयेचि पाहतां वीट ॥ ८० ॥

कीं या विजयग्रंथीं हरिहरजन सत्कथा दुर्जा थोडी ॥

गोडी अन्य कथांची निलय जिला लजुनि गर्व कर जोडी ॥ ८१ ॥

श्रीनारद वाल्मीक व्यास पराशर वसिष्ठ शुक सुकवी ॥

प्रतिभारक्षक नाशक खळ किती अमृताश्रिता दव न सुकवी ॥ ८२ ॥

भीष्मपर्व.

नदावि मयूराकरवी श्रीराम विराटपर्व चवथे वा ॥
 स्वल्प ह्यणोनि न सोडी अमृताची शक्ति सर्व चव थेंवा ॥ ३६ ॥
 रामघन सत्प्रसादामृत जों जों बहु वळोनि वर्षतसे ॥
 तों तों भक्त मयूर स्वार्था केका करुनि हर्षतसे ॥ ३७ ॥

विराट पर्व.

श्रीनारद वाल्मीक व्यास शुक प्रमुख जे कविश्वर ते ॥
 नमिले क्षमार्थ ज्यांचें यश जाणुनि अमृतसेक विश्व रते ॥ ४३ ॥
 श्रीहरिजनरसिकसभे घे निजगुण जरि मयूर चुकला गे ॥
 कीं बोलका नव्हे हा शिक्षित बोलावयासि शुक लागे ॥ ४४ ॥
 चुकलों तदपि न चुकलों कीं जें बहु मत शुकादि सन्मुनितें ॥
 म्यां गाइलें यथामति सच्चरितचि सत्प्रियार्थ जन्मुनि तें ४५ ॥
 साधुसभे भगवत्पदपद्मार्पित सर्व वस्तु तुज रुचलें ॥
 यास्तव समर्पिलें हें कवन श्रीपतिपदीं भलें सुचलें ॥ ४६ ॥
 श्रीगुरुपदपद्मार्पित हा ग्रंथ महा प्रसाद जाणावा ॥
 सज्जन हो मज्जन हो यांत मना यांत दोष नाणावा ॥ ५१ ॥
 शूद्धें अचंचळ मनें अवलोकाव्या बुधें जशा आर्या ॥
 निःशेष पापतापव्यापत्प्रशमार्थ या तशा आर्या ॥ ५४ ॥
 ज्यांच्या गानें व्हावें प्रेमाश्रुक्षपितचंदन मयूरें ॥
 आर्या समर्पिल्या हरिचरणीं श्रीरामनंदन मयूरें ॥ ५५ ॥
 ज्यांच्या वचनीं चितीं कर्मीं सर्वत्र भाव कुशल वसे ॥
 या कृतिस तेचि गातिल सुकृती वाल्मीकिकृतिस कुशलवसे ५७

स्वर्गारोहण पर्व.

पंतानें रामकथेवर स्वतंत्र १०८ रामायणें रचिलीं आहेत
 ह्यणून आत्मी वर सांगितलेंच आहे. या शिवाय भारतांतिल वनप-

वांत ही रामकथा आलीच आहे. ह्या सर्व रामायणांत मंत्ररामायण बरेच विस्तृत आहे; बाकीचीं रामायणे लहान लहान आहेत. हीं बहुतेक सर्वसंग्रहांतून छापून प्रसिद्ध झाली आहेत त्यावरून मंत्ररामायणच विस्तृत आहे असें आत्मो ह्मणतां. याशिवाय मंत्ररामायणाच्या आरंभीं आणि शेवटींही कवितेच्या व स्वकृतीच्या संबंधानें पंतानें बराच उल्लेख केला आहे तसा इतर रामायणांत दिसत नाहीं. यावरूनही तो ग्रंथ विस्तृत व सरस झाला आहे असें पंतास ही वाटत होतें असें दिसतें. सौम्य रामायण, कल्याण रामायण, निरोष्ट रामायण, मंत्रमय रामायण, सुरामायण, वरद रामायण, विचित्र रामायण इत्यादि जीं रामायणे रचिलीं आहेत त्यांत बहुतशी शब्दचमत्कृतीच आहे. नियमित स्थलीं नियमित वर्ण आणणे, छंदानुरोधानें कथा बांधणे, यमकें साधणे इत्यादि गोष्टी शब्दचमत्कृतीच्याच त्यांत केल्या आहेत. आतां त्या रामायणांत अर्थचमत्कार काहीं नाहीं असें नाहीं; परंतु शब्दचमत्कृतीवर तेथें प्रधानत्व आहे. मोरोपंतास शब्दचमत्कारासह अर्थचमत्कार पुष्कळ ठिकाणीं साधला आहे तरी ज्या ठिकाणीं त्याला अर्थचमत्कार दाखविण्यास शब्द आणि छंद ह्यांचें बांधन नव्हतें त्या ठिकाणीं जो रसाविर्भाव अनुभवास येतो तो शब्द आणि छंद ह्यांच्या कचाटींत सांपडल्यामुळे अनेक रामायणांत भासत नाहीं असो.

भारतांत पंतानें स्वकृती विषयीं जागोजाग उद्गार प्रकट केले आहेत तसे रामायणांत ही त्याचे स्वकृतीविषयीं उद्गार फार नम्र व भाक्तिमिश्रितच आहेत.

सर्वत्र एक आत्मा ह्मणउनियां वंदिता जसे ज्ञानी ॥

हा ग्रंथ मंत्रगर्भित यास्तव नमिजेल सर्व सुज्ञानीं ॥ १३ ॥

मंत्रास्पद यास्तव हा ग्रंथ कवीला असे सदा हितसा ॥

गरुडासि रमापति-पद-पद्मांकित-मूर्द्धकालियाहि तसा ॥ १४ ॥

नृपमुद्रांकित पत्र प्रजेसि होतें जसे शिरोधार्य ॥

प्रभुचरित मंत्रचिन्हित यास्तव धरितील मस्तकीं आर्य ॥ १५ ॥

श्रीमंत्ररामायणरत्नमाला

समर्पिली श्री रघुसत्तमाला

प्रसाद कंठीं प्रभुसेवकांहीं

ध्यावा नसे भूषण अन्य कांहीं

इत्यादि.

दोष काढणाऱ्या दुर्जनां विषयीं कालिदासा प्रमाणें पंतांनैं
मौन धरल्या सारखें केलें आहे किंवा त्याला स्वकृतीची सोज्वलता
व गुणाधिक्य या विषयीं अभिमान वाटत नव्हता असें ही दिसत
नाहीं. स्वकृतीच्या सुगुणते विषयीं उद्गार काढतांना त्यानें दुर्जनावर
ही हल्ला केला आहे. तथापि या संबधानें त्यानें आपले जे जे उद्गार
प्रकट केले आहेत त्या सर्वांत इतकाच भावार्थ ग्रथित केला आहे
कीं, माझ्या कृतीस कोणी दुष्टानें दूषण लाविलें तरी त्यामुळें तिची
विशोभा होऊन वजनदारी कमी होईल ह्याचें बिलकूल भय नाहीं.
कारण भगवत्कथामृतरूप पुण्योदकानें ती भागीरथीच झाली
आहे, तींत दुर्जनवाणीरूप घाणेरुच्या पाण्याच्या मोऱ्या जरी
येऊन मिळाल्या तरी तिच्या महतींत कांहींच न्यून होण्याचा
संभव नाहीं. यावरून आपली कृति फार निर्दोष आहे, सज्जन व
सुज्ञ समदृष्टीनें पाहतील तर तींत स्वाभाविकपणें कांहींएक दोष
आढळणार नाहीं, तेव्हां दुर्जना शिवाय माझ्या कृतीवर दोषारोप

कोणो करणारच नार्हो भसा मोरोपंताच्या पोटांतील भाव असून तो प्रकट करतांना त्याची कृति ईश्वरपरायण आहे ह्या गोष्टीचा त्याला फारच मोठा आश्रय मिळाला. ह्मणून त्यानें जागोजागीं दुर्जनावर हल्ले करितांना ईश्वरपरायणता हें शस्त्र पुढें करून आपणावर दोषारोप होण्याच्या भयांतून तो मोकळा झाला होता असें वाटते.

आर्या,

खळ निंदिति ह्यणुनि बुधे टाकावी काय हरिगुणासक्ती ॥
दोरनणंदाजाचे साध्वी न त्यागितो सुपातिभक्ती ॥ ५ ॥

श्लोक.

श्रीवाल्मीकिप्रभृति मुनिहीं वर्णिली रामलीला
मादृक्षाहीं मुदितदृदये काय गावे न तीला
श्रीकंठेद्रौद्यमरपरिषत्सेव्य गंगाप्रवाहीं
संध्यास्नानादिक्र न करणे काय या मानवांहीं ॥ ६ ॥
अलंकारें युक्ता रघुपतिकथा शोभत असे
अलंकारें हीना जरि ह्यणति कोणो न विलसे
कृताभ्यंगस्नाना कनकमणिभूषा विरहिता
विराजे सिंदूरें धवलवसनें भूपवनिता ॥ ७ ॥
सचेतः कैरवाते विरुच करि जगत्ताप संपूर्ण टाळी
अज्ञानध्वांत सारें हरि रसिकचक्रोरासि अत्यंत पाळी
नाना वस्तु प्रकाशी कवित्दयपयोराशिसंतोषहेतु
काव्येदु स्वप्रभेनें खळविरहिजनीं होतसे धूमकेतु ॥ ८ ॥
विशुद्ध स्वांताला रुचति गुण पीयूषसम जे

१ माझ्या सारख्यानीं. २ शिवंहृदादिदेवसभासेव्य गंगोदकांत.

परी त्यातें दुष्ट स्वमनिं विष ऐसैचि समजे
घृते क्षीरें होती प्रमुदित मखीं निर्जर खरे
परी ते ही तापप्रद रस जयाला ज्वर भरे ॥ १ ॥

झाले जे तृप्त भास्वत्कुलतिलकरवृत्तसलीलारसानें
सारासारज साधु स्वमनिं अमृतही मानितो फार सानें
पीयूषें सोदरेंदुग्धयहि न हरिला त्यागिलें ही पित्याला
राहूचा घात केला विषसहजनिला कोण सेवील त्याला १०
गोर्वाणें राघवाचें यश रसिकजना लागतें फार मिष्ट
तैसें न प्राकृतानें अचतुर ह्यणती मानिती तें न शिष्ट
पीतां गोक्षीर कार्तस्वरमणिचैषकें देतसे जेविं गोडी
सारजाला पलाशद्रुमदलपुटकें सेवितां ते^१ न सोडो ११
माजो सत्कृति दूषिली जरि खळें उछुंखळें आय्रेंहे
सेवावीच परंतु नित्य रसिकें हे सद्गुणांच्या गृहें
चंडाळ त्रिदशापगेंत वमला कीं धेनुला स्पर्शला
त्याचें श्रोत्रियदेवसेव्य पयही त्याही सदा निर्मला १३

मोरोपंतानें स्पष्टपणें दुर्जनांचा उपहास करून आपल्या कृती
विषयीं गर्वोक्ति ही कोठें कोठें प्रकट केली आहे ; पण ती फार
उद्दाम नसून क्वचित् स्थलीं मात्र आढळून येते.

काव्य करावें म्यां नच वचकावें दूषितो परि लघूस
कां न सदन बांधावें कीं त्यांत पुढें विळें करिल घूस
प्राकृत ह्यणूनि निर्भर हांसोत अतज्ञ नीच मत्कृतिला
परि जाणशील वा तूं रसिककविवरा मनीं चमत्कृतिला ६७
नाम रसायन.

१ सूर्यकुलतिलक जो राम त्याच्या कथारसानें. २ सुवर्णाचा रत्नसचिंत
पेला त्यानें ३ पळसाच्या पानाच्या द्रोणानें ४ गोडी.

यांतील शेवटची आर्या तर भगवान् रामभक्तशिरोमणि हनु-
मान् ह्याला उद्देशून केलेली आहे.

त्यानें सज्जनाविषयीं पूजलबुद्धि आणि नम्रता प्रकट केलेली सर्वत्र स्पष्ट दिसून येते. तो मोठ्या मनाचा, उदार, सुस्वभावाचा आणि परम साधु होता असें त्याच्या ग्रंथांवरून दिसते. पंडित, कवि, किंवा हुना आपणास भगवत्भक्त ह्मणविणारे लोकही आपल्या वर्गातील इतर लोकांचा पराकाष्ठेचा द्वेष व हेवा करित असतात हे आपणास बहुतकरून सर्वत्र प्रत्ययास येते. पंडितापुढे पंडिताचे, कवीपुढे कवीचे, अथवा संत ह्मणवून घेणाऱ्या संतापुढे एकाद्या बोवाचे नांव काढिले कीं, त्यांनीं नाक मुरडण्यास व धिःकारसूचक मुद्रा करण्यास आरंभ केलाच ह्मणून समजा. इतके होऊन पुढे कोणी अभिप्राय समजून घेण्याची अधिक इच्छा प्रदर्शित केलीच तर न्यूनत्व आणि दुर्गुण ह्या सहवर्तमान जें चरित असेल तेवढें मात्र वक्त्याच्या तोंडून ऐकूं येईल. गुणाचा लेश सांपडणार नाही. आपल्या वर्गातील लोकांचे अनसूय बुद्धीनें केवळ गुणग्रहणच करून चरित वर्णन करणारे सांपडणे फारच क्वचित्. मोरोपंताची अनसूय बुद्धि आणि साधुता इतकी जागृत होती कीं, तो स्वतां पंडित, कवि आणि भगवत्भक्त असतां त्यानें सन्मणिमाला ह्मणून एक अन्वर्थक असें, त्याच्या पूर्वी झालेल्या ग्रंथकारादिकांचे स्तवन केले आहे. त्यांत ज्या ज्या गुणाविषयीं जो जो प्रसिद्ध त्याचे त्याचे वर्णन थोडक्यांत तोच गुण घेऊन उत्तम रितोनें केले आहे. कोणाचाही लेशमात्र दोष त्यानें दाखविला नाही इतकेच नाही तर, जातिभेदादि पर्वतप्राय अडथळे त्याच्या मानसएकाग्रवांत अगदीं नाहीतसे

होऊन गेलेले या मालेंत दिसतात. पंताचें अंतःकरण सात्विक वृत्तीनें निर्मल व केवळ गुणग्रहणक्षम झालें असल्यामुळे त्यापासून स्वतंत्र कल्पनेनें निर्माण झालेले सर्वच ग्रंथ रसाळ आहेत त्या प्रमाणें सन्मणिमालाही रसपरिपाकांत चटकदार उतरली आहे. कितीएक साधूंचे स्वतंत्र स्तवही पंताचें केलेले आढळतात. व्यक्ति विशेषत्वेकरून सज्जनाविषयीं जर त्याची पूज्यत्वबुद्धि उघड दिसते तर ती सामान्यत्वेकरून होती हें सांगितलें पाहिजे असें नाहीं.

ज्याच्या त्दत्कासारीं होय गुणस्नेहविंदुही फार
सारज्ञ असूयोद्दिशत त्याला माझा असो नमस्कार
वर्णगुणांतर न गणुनि एकीं ठेवुनि दृष्टि मधुपानीं
चुंवावेचि भलतसें कुसुम प्रेमें रसज्ञ मधुपानीं.

इत्यादि.

मोरोपंतानें प्रासयमकादि शब्दचमत्कृतीचा व लहान प्रकरणें रचण्याचा, किंवाहना संस्कृत छंदांप्रमाणें प्राकृत भाषेंत छंदोमय वर्णन करण्याचा किंवा वामन पंडितापासून घेतला असावा असें वाटतें. संस्कृतांतिल श्लोकवृत्त प्राकृतांत प्रथमच आणून त्याची अपूर्व शोभा महाराष्ट्रास प्राप्त करून दिल्याचें यश जसें वामन पंडितानें घेतलें आहे, तसेंच आर्यावृत्तांनीं महाराष्ट्रास प्रथमच भूषित केल्याची कृतकृत्यता मोरोपंताकडे आली आहे. वामन पंडितानें सर्वज्ञ पुण्यश्लोकास आपल्या भक्तिबलानें वश केलें तसेंच मयूरपंतानें कुशलतायुक्तिबलानें माया आर्येस वश करून टाकिलें आहे. आरंभीं कोणती ही गोष्ट करण्यास कठिण असते व तिची भद्दीही चांगलीशी उतरत नाहीं; पण तीच पुनः पुनः केली असतां अधिक चांगली होतजाते. तशी वामन पंडिताची यमकादि चम-

कृति ज्या प्रमाणानें साधली व मनोहर झाली आहे त्यापेक्षा मोरोपंताचे शब्दालंकार फारच सुंदर, व्यापक व मनोहर साधले आहेत. आतां ही शब्दचमत्कृति, वामन पंडिताच्या शब्दालंकारावलो-कना पासून मोरोपंतास इतकी चांगली साधली आहे, वामनाचें काव्य त्यास पहावयास मिळालें नसतें तर पंताचे काव्यांत सांप्रत दिसत आहे इतका शब्दचमत्कार त्रिनचुक साधलाच नसता असेंही ह्मणतां येत नाहीं. कारण, वामन पंडित आणि मोरोपंत ह्यांच्या दरम्यान जो काल गेला त्यांत आणखी दुसरे महाराष्ट्र कवी निपजले होते व आजपर्यंतही आपणांस कवि ह्मणविणारे पुष्कळ महाराष्ट्र लोक झाले; परंतु मोरोपंता सारखी शब्दचमत्कृति कोणीच केली नाहीं. दुसरें, एका कवीच्या काव्याच्या नमुन्याप्रमाणें कविता दुसरा कोणी करूं ह्मणेल तर तो स्वतां कवि असल्या खेरीज त्याला ती नकल सुद्धां करतां येणारच नाहीं. तिसरें, मोरोपंताचें व्यवहारज्ञान, बहुश्रुतता, विद्वत्ता, कुशाग्रबुद्धि व प्रतिभा हीं इतकीं उत्तम जागृत होतीं कीं, त्याचें काव्य वाचित असतां स्थलोस्थलीं ह्या गोष्टींची प्रतीति आल्यावांचून राहत नाहीं. चौथें, मोरोपंतास भगवती वाग्देवीच प्रसन्न झाली होती. तेव्हां वामन पंडिताच्या काव्यावलोकनामुळेंच मोरोपंत उत्तम कवि बनला, अथवा शब्दालंकारांत इतका प्रवीण झाला, एरवीं तो हल्लींच्या स्थितीला पात्र झाला नसता असें कदापि ह्मणतां येणार नाहीं. जो स्वयंप्रकाश तेजस्वी आहे त्याला दुसऱ्याच्या साहाय्याची मुळीच गरज लागत नाहीं. साहित्यानें पूर्ण अशी वसुंधरा विश्वंभरानें निर्माण करून ठेविलीच आहे व बुद्धिमान्, चतुर कवी आपल्या बुद्धिवलानें नाना रसभरित काव्यपदार्थ तयार करण्यास कोण-

त्याही स्थितींत एकाकी असमर्थ नाहींत हे सिद्ध आहे. तथापि ज्याप्रमाणे अग्नीच्या लघु ज्योतीस पाषाणाचा अथवा धातूचा निरंतर संयोग झाला तरी तिचा प्रकाश न वाढता ती क्रमंकरून अंधकाराच्या भयानक मुखांत पडणार, त्याप्रमाणे वसुंधरेंतील साहित्य, कर्मधर्मसंयोगाने कविवृद्धीला विपरित असेच योरोपंताच्या पुढे पडत गेले असते तर तो कधी कविमालिकेंत आलाच नसता. यद्यपि त्याची कवितावृद्धि होती तथापि ती हिमालयांतील अतिदुर्गम स्थानच्या सुंदर पुष्पाप्रमाणे मनुष्याच्या उपभोगास पात्र न होता लयास गेली असती. यावरून हे सिद्ध होते की, योरोपंताच्या कवित्ववृद्धिरूप सूक्ष्म ज्योतीस संस्कृताध्ययनकर्पूरादि साहित्य प्राप्त झाले त्यांतीलच वामन पंडिताचे काव्य एक अनुकूल साहित्य होय. मराठी भाषेतील बहुतेक सर्व साधूंचे व कवींचे योरोपंताने वर्णन केले आहे यावरून महाराष्ट्र कवींचे बहुतेक ग्रंथ त्याने पाहिले होते असे दिसते. साधूंचे व कवींचे एकंदर वर्णन त्याने ज्यांत केले आहे त्या ग्रंथाचे नांव सन्मणिमाला हे आह्मी वर सांगितलेच आहे. यांत पंताने बहुतेक ग्रंथकारांची स्तुतिच केली आहे; परंतु कवित्व गुणांत वामनाचेच वर्णन विशेष करून आपल्या कवितेपेक्षां वामनाची कविता अधिक रसभरित आहे असे ह्मटले आहे.* मुक्तेश्वर, श्रीधर, अमृतराय, कवीर, सूरदास, केशवदास, आनंदतनय, विठ्ठलकवि, तुळसीदास यांचाही कवी अथवा ग्रंथकार अशा संबधाने त्याने उल्लेख केला आहे; पण वामनाच्या कवितेशी आपल्या कवितेची

---

* नमिला साष्टांग श्रीपतिभक्तिरसज्ञ वामनस्वामी
रसभवना तत्त्वना मानी या तेषि वाम न स्वा मी.

तुलना करून जसे रससंबंधाने त्याने वर्णन केले आहे तसा प्रकार इतरांविषयी केला नाही. यावरून ही वामनाच्या कवितेवर मोरोपंताची अधिक पूज्यत्वबुद्धि होती व त्याने आपल्या कावता पंडिताच्या कौव्याशी लावून पाहिल्या होत्या किंवा ह्या आपल्या कवितांशी लावून पहाण्यासारख्या त्या आहेत असे तो समजत होता असे दिसते. वामनपंडितस्तुति ह्यणून एक निराळेंच प्रकरण मोरोपंताने रचिले आहे त्यावरूनही वरील गोष्ट अधिक स्पष्ट होते.

मोरोपंत मूळचा कारकून होता. त्याने संस्कृत भाषेचा चांगला अभ्यास केला. तो होता त्या काळीं गृहस्थ लोकांच्या मुलांस साधारणपणे काव्यव्युत्पत्ति शिकविण्याचा सर्वसाधारण पाठ होता असे त्या वेळच्या लोकांच्या सांगण्यावरून व जुने चालीच्या क्रियेक घराण्यांत तशी चाल परंपरेने चालत आलेली दिसते यावरून अनुमान होते. पेशव्याच्या कारकिर्दीत महाराष्ट्र ब्राह्मणांचा चांगलाच उदय होता व अतिशय जुन्या काळापासून ह्यणजे सत्ययुगा पासूनही ज्ञानाच्या कामांत ब्राह्मणांचेच पाऊल पुढे आहे, ते कायम राखण्याकरितां ब्राह्मणांचा स्वाभाविक धर्मच कायम झाला आहे कीं, विद्या शिकवी आणि शिकवावी. दुसऱ्यास विद्या शिकविण्याचा अधिकार अन्यवर्णांस नाही हे शास्त्रप्रसिद्धच आहे. अशा स्थितींत मोरोपंत होता त्याकाळीं महाराष्ट्र ब्राह्मणांत संस्कृत शिकलेले लोक पुष्कळच असतील हे सहज अनुमान होते. असे असतां आमच्या महाराष्ट्र भाषेवर व लोकांवर, निष्काम बुद्धीने अथवा केवळ सत्कीर्तिकामनेने काव्यग्रंथ दान देऊन, उपकार करण्यास एक मोरोपंतच पुढे सरला हे आश्चर्य नव्हे काय ? अथवा विचार करून पाहिले

तर यांत कांहीं आश्चर्यही नाहीं असेही वाटू लागते. पहा, व्याकरण, न्याय, मीमांसा, अलंकार इत्यादि शास्त्रे घोकून व घोटून तयार झालेले संस्कृतज्ञ आपण पुष्कळ पहातो; परंतु त्यांच्या ठिकाणी ग्रंथकार होण्यास जे बुद्धिवैभव लागते त्याचा चहुतकरून अभावच असतो. सामान्य ग्रंथरचनेविषयीं जर अशी गोष्ट आहे तर काव्यरचनेविषयीं बोलावयासच नको. काव्यरचनेला स्वभावसिद्ध बुद्धिवैभव असलेच पाहिजे. ज्यास स्वाभाविक कविताशक्ति नाहीं त्याने काव्य करण्याचा उद्योग केला तर छंदांच्या अनुरोधाने वाक्ये मात्र त्यास जुळतां येतील; परंतु चित्तास चमत्कृतिजन्य आनंद देणाऱ्या नूतन कल्पना त्याजकडून होणार नाहीत. यावरून मोरोपंत होता त्यावेळीं जरी पुष्कळ विद्वान् लोक होते असे अनुमान आहे तरी त्यांत मोरोपंतासारखा ग्रंथकार व कवि होण्याच्या योग्यतेचा दुसरा कोणी नव्हता हे उघड आहे. हे अनुमान सांप्रत काळच्या स्थितीवरून ही अधिक दृढ होते. हल्लीं महाराष्ट्र भाषेवर व्याकरणादि ग्रंथ झाले; सहस्रावधि विद्यार्थी महाराष्ट्र, संस्कृत व इंग्लिश या भाषांत विद्वान् झाले आहेत; अनेक विषयांवर यथेच्छ बोलले किंवा लिहिले असतां ते एक समयावच्छेदेकरून अनेक लोकांच्या दृष्टीपुढे जाऊन, त्यावर गुणदोषरूप टीका होण्यास वर्तमान पत्ररूप चित्रगुप्त व जासूद कमरा बांधून तयार आहेतच; एकाद्यानें ग्रंथकार होऊन आपल्या लेखणींतून ग्रंथ बाहेर काढला न काढला इतक्यांत त्याच्या पाहिजेतर लक्षावधि प्रती करण्यास छापखानारूप लेखक तयार आहेतच; कालिदास, भवभूति, बाण, जगन्नाथराय इत्यादि सत्कविवृंदांचा काव्यरस पाजण्यास पाठशाळा

पाणपोया ही पुष्कळ अहित व अलंकारादि शास्त्रांची कारागिरी शिकविण्यास शेंकडों सुवर्णकार झटत अहित; ग्रंथकार अथवा कवि सजून पुढे आला तर त्याचें गौरव करून त्यास रत्नदीपानें ओंवाळण्यास अनेक सभा उत्सुक अहित असैं असतां महाराष्ट्र भाषेंत अजून मोरोपंतासारखा एक तरी ग्रंथकार किंवा कवि झाला आहे काय ?

मोरोपंतांत काव्य रचण्याची स्वाभाविक बुद्धि उत्तम होती व त्यास भाषेचा, शास्त्राचा आणि व्यवहाराचा चांगला अभ्यास असल्यामुळे त्याच्या काव्यबुद्धीस तें उत्तम साहाय्य झालें होतें. मात्रा गणांतील आर्या वृत्तांतच विपुल कविता करणारा व त्याच छंदांत कविता करण्याचा महाराष्ट्र भाषेवर प्रथम अनुग्रह करणारा महा कवि मोरोपंतच झाला आहे. त्यानें संस्कृत छंदः-शास्त्रांतील अक्षर गणांच्या पुष्कळ प्रकारच्या वृत्तांतही कविता रचिल्या अहित; तथापि त्याचें अत्यंत आवडतें असैं आर्या वृत्तच आहे.

आर्या आर्यासि हने ईच्या ठार्यां जशी असे गोडी आहे इतरा छंदीं गोडी परि यापरीस ती थोडी.

पुरुषा आर्यावृत्ते जैसी ग्रंथा जया तसी मोटी

शोभा आर्यावृत्ते आली भुलतील यासि कविकोटी. ७९

छंदःशास्त्रीं आद्या सन्मान्या जसि सतीगणीं आर्या

आर्या हे सद्रसिका जेवि शिवा ती तसी प्रिया आर्या ५२

अष्टादश पर्व जयग्रंथकथा आपणांत आर्यानीं

आणिलि जशि आणावी आर्या बहु मान करुनि आर्यानी ५३

शुद्धे अचंचळ मनें अवलोकाव्या बुधे जशा आर्या

निःशेष पापतापव्यापत्प्रशमार्थं या तशा आर्या ५४
 ज्यांच्या गानें व्हावें प्रेमाश्रु-क्षपित-चंदन मयूरें
 आर्या समर्पिल्या हरिचरणां श्री रामनंदन मयूरें. ५५

मोरोपंताच्या काव्यांत श्लेष, ओज, प्रसाद, माधुर्य इत्यादि गुण चांगले उतरले आहेत. माधुर्य, श्लेष ह्यांचा मासला थोड्याच ठिकाणी पण उत्तम प्रकारचा आढळतो. ओज आणि प्रसाद हे गुण सर्वत्र उत्कर्षानें वर्तत आहेत. प्राण्याच्या शरिरातील धातूस ज्याप्रमाणें ओजानें तेजस्विता असते त्या प्रमाणें कवितेच्या भाषासरणींत ओजोगुण असला तर तशा कविताश्रवणा पासून अंतःकरणवृत्ती जागृत होतात व शौर्य, धैर्य, उत्साह, क्रोध, अभिमान, आनंद इत्यादि मनोविकारांचा आविर्भाव होऊन मनुष्य अगदीं तल्लीन व गर्क होऊन जातो. हा ओजोगुण ; आणि कविता वाचल्या बरोबर किंवा ऐकिल्या बरोबर, शब्दश्रवणसमकालीन चित्ताची प्रसन्नता व विकास होणें हा प्रसादगुण हे स्थलपरत्वे मोरोपंताच्या कवितेंत अति साधारण झाले आहेत असें अह्मास वाटते. आतां पांडवप्रताप, हरिविजय, भक्तिविजय, रामविजय, एकनाथो भागवत, ज्ञानेश्वरी, तुकाराम, नामदेव, रामदास यांचे अभंग इत्यादि प्राकृत ग्रंथ हजारों लोक बहुत करून नित्य नियमानें भक्तिपुरःसर वाचतात व ऐकतात; तशा प्रेमानें मोरोपंताचे ग्रंथ कोणी वाचत नाही व ऐकतही नाही. तेव्हां आम्ही ह्मणतो ह्या गुणांच्या प्रतितीचें फल काय ? असा सहज प्रश्न उत्पन्न होतो. या विषयीं समाधान असें आहे कीं, वरील प्राकृत ग्रंथ केवळ काव्यदृष्टीनें कवितारसज्ञ लोकच वाचतात व ऐकतात असें नाही, तर त्या वाचकांपैकीं व श्रोत्यांपैकीं

बहुतेक पुण्यफलाचीच इच्छा धरून त्यांतील शब्द मात्र भराभर मनोमापानें मोजून टाकतात. काव्यदृष्टीने त्यांतील गुणदोष पाहून काव्यजन्य सुखानुभव घेणारा मुळीच कोणी नाही हटलें तरी चालेल. दुसरें, वरील सर्व ग्रंथ ओवी, अभंग ह्या अति सुगम वृत्तांत आहेत यामुळे गद्याप्रमाणेंच ते सर्वास सुगम झाले आहेत. तिसरें, त्यांची भाषा प्राकृत जनांस समजण्या योगी आहे. पंताच्या ग्रंथांचें तसें नाही. त्या मोरोपंताची भाषा मोठी डोलदार, संस्कृत मिश्रित, उपमा, रूपक, अनुप्रासादि अलंकारांनी पूर्ण भरलेली, संस्कृत काव्य तुल्य आहे आणि प्राकृत जनांस अपूर्व व कांहीं दुर्गम अशा आर्या, श्लोक या वृत्तांत गुंफलेली आहे. यामुळे सर्व साधारण लोकांस सहज समजत नाही, या कारणानें तिच्यांतील कथाभाग त्यांच्या ध्यानांत येणें अशक्य होतें. ह्यून भगवल्लीला, हारिविजय, पांडवप्रताप इत्यादि सोप्या ग्रंथांवरून लोक वाचतात व ऐकतात. आतां ज्ञानेश्वरी हा समजण्यास कठीण अशा भाषेचा ग्रंथ असून, त्यांतील विषय ही तसाच आहे; तरी त्याची आवृत्ति निरंतर पुष्कळ लोक करितात; तशी पंताच्या ग्रंथांवर कां लोकप्रीति नाही ही ही शंका यावर आहेच. हिचें समाधान असें कीं, सर्व लोकच काय पण खुद्द मोरोपंतही ज्ञानेश्वरास विष्णूचा अवतार मानित होता.

१ ओवीबद्ध प्राचीन ग्रंथांवर लोकांची अभिरुचि फार आहे आणि आपला आर्या छंदाचा नवीन प्रकार लोकांस प्रथमतः चमत्कारिक वाटेल यास्तव याविषयीं पंतानें रसिक जनार्थी विनोद केला आहे.

बहु मानीलचि पूर्वप्रमातें नत्यजृनि ओव्याही

आर्यासि ह्यणेल रसिक अभिनव विहिणोस जेंवि ओ व्याही ५६

स्वर्गारोहण पर्व.

जो ज्ञानराज भगवान् श्रवणीं सुज्ञान दे वेदे वाचा
अवतार गमे अकरावा का सुज्ञा न देवेदेवाचा ॥ २ ॥

स० मा०

श्री ज्ञानदेव साक्षात् भगवान् वैकुण्ठनाथ अवतरला
एतत्कृत गीतार्थव्याख्यानं फार लोक भव तरला ॥ ३ ॥

भग० आ०

तेव्हां ज्ञानेश्वरींतील शब्दांचा अर्थ न समजतां केवळ जिव्हेने
अक्षरामृतपान झाले तरी पुण्यसंचय होईल असा लोकांचा दृढ
ग्रह आहे. यास्तव मोरोपंताचे ग्रंथ वाचण्याचा जरी लोकांत
पोरपाठ कमी आहे तरी त्यामुळे त्याच्या कवितागुणांत कमी-
पणा आहे असे सिद्ध होत नाही. दुसरें, जरी मोरोपंताच्या
कविता वाचण्याचा प्रघात लोकांत फारसा नाही तरी त्यांतील
कल्पना अतिशय लोकप्रिय आहेत असे अनुभवास येते. आपल्या
देशांतील साधारण वक्ते ह्यणजे हरदास ह्यांच्या वाग्देवतेस
मोरोपंतकृत गुणालंकारांनी युक्त केले तर तिच्या अवलोकनाने
रसिक श्रोतृसंघ महानंदांत गर्क होऊन जातो. वक्त्याच्या मुखा-
तून मोरोपंताची आर्या निघू लागली ह्यणजे सर्व रसिक जन
एकाग्र होऊन तिला आलिंगायास तृदयवाहु पसरून तयार होतात.
तिचे पदलालित्य, निर्दोषता, निष्कलंकता, नखरा, प्रसाद, भगवत्-
पदलीनता इत्यादि अवलोकन केले ह्यणजे खरे रसिक आनंदमग्न
होतात. लोकांचा स्वाभाविक कल विषयाकडे असल्यामुळे प्रथम
रसावरच त्यांची अतिशय प्रीति असले व प्रथम रसावर पंताचे
आर्येचा भर नसून, तिचे खरे लक्ष दशमाकडे असतांही तिच्या
सौंदर्यात इतका मोहकपणा उतरला आहे ; मग तिने जर संस्कृत

कविता प्रमाणे विषयाचा आंगीकार केला असता तर ती खचित जगन्मोहिनीच झाली असती यांत संशय नाही. ज्या वक्त्याच्या कथेंत मोरोपंताच्या आर्या पुष्कळ, त्याची कथा रसाने थवथवलेल्या मंजरी सारखीच लोक मानितात.

ज्याचे बीज चांगले, जमीन चांगली, खतादि साहित्य व हवा पाणी उत्तम आणि जन्मापासून कीड ठाऊक नाही अशा आम्र-वृक्षाचे फळ, जसे पुष्ट, रसाळ व मधुर निपजते; तसेच ज्यास इश्वरदत्त कविताशक्ति चांगली, भाषाशास्त्र व साहित्यशास्त्र यांचा उत्तम अभ्यास, मनाचा विस्तीर्णता, प्रांजलता व एकाग्रता, व्यवहारादि ज्ञानामुळे निर्दोषता, इतक्या गोष्टी अनुकूल असतात त्याचे काव्यही उत्तम निपजते. मोरोपंतास वरील सर्व गोष्टी अनुकूल होत्या ह्मणून त्याची कविता पुष्ट व रसाळ झाली आहे. मोरोपंताच्या कवितेस क्लिष्टत्व, प्रसादहीनत्व, संस्कृतप्राचुर्य, यमक-समृद्धि अथवा शब्दचमत्कारता, अनेकार्थक्षमता इत्यादि दोष अर्वाचीन पंडित लोक देतात. यांतील क्लिष्टत्वाशिवाय इतरांस कोणत्याही साहित्यशास्त्रांत दोषांत गणिलेले नाही; तथापि यांतील कोणतीही गोष्ट त्याच्या कवितेंत दोषरूप झाली नाही हे त्याच्या ग्रंथांवरून उघड दिसून येते.

साहित्य शास्त्रांत क्लिष्टत्वास दोषांत गणिलेले असून त्याचे लक्षण असे केले आहे कीं, “क्लिष्टं तदथावगतिर्दूरदूरायतो भवेत्.”

उदाहरण,

“ नभस्वदशनारातिध्वजाग्रजविरोधिषु. ” प्र. ६.

नभस्त्रदशन (सर्प) त्यांचा शत्रु (गरुड) तो आहे ध्वज ज्याचा असा जो (विष्णु) त्याचा वडील भाऊ (इंद्र) त्याचे विरोधी (पर्वत) त्यांचे ठायीं.

यांत “पर्वतावर” इतकाच अर्थ दाखविण्याकरितां किती दुरून व दुर्गम मार्गानें चालण्याचा प्रयत्न केला आहे पहा. यांत प्रवेश करून अर्थ काढितांना क्लेश मात्र होतात, यास्तव अशा रीतीनें ज्यांत रचना केलेली असते त्या ग्रंथास अथवा काव्यास क्लिष्ट ह्मणतात.

महाराष्ट्र भाषेंत ही,

“अलिकुलवहनाचें वहन आणोत होतें.”

इत्यादि विडुल कवींचीं अनेक क्लिष्ट चित्रकूटें प्रसिद्धच आहेत. अशा मासल्याची मोरोपंताची कविता आहे काय ? त्या रसिक वराचीं सहस्रावधि आनंदजनक पद्यें वाचित असतां सत्तुदय जन इतर व्यवधान विसरून जाऊन केवळ तल्लीन होतात; ते का एकेका शब्दाची वंशावळ जोडावी लागल्यास आनंदित होतील काय ? अथवा हातच्या कांकणास आरसा कशाला ? वर दिलेल्या लक्षणा प्रमाणें मोरोपंताचें काव्य नाही हें सहज कोणासही समजेल. तेव्हां त्याजवर क्लिष्टत्वाचा दोष ठेवणें असमंजस होय हें कोणीही कबूल करील.

आतां क्लिष्ट कल्पना करून जोडणी केलेली कविता मोरोपंताच्या एकंदर ग्रंथांतून कोठेंही आढळत नाही असें केवळ नाही. तरी तसा मासला फारच क्वचित् ह्मणण्यासारखा खरा.

“ शूर शकार सकारो व्हाया दे द्विषदुरांत फटकारा ”

“ भट भीमेतर असता तरि तेव्हां रक्षिता नच टकारा ” ॥१८॥

गदापर्व

“ सशकार रावण ”—श्रावण

वनपर्व

“ त्यासि ह्यणे नामगा नसावि त्री ” —सावि.

वनपर्व

“ दंपतीच अपकार ”—दंती.

“ यन्नामीं लक्ष्माच्या अंतीं ण प्रेमानें घ्यावा संतीं ”—लक्ष्मण.

सौम्यरामायण

“ आधीं भ या वर्णापुढें योवे रत स्थापी असैं ”— भरत.

सुरामायण

इत्यादि उगीच क्लिष्टत्वाची थोड थोडी झाक मात्र आहे. तरी अशा प्रकारची कविता मोरोपंताच्या एकंदर कवितेच्या संख्येशीं लावून पाहिली असतां महा समुद्राच्या कोरड्या पडलेल्या वाळवंटांतील रेतीच्या कणा सारखी किंबहुना विश्वांतील दोन चार चांदण्या काळसर झाल्या सारखी दिसेल.

अति मोठ्या काव्यसंख्येत अतिशय थोड्याच तरी क्लिष्ट कल्पना पंतानें कशा राहूं दिल्या अशी शंका कोणी घेतली तर तिचें समाधान असैं आहे कीं, कितीएक मनुष्ये अशा प्रकारच्या खुबीला पाहून फार खूष होतात. एकाद्या ठिकाणीं त्यांनीं अशा करामतीची

१ ह्या पद्यांत फार चमत्कार आहे पण थोडीशी क्लिष्टत्वाची झाक आहे. यांत चमत्काराचे शब्द आंहत ते, शूर, सूर, भट, भ.

रचना पाहिली कीं, त्यांचा आनंद त्रिभुवनांत मावेनासा होऊन जातो व ते कवींची त्याच गुणाच्या संबंधानें स्तुति करूं लागतात असें कधीं कधीं आढळते. हा प्रकार खऱ्या रसिकास कधीं ही रुचत नाही व मोरोपंतास ही रुचत असावा असें दिसत नाही. तथापि सर्व प्रकारच्या प्रकृतींच्या लोकांस आपला काव्यामृत कवल प्रकारांतरांनीं प्रिय व्हावा अशी तजवीज त्यानें अनेक प्रकारांनीं करून ठेविली आहे त्यांतोच रुचिवैचित्र्यार्थ हा प्रकार केला असावा. यास्तव व अस्यल्पत्वास्तवही बरील क्लिष्ट पदार्थां विषयीं पंतास दूषण देतां येत नाही. उलट अशी शब्दार्थांनीं अनेक प्रकारची विचित्र चमत्कृति आणल्याबद्दल कुशल ग्रंथकार ह्मणून त्याची स्तुतिच केली पाहिजे असें आह्मास वाटते

मोरोपंताच्या कवितेंत अनुप्रास यमकांचा भरणा अतिशय, ह्मणजे शब्दालंकारांत ह्याची बरोबरी करणारा कवीच झाला नाही असें ह्मटलें तरी चालेल. मोठमोठालीं यमकें व प्रास साधण्याचा कटाक्ष पंताच्या प्रत्येक पद्यांत नजरेस पडतो. ज्यांस कविताशक्ति व सहृदयता मुळींच नाही त्यांनीं हें पंताच्या आर्येचें अपूर्व नटणें अवलोकन केलें ह्मणजे त्यांची छातीच दडपून जाते. ते तिजकडे पाहिल्यानें च भिऊन पाहतात आणि तिच्याशीं स्नेह जोडावयास लागतात. परंतु “ मैत्री विवाह न घडे अधमोत्तमातें ” या न्यायानें तिचा मार्ग दुर्गम, तिचें तेज असह्य, तिचा स्वभाव उदात्त इत्यादि लक्षणें पाहिलीं ह्मणजे अकवी जनांची अकल गुंग होऊन जाते. मग ती आपणास अप्राप्य समजून, “ कोल्हा आणि द्राक्षें ” या अन्योक्तीप्रमाणें ते त्या सुंदर आर्येला नावें ठेवूं लागतात. ते ह्मणतात, ही आर्या, पुष्कळशा अलंकारांनीं नटून

वसली आहे खरी; परंतु स्वाभाविक सौंदर्य, मोहक लीलाकटाक्ष आणि माधुर्यादि गुण हीं त मुळींच नाहीत. खरा रासिक अलंकाराकडे मुळींच लक्ष देत नाही. अलंकारावर प्रीति करणें अरसिकतेचें दर्शक आहे. त्यांतून मोरोपंताच्या आर्येस शब्दमय पोषाख मात्र बहु मोलाचा नैसर्गिक आहे त्याला पाहून आमच्या सारखे कधीं भुलावयाचे नाहीत! वस्त्राभरणांनीं नटण्यावर फार परिश्रम झाल्यामुळे पंताच्या कवितेचें अविकृत स्वरूप कायम राहिलें नाही. अलंकारादिकांच्या टापटिपींत मात्र राहिल्यामुळे कवितेचें आरोग्य, सौंदर्य, सगुणता, शक्ति, कांति ह्यांचा पंतांनीं अनादरच केला असावा. कारण सौंदर्य, ऐश्वर्य आणि सगुणता हीं एका ठिकाणीं बहुतकरून आढळत नाहीत व जेथें सौंदर्य आणि सगुणता नाही त्याच ठिकाणीं नटून ठकून थाटमाट दाखविण्याचा परिपाठ आहे. अर्थात् अशा कृत्रिम आर्यांत रसास्वादग्राहकास तोषप्रद अशी सगुणता व सौंदर्य असण्याचा अगदीं असंभव आहे. यावरूनच सिद्ध झालें कीं, मोरोपंताची कविता नीरस आहे. तुकाराम, नामदेव, रामदास इत्यादि कवींच्या कल्पनाच मूर्तिमंत त्यांच्या काव्यांत अविकृत जशाच्या तशाच ठेविलेल्या आहेत, नाना प्रकारचे अलंकार लेवून त्यांच्या स्वरूपांत कांहीं एक फरक केला नाही यामुळे वरील कवींची कविता पाहिल्यावरोवर आवाळवृद्धांस तत्काल वश होऊन आनंददायक होते; तसें मोरोपंताचें आहे काय ! त्याच्या कवितेचा पोषाख व अलंकारादि ऐश्वर्य पाहतां पाहतां च पुरेसें होतें! पुढें तिच्याशीं बोलावयाचें !! आपणास तर अशा दंभाचा व डौलाचा कंटाळा आहे, यास्तव ह्या डौली आर्यांचें तर आपण नांवसुद्धां घेत नाहीं !!!

मोरोपंताची कविता गुणालंकारयुक्त असून गीर्वाणांत मिसळून गेली व तन्मय झाली, यामुळे बुद्धिविद्यवैभवहीनास तो अर्थात् दुर्लभ होय, दुसरें गीर्वाणाशीं परिचय असल्या शिवाय पंताच्या कवितेचा खरा अमृतरस घेतांच यावयाचा नाही. तेव्हां भक्त पापर जनांनीं पद्मिनीच्या विलासास नांवे ठेवून नाक मुरडणें, तसेंच अनभिज्ञ लोकांचें आर्यास नांवे ठेवणें अज्ञानमूलक होय. अनभिज्ञांनीं नांवे ठेविल्यामुळे पंताच्या काव्याची योग्यता कमी झाली असें कधींच ह्मणतां येणार नाही. कठोर दंडांत व्याप्त असल्यामुळे उसांतील रसाला कांहीं दोष आहे काय ! अथवा भद्रदंतास त्याचा रसास्वाद येत नाहीं हें उसाचें दूषण मानिलें जाईल काय ! दुसरें, ऊस खाण्यापासून जो रसाचा अनुभव येतो व आनंद होतो तो, चरकांतून गळालेला रस प्याल्यानें होत नाही. ज्यास ताहूण्य आहे, दंतादि इंद्रिये कुशल आहेत, त्याजला प्रत्यक्ष ऊस खाणें हें जिव्हेस व प्रकृतीस जितकें आनंदजनक व सुखावह आहे, तितकें नांदांतील रसप्राशन करणें नाहीं हें उघड आहे. तिसरें, सुंदर व मनोहर रसाची स्थिति कोठें ही अनायासें प्राप्त होण्या सारखी परमेश्वरांन ठेविली नाहीं असें दिसतें. तोच न्याय मानवी कृत्यास लावून पाहिला पाहिजे. पाणी हा सुखसाध्य रस आहे तरी उसाचा रस, दूध, मध, साकर, गूळ, आंबा, केळ, नारिंग, द्राक्ष इत्यादि पदार्थांतील रसाला तो लागेल काय ! त्याप्रमाणें मूळची वाणी पाण्यासारखी आहेत ; पण तिला जेव्हां चमत्कारिक कल्पनांनीं व शब्दांनीं मिश्रित करावें तेव्हां रुचिवैचित्र्यानें मनोहर रसाविभवि होतो. एकाद्या जमिनींतिल पाणी स्वभावतःच विशेष मिष्ट व निर्मळ असतें यामुळे त्याचें सेवन आनंदजनक

होईल यांत कांहीं संशय नाही ; परंतु अनेक हर्षोला प्रसवणारी फळफळावळ चाखून रसिकास जो आनंद होईल तो किती अधिक होईल ह्याचा सुज्ञ जन विचार करितो. त्याप्रमाणें ओवा-बरोबर बाहेर पडलेल्या शब्दांनीं झालेली कविता पाण्याशीं साम्य करील. ह्यणजे तिच्या सेवनापासून एकाच प्रकारच्या हर्षोची नृप्ति होईल आणि केवळ तृषा मात्र हरेल; परंतु ज्या रसास्वादनापासून क्षुधातृषा शांत होऊन वृत्ती रसमय होऊन जातात त्या नखरेदार कवितेचें कार्य ती कदापि करणार नाही. चौथें, कोणत्याही कार्या-पासून जो आनंद अनुभवास येतो तो नेहमीं त्या कार्यार्थ झालेला परिश्रम, त्याची आवड आणि दुर्मिळता यांजवर अदलं वून असतो.

एकाद्या हीनवीर्य पुरुषास कुलपरंपरेच्या ओघांत अनायासें राज्यश्री प्राप्त झाली असतां, त्याच्या मनांत जो आनंद वसेल त्यापेक्षां ज्या वीरश्रीनाथानें स्वभुजवळें करून घरा आक्रांत केली, शत्रुवर्गांचे गर्भ हरण करून अपूर्व राज्यश्री संपादन केली व तिचा जो उपभोग घेऊं लागला, त्याचा आनंद किती अधिक व सरस होईल याचा सदृढयजन विचार करितो. त्याप्रमाणेंच निवृत्तरति पुरुषास सहज परिनीचा लाभ झाला असतांही, तो जसा तिला पाहून नाकच मुरडील, तसा प्रकार रसिकवर वीर्यशाली पुरुषाच्या ठिकाणीं दिसून येईल काय ! नित्य नजरेस पडणारा, रत्नगर्भेला प्रकाशित करणारा व अत्युपयोगी सूर्य ह्याच्या दर्शनानें जो आनंद होतो, त्यापेक्षां एकादी हिरकणी पाहिली तर किती अधिक संतोष होतो असो. वर दर्शविलेला नियम अर्थशास्त्रविश्रुत असल्यामुळें त्याविषयीं आणखी अधिक व्याख्या करून दाखविली पाहिजे असें नाही. तेव्हां मोरोपंताच्या कवितेंत कांहीं श्रम केल्यानंतर अर्थ

प्राप्ति होत असल्यामुळे, श्रमातीं मिळालेल्या फळापासून होणारा आनंद, इतर उत्तान कवींच्या काव्यापासून होणाऱ्या आनंदापेक्षां, पंताच्या काव्यांत उघड अधिक आहे. याशिवाय ओज, पदलालित्य अर्थगौरव, प्राप्त, यमकें, अर्थलंकार इत्यादि इतर कवींस दुर्मिळ असे अनेक गुणालंकार पंताच्या काव्यांत आहेत, ते रसिकप्रिय आहेत याविषयीं संशयच नाही. तेव्हां पंताच्या काव्यापासून आनंद होत नाही असे ह्मणणाऱ्यांस अरसिक ह्मटल्यावांचून दुसरा उपाय नाही ! काव्यफलरसस्वादाविषयीं जो रसिक आहे तो दुर्गम मार्गादि अडचणीकडे न पाहतां आपल्या आवडत्या फळाला प्राप्त होतोच. तेव्हां जो खरा रसिक आहे तो समजून घेतल्या-शिवाय पंताच्या काव्यास नीरस व केवळ शब्दचमत्कारमयच आहे असें ह्मणून टाकणार नाही असें आह्मास वाटते.

मोरोपंताची कविता केवळ शब्दचमत्कारमय, नीरस आणि दुर्बोध आहे अशी अर्वाचीन शिकलेल्या लोकांतून कितीएकांची समजूत आहे. परंतु ती अगदीं भ्रान्तिमूलक व गतानुगतिक न्यायानें झाली आहे असें आह्मास वाटते. एकाद्या उत्तम रत्नास डोळे झांकून चापचून पाहून ते रत्नच नाही ह्मणून ह्मणणे किंवा अत्युत्तम पक्क आम्रफलास डोळ्यांनीं पाहूनच आंबट ह्मणून नाक मुरडणे, जसें त्या त्या वस्तूचें खरें परीक्षण होत नाही ; तसेंच पंताच्या काव्यांत प्रवेश करून, यत्किंचित्ही रसास्वाद ज्यांनीं घेतला नाही त्यांचा त्याविषयीं अभिप्राय किती योग्य होईल हे सांगावयासच नको. अहो, मोरोपंताच्या कविते-वर भलभलते दोषारोप करणारे लोकहो, तुम्ही पंताची लहानशी संशयरत्नमाला उगीच उघडून दरी पहा; ह्मणजे तिची प्रसन्न व

गंभीरमुद्रा पाहूनच तुमची खातरी होईल की, ती रूपगुणयोवन संपन्न आहे व अतिसरस आहे.

तसीच सन्मणिमाला, आर्या केकादलि, नामरसायन, महद्विज्ञापना, सुदामचरित्र, पृथुकोपाख्यान, हरिवंश, केकादलिश्लोक, मंत्ररामायण आणि दुसरीं लहान लहान रचिलेलीं प्रकरणें यांतिल कविताही फार सरस आणि प्रसाद, ओज, माधुर्य या गुणांनी पूर्ण आहेत.

मोरोपंताची एकंदर सर्व कविता प्रसन्न सरस असून, परपुरुषावर अत्यंत प्रेम करणारी आहे, यामुळे पाहिजेत्याने तिचे चुंबन केले तरी त्यास ते अमृतप्रदच होईल यांत संशय नाही. तथापि इहलोक संबंधी शृंगारादि रसपानाविषयींच अत्यंत लुब्ध व ज्यांस नूतन ताहण्यामुळे जिकडे तिकडे हिरवेगारच दिसत आहे व जे “विषकुंभंपयोमुखं” अशाच रसास्वादाने मिटक्या मारणारे, त्यांजला या कविरायाच्या पारलौकिकी शांतभक्तीचा अमृत घुटका क्षणभर तरी गोड लागेल काय ? तुकारामाच्या अभंगांत पुष्कळ प्रसाद आहे; पण भजनी किंवा यमाजी भास्कराच्या सैन्यांनीं जर्जर केलेल्या वृद्ध लोकांशिवाय त्यांजकडे कोणी विषयी हुंकून तरी पहालो काय ? शांत आणि भक्तिरसांनीं भरलेले ह्मणून सुगमतर अभंगांची जर ही दशा ! तर मग पंताच्या काव्याची अशी हेलना होते ह्याचे काय आश्चर्य ! तथापि ह्या हेलने मुळे पंताच्या काव्यांत प्रसादादि गुण व रस नाहीं असें ह्मटले तर, तुकारामाची ही कविता प्रसादहीन आहे असें ह्मटल्याप्रमाणें होईल.

बृहद्दशम, मंत्रमयरामायण, पूर्णमंत्र भागवत व आणखी कितीएक रामायणें असे ग्रंथ वाचल्यानंतर समजण्यासारखे नाहीत. बाकी

महाभारताचीं पर्वे, मंत्ररामायण, ब्रह्मोत्तरखंड, मंत्रभागवत, ईश्वर-
स्तवन, अनेक देवतांचीं व साधूंचीं स्तोत्रे इत्यादि पंताचे बहुत
करून सर्व ग्रंथ वाचल्या बरोबर समजण्यासारखे सुगम आहेत.
त्यांत ही ज्या ज्या ठिकाणीं त्यानें जगदीश्वराची प्रार्थना अनन्य
भावानें लीन होऊन केली आहे, अथवा साधुजनांविषयीं पूज्यत्व
बुद्धि धरून उद्गार काढिले आहेत, त्या त्या ठिकाणीं तादात्म्य
भावानें पंताची कविता मोठी सरस, तृदयंगम, कौतुकप्रद
आणि माधुर्यप्रसादगुणयुक्त झाली आहे. तिचा मासला संशय-
रत्नमाला, सन्मणिमाला, आर्या केकावलि, श्लोक केकावलि, मंत्र-
रामायण, विराटपर्व, भीष्मपर्व, कर्णपर्व इत्यादि प्रकरणें वाचतांना
स्पष्ट दिसून येतो.

दुसरें, मोरोपंताचे ग्रंथ त्याच्या स्वतंत्र कल्पनेचे नाहींत.
ते भारत, भागवत, रामायण ह्यांचे भाषांतररूप आहेत. या मुळें
स्वतंत्र कल्पनांनीं कविता रचणाऱ्याच्या वर्गातील मोरोपंत नाहीं
असाही कित्येकांचा समज आहे; पण ती ही त्यांची भ्रान्ति आहे.
भारत, भागवत, रामायण यांतील कथासूत्रा प्रमाणें पंताच्या
ग्रंथांतील कथा, प्रथम दर्शनीं दिसत असल्यामुळें त्या ग्रंथांचें
हें भाषांतर आहे असें ह्मणण्याचा मोठा पुरावा आहे असें वाटते;
परंतु मूळ ग्रंथांतील कल्पना पंताच्या ग्रंथांत कितपत घेतल्या
आहेत हें जेव्हां प्रत्यक्ष पहावें तेव्हां समजतें कीं, जरी भारतादि
ग्रंथांतील कथाच पंतानें घेतल्या आहेत, तरी मूळ ग्रंथांतील
रचनेहून निराळीच रचना पंताची झाली आहे. व कवितेस
जीवनभूत अशा ज्या कल्पना त्यांत आहेत त्या सर्व पंताच्याच
स्वतंत्र आहेत. तेव्हां एकच कथा अनेक कवींनीं निरनिराळ्या

रीतीने वर्णिली असतां ती प्रत्येकाची स्वतंत्र कविता ह्यणावयास कांहीं हरकत नाही. तसाच प्रकार मोरोपंताच्या काव्याचा आहे, हे सूक्ष्म दृष्टीने न पाहतां व मूळ ग्रंथाशी पंताच्या ग्रंथाचे किती साम्य आहे याची तुलना न करितां, एकाग्राने हटले कीं, मोरोपंताचे ग्रंथ स्वतंत्र कल्पनेचे नाहीत, कीं दुसरा, तिसरा, चौथा याप्रमाणे त्या मताला अनुकूल होऊन ढालगे पिटू लागतात. पण त्यांतून कोणी एकादाही खरे काव्य आहे ह्याचा तपास करित नाही ह्याचे आश्चर्य वाटते.

तशांत मोरोपंताच्या अगदीं स्वतंत्र कल्पनेचे ग्रंथ स्थूल दृष्टीने दिसावया जोगे मुळींच नाहीत असा ही प्रकार नाही. लहान लहानच पण शेंकडों स्वतंत्र कल्पनेचे ग्रंथही लोकांपुढे असतां तो स्वतंत्र कल्पक कवि नाही ह्यणून त्यास दूषण देणे केवढे साहस आहे !!

मोरोपंताने आपल्या कवितेतून अनेक अर्थ निघावे अशी रचना केली आहे हे ही त्याची अरसिकताच दाखविते ह्यणून कितीएक ह्यणतात. आतां एका पद्या पासून सरळ, सुंदर आणि निर्दोष असे अनेक अर्थ निघण्याजोगी रचना शाली तर ती रचना करणारा अरसिक होता असे ह्यणणे, अनेक रंगांची झांक मारणारी पैठणी विणणाऱ्यास विणण्याचे कौशल्यच माहित नाही ह्यणण्यासारखेच; किंबहुना अनेकसादयुक्तकलांस प्रसवणाऱ्या विचित्र वृक्षांची सृष्टि करणाऱ्यास सृष्टिज्ञानच नाही असे ह्यटल्याप्रमाणे होय.

बाल भाषेंतील शालिवाहन सप्तशती , संस्कृतांतील गोवर्धन सप्तशती, नैषध, वासवदत्ता ; हिंदुस्तानी भाषेंतील सत्सही इत्यादि

यंथांत, अनेकार्थचमत्कृति केलो आहे तो पाहून कोणत्या रसि-
कास चमत्कारजन्य हर्ष होत नाही वरें!

कविता ह्यणजे शब्दापासून किंवा अर्थापासून किंवा शब्दार्था-
पासून कांहीं तरी चमत्कृति उत्पन्न व्हावी व ती सद्दयानंद
कारिणी असावी. याशिवाय कवितेचा दुसरा कांहीं उपयोग
व रूपही नाही. त्या अनेक चमत्कारांपैकीं अनेकार्थ प्रसवण्याची
खुची ठेवणे हाही एक चमत्कार आहे. तो कवितेच्या गुणवृद्धीस
कारण असल्यामुळे, ज्या कवितेत तो असेल तो गुणाच्या संब-
धाने अधिक वजनदार होईल हे उघड आहे.

मोरोपंताच्या कवितेत अनेकार्थ होण्याचा गुण फार क्वचित्
ठिकाणी आहे. यामुळे वरील गुणास कांहीं लोक जरी दोष
समजत असतील तरी तो मोरोपंतावर मुळीच लागू होत नाही.
यास्तव त्या संबधाने विशेष व्याख्यान करण्याचे कारणच नाही.

मोरोपंताच्या कवितेत कोठे कोठे श्लेषालंकार आढळतो.
परंतु तो सर्व पद्य भरून आहे असा फरच विरळ व एकाशा
पदावर ठेविलेला शेषनास ठिकाणी पराकाष्ठा आढळेल असे
आह्मास वाटते. प्राकृतांत श्लेष प्रसवण्याची शक्ति मुळीच
विरळ. संस्कृताच्या साहाय्याने एकाशाने प्राकृतांत आणण्याचा
यत्न केला तर मात्र तो येण्याचा संभव असतो. मोरोपंताची
श्लेषावर अभिहनी असती तर तसें एकादें काव्य करण्याचे
साला अशक्य होतें असे वाटत नाही. ज्याने रामायणरंग-
भूमिकेवर आपल्या वाक्सरस्वतीचे नृत्यगायन अनेक कसरतींनी
अक्षरसंबद्ध केले ते पाहून मोठा बुद्धिमान् कविही तोंडांत

बोट घालून स्वयं होईल, इतकी भाषा ज्याची अंकित झाली होती; त्या पंताला काव्य करितांना श्लेषपूरक पदे जोडता आलीं नसतीं काय? असो.

मोरोपंताची श्लेषावर आवड नव्हती असें जरी दिसते तरी यमकाची त्याला फारच आवड होती हे निर्विवाद आहे. यमकाची जोडणी श्लेषपदाशिवाय होत नाही आणि पंताच्या प्रत्येक पद्यांत (भगवद्गीता आर्या खेरीज करून) पुष्कळ अक्षरांची यमके जोडलेलीं दिसतात. कितीएक ठिकाणीं आर्याधीचे, आर्या चतुर्थांशाचे अशीं देखील यमके साधलीं आहेत. तेव्हां अशा जोडणीं पंताच्या कवितेंत अनेक अर्थ प्रसवण्याची खुत्री आहे असें जर लोक मानित असतील तर मानोत ; पण मर्मज्ञजन यास तसें मानणार नाहीत. अनेकार्थयुक्त जो श्लेषालंकार तोही अशा यमकाच्या जोडणींनै झालेला नव्हे हे सांगावयास पाहिजे असें नाही.

मोरोपंताच्या कवितेचे गुणदोष दाखवितांना कोणी कोणी त्याच्या भक्तीवरही दोषारोप केलेला आढळतो.

राधाप्राप्त्यर्थं जसा तो स्वकरगतामलायशा शिनळ
सोडी दमयंत्यर्थं क्षिप्रचि अतिदुर्लभा तशाशि नळ.

यांत श्रीकृष्णास “शिनळ” ह्मटलें व शिनळाची उपमा नळ-राजास विवाहसंबंधी कार्याच्या वेळीं योजिली, यापासून पंताची भगवान् श्रीकृष्णाविषयीं भक्ति निर्मळ नव्हती. व उपमाचातुर्य ही त्यास नव्हते असा कोणी दोष दिला. त्यावर खंडणें समाधानेंही केलेलीं आढळतात. तेव्हां ह्यभिन्नत्वसंबंधानें कोणी

यास दोष ह्यणतात कोणो गुण ह्यणतात असे झाले. यावरून वरील दोषारोप सत्य नाही हे प्रथम दर्शनीच दिसते.

दुसरें, तत्त्वतः विचार केला तरी दोषाचा लेशही वरील पद्यांत व वरील पद्यावरून पंतांत होता असे दिसत नाही.

पुण्यश्लोको नलो राजा पुण्यश्लोको युधिष्ठिरः
पुण्यश्लोकाच वैदेही पुण्यश्लोको जनार्दनः

ह्या अति प्रसिद्ध श्लोकाप्रमाणें जनार्दन [श्रीकृष्ण] आणि नल ह्यांचें साम्य कित्ती मनोहर आहे वरें! गीत गोविंद, पद्म-पुराण या अतिपवित्र ग्रंथांवरून राधेचें महत्त्व व पुण्यसमृद्धि हिंदु-लोकांस प्रसिद्धच आहे; त्याप्रमाणें तिजविषयी श्रीकृष्णांचें अत्यंत निर्मळ प्रेमही प्रसिद्धच आहे; त्या प्रेमाशीं नळाच्या दमयंतीविषयक प्रेमाचें साम्य चमत्कृतिजनक नाही काय! त्याही पुढें यशाचें आणि हंसाचें साम्य करितांना तर पंतानें कमाल करून टाकिली आहे हे मार्मिक जन सहज समजतील.

‘ तो शिनळ ’ या पदावरून लक्षणें श्रीकृष्ण भगवान् असा अर्थ कवीने ठेविला आहे. तो ह्यणजे भागवतासारख्या पवित्र व प्रसिद्ध ग्रंथानें ज्याचें प्रेमपुरःसर वर्णन केले आहे. व सर्वलोकांस जो विश्रुत आहे असा शिनळ (जार), ज्याला शुक, व्यास, नारद प्रभृति भागवतोत्तम भोळ्या प्रेमानें सद्बदित होऊन चोरजारशिखामणि ह्यणतात; ज्याच्या राधेसह अनेक गोपांगना बरोबर झालेल्या जारक्रीडा वर्णन करितां, करितां संस्कृत व प्राकृत कविवृंद भाटच बनून गेले आहेत; त्याला आमच्या पंतानें पुण्यश्लोकाचें उपमान

कल्पून कौतुकानें व प्रेमानें * शिनळ ह्यटलें एवढ्यावरूनच पंताच्या ईश्वरभक्तीवर दोषारोप केला तर तें आरोप करणाऱ्याचें साहसच खरें! यापेक्षा अधिक काय ह्यणावयाचें आहे!!

‘यश सोडणें’ ह्याचा अर्थ ‘पाटाविणें’ हा इष्ट असता ‘घालविणें’ असा कौणी करितात. पाटाविणें ह्यणजे राधेला आपली कीर्ति समजे असें करणें आणि घालविणें ह्यणजे राधेशीं जारकर्म करण्याची बुद्धि धरल्यानें यश घालवून अपयश घेणें. राधेच्या प्रार्थनाकारितां कृष्णाची अपकीर्ति झाली अशी कोठें कथा नसून, तसें ह्यटल्यानें नळराजवर्णनांतील सुनीति व पावित्र्य यांस उपमान दूषणकारक होण्याचा उघड संभव आहे. यास्तव

* पदाब्जरज जें तुझें सकल पावनाधार तें.
अघाचलहि तारिले बहु तुवाचि राधारतें.
ककावलि.

नूतनजलधररुचये गोपदधूटीदुकूलचोराय
तस्मै कृष्णायनमः संसारमहीरुहस्यबीजाय.
मुक्तावलि.

ईश्वरभक्तीचें लक्षण काय याविषयीं अनंक धर्ममतें भिन्न भिन्न आहेत. व प्रत्येक मतास कांहीं तरी कारणें असतातच. तेव्हां मोरोपंतादिक जे ईश्वरावरसंवर अत्यंत प्रेमानें सलगीं करणारे त्यांच्या मतालाही कारणें आहेतच. ईश्वराचें स्वरूप जें अगम्य, तसाच तद्विषयक भक्ती अगम्यच होय. मताभिमानाची लोक आपल्या मतास कांहीं तरी कारणें काढून देके देतात आणि तेवढ्यावरच आपल्या मताचे सिद्धांत बळवत आणि इतरांचे निर्बल आहेत असें मानितात; परंतु ईश्वराच्या व ईश्वरभक्तीच्या संबधानें प्रत्येक मनुष्यास सारखाच अधिकार आहे. यास्तव त्या विषयां सर्वांचीच मते सत्य आहेत असा सिद्धांत करणें परम समंजस होय.

‘घालविणे’ असा अर्थ करण्या पेक्षा ‘पाटविणे’ असा अर्थ करणेच उचित आहे. हे कर्माच्या ध्यानात आल्या वाचून राहणार नाही.

दुसरें, सोडणें ह्या क्रियेचा ज्या अर्थी हंसावर प्रयोग केला आहे त्याच अर्थी तो कुशल कवीने यशावर ही योजिलेला आहे. हंसाशां शत्रुत्व जोडून किंवा पुनः भेट नघेण्याच्या दुद्धीने नळराजानें त्यास सोडून दिलें आणि हंसवियोगाचें दुःख कारित राहिला, असें जेव्हां मानावें तेव्हां घालविणे असा अर्थ करणाऱ्यांच्या मता प्रमाणें उपमानोपमेयाची समानक्रिया होईल!!! दमयंती प्राप्त होण्या कारितां तिजकडे नलराजानें हंसास पाठविलें, हा इष्टार्थ चमत्कारिक रीतीनें दाखविण्याकरितां, त्या प्रसिद्ध शिनळानें (श्रीकृष्णानें) राधेच्या प्राप्तीकरितां आपल्या विमल यशास तिजकडे पाठविलें ह्या मनोहर उपमानाची कवीनें योजना केली आहे हे उघड आहे.

मोरोपंत हा पुराणिकांच्या वर्गातील होता, तो श्रीहर्ष, जगन्नाथराय, अपध्या दीक्षित, भारवी ह्यांच्या सारखा पंडित नव्हता ह्मणून निबंधमालाकारानें सिद्धांत ठराविला आणि त्याच्या सिद्धते कारितां प्रमाणें दाखल केली आहेत तीं येणें प्रमाणें:—

[१.] आजपर्यंत जेवढा ह्मणून प्रस्तुत कवीच्या ग्रंथाचा भाग आपच्या पहाण्यांत आला तेवढ्यांत असें एरुही स्थल आह्मास आठवत नाहीं कीं, ज्यावरून संस्कृतांतील पंच महाकाव्याशीं किंवा नाटकाशीं मोरोपंताचा परिचय होता असें अनुमान कारितां येईल.

[२.] पांडित्याचा शिरोभाग जो न्यायमीमांसादि शास्त्रे, त्यांत तर त्याची कितपत् गती असावी हें सांगायलाच नको. याविषयीं मोरोपंताची प्रसिद्ध आर्याः—

नलगे व्याकरणाची न्यायाची घटपटादि खटपट ती ॥

वैकुंठ पेठ मोठी नामावरि हीन दीन खट पटती ॥ १ ॥

यावरून पंतास वरील शास्त्राची कितपत् अभिज्ञता असावी ह्याचें कांहीं अनुमान करण्यास जागा आहे.

[३] आदिपर्वांतो ल त्याच्या आर्याः—

ऐसें ह्यणतां स्त्रीच्या कंठीं घालुनि मिठी ह्यणे अर्धिते

कथमेवमुक्तमदयं तदयं किमनुष्ठितुंक्षमो दयिते ॥ २७ ॥

अध्याय २९

तोस ह्यणे दुहिण अये देवि त्रैलोक्यसुंदारे पुनीते

वारीं ताप जगा जे दिधले सुंदोपसुंद रिपुनी ते ॥ १३ ॥

अध्याय ३६

आमचा कवि जर वैयाकरण असता तर 'अनुष्ठितुं' व 'पुनीते' अशीं रूपे तो न लिहिता हें उघडच आहे.

[४] त्यानें आपणास 'पंडितराज', 'पंडितपति', 'पंडितराजराजितिलक' इत्यादि विशेषणें लावून घेतलीं नाहींत.

[५] अर्थवाहुल्याचा चमत्कार त्याच्या कवितेंत कोठेंही दृष्टीस पडत नाहीं.

[६] 'न विचारिले बुध जनासि म्यां उद्धते', 'परंतु
दृढयो महाजनभयासि मो मानितो' इत्यादि आपले काव्य
पंडितांच्या दोषदृष्टीस पात्र होईल ह्मणून पंताने धाक बाळग-
ल्याचेही कोठे कोठे नजरेस येते.

याप्रमाणे निबंधमालाकाराने तर्क करून मोरोपंत पंडित
नव्हता, केवळ सामान्य पुराणिक होता असे सिद्ध केले आहे. परंतु
आमच्या मताने मोरोपंत पंडित नव्हता असे मानण्यास वरील
प्रमाणे कांहीं एक पुरावा करित नाहीत.

प्रमाणशास्त्राप्रमाणे आनुमानिक पुरावा मानणे तो विवक्षित
विषयाविषयीं जें अनुमान व्हावयाचे तें सुनिश्चित असे त्यापासून
निघाल्याशिवाय प्रमाण मानित नाहीत. ह्मणजे पुराव्यावरून विव-
क्षित गोष्टीविषयीं एकच आणि निश्चित तर्क निघाला पाहिजे.
ज्या प्रमाणांवरून ज्या एका गोष्टीच्या संबंधाने अनेक तर्क
संभवतात तीं प्रमाणे ती गोष्ट निश्चित ठरविण्यास अगदीं
उपयोगी पडत नाहीत. पंत हा पंडित ह्मणजे शास्त्री होता
किंवा केवळ पुराणिक होता या गोष्टींतून कोणत्या तरी एका
गोष्टीचा सिद्धांत वरील प्रमाणांवरून होतो काय ? हे आपणही
प्रमाणशास्त्राच्या रितेने पाहू.

मोरोपंत हा पंडित होता किंवा केवळ पुराणिकच होता
यांतून एकही गोष्ट वरील प्रमाणांनी सिद्ध होत नाही. कदाचित्
तो पंडित होता असे सिद्ध करण्यासच तीं प्रमाणे अनुसरतील
असे वाटते.

आता ज्या पंडितपण विषयी विवाद आहे त्या पंडितपणाची मर्यादा आणि वृत्ति कोणत्या आहे ते पाहिले पाहिजे. मोरोपंत पंडित नव्हता असा तर्क व्याख्या लिहिण्याच्या शौचावरून पंडित ह्याचा अर्थ शास्त्री इत्याकांन असावा असे दिसते. कारण त्याने न्याय, मीमांसादि शास्त्रे पांडित्य च्या शिरोभागांत घातली आहेत. तेथे अलंकार, व्याकरणादि शास्त्रांची तृदय * चरणान्त योजना करावयास कांहीं हरकत द्यात नाही. अर्थात् पांडित्यच्या कोणत्याही भागाशी ज्याचा परिचय असेल त्याला पंडितवोटीत ओढून आणावयात कांहीं हरकत नाही. हे मनांत आणून पंडित ह्यापणे शास्त्री असा सामान्य अर्थ आम्ही समजतो.

एरवीं लौकिकांतही पुराणिक आणि शास्त्री असा भेद मानण्याचा सांप्रदाय ज्या स्वरूपावरून आहे त्यावरूनही वर लिहिलेली समजूत यथार्थच आहे.

ही पंडित शब्दाची व्याख्या लक्ष्यांत ठेवून वर लिहिलेल्या प्रमाणांचा विचार करून पाहू.

पाहिले प्रमाण, संस्कृतांतील पंचमहाकाव्याशीं किंवा नाटकाशीं मोरोपंताचा परिचय होता असे त्याच्या ग्रंथावरून अनुमान करितां येत नाही, यावरून तो पंडित नव्हता असे आहे. ह्याप्रमाणांत सांगितलेलीं काव्ये अथवा नाटके हीं शास्त्रे आहेत असे कोणी मानित नाही. व शास्त्र ह्या शब्दाचा जो वास्तविक अर्थ, त्यांत काव्य किंवा नाटक अशा ग्रंथांचा

* न्यायशास्त्र मुख, मीमांसा मस्तक, अलंकार तृदय, उद्योतिष नत्र, शिल्प कर आणि व्याकरण पद, असें रूपक मनोहर हांईल.

समावेश होत नाही. साहित्यशास्त्रांत देखील लक्षण ग्रंथास मात्र शास्त्र ही संज्ञा आहे ; लक्ष्य ग्रंथास ती नाही. काव्ये अथवा नाटके लक्षण ग्रंथ नाहीत यामुळे त्यांचा शास्त्रांत गणना करितांच येत नाही. तेव्हां ही जरी सर्वत्र मोरोपंतास अवगत होती असे मानिले तरी त्यापासून तो पंडित होना हे सिद्ध करण्यास कांहींच आधार होत नाही. अर्थात् मोरोपंत पंडित होता अथवा नव्हता हे ठरावण्यास वरील प्रमाणाचा वाटाघाट, तूस कांडून फोड आणण्यासारखीच दिसते.

वैर, एवढा खटाटोप करून कार्यसिद्धीकरितां जें प्रमाण पुढें आणिलें आहे तें स्वभावतः तरी कितपत् सत्य आहे ह्याचा विचार केला असतां, मोरोपंताचा पंचमहाकाव्यांतील एकाही काव्य शी परिचय नव्हता व त्याने नाटकेही पाहिलीं नव्हती असे कधीही ह्मणतां येणार नाही. या संबंधानें विस्तारपूर्वक विवेचन करण्यास स्थलावकाश नाही तरी थोडक्यांत इतकेच सांगतो कीं, ब्राह्मण पादशाहीच्या भरभराटींत कुलीन गृहस्थ लोका बहुत करून काव्याच्या द्वारेच व्युत्पत्ति सांगून करित होते, पुराणें सांगून पोट भरण्याचा त्यांचा धंदा नसल्यामुळे ते पुराणांकरून व्युत्पत्ति शिकत नव्हते. मोरोपंत हा गृहस्थ होता व तो संस्कृतज्ञ व्युत्पन्न होता हे निर्विवाद सिद्ध होतें. तेव्हां व्युत्पत्तिसंग्रहनाथ पंचमहाकाव्यांतील एकाद्याशीं तरी त्याचा परिचय झालाच होता हे सिद्ध आहे. दुसरें, त्यानें नामरसायनांत ह्मटले आहे कीं,

यापें दर्शन द्यापें धोलावें डोलतुनि डोलावें

वाटे स्वमंत्ररामायण निजनाटक तुझीच तोलावें. १

वरील भाषण पंतानें माहतीशीं केलें आहे. यावरून हनुम-
नाटक त्यानें वाचलें होतें असें ह्यणण्यास कांहीं जागा होत. तेव्हां
पंताचा काव्यनाटकाशीं परिचय होता असें ह्यणण्यासही कांहीं
हरकत राहिली नाही.

दुसरें प्रमाण, न्याय मीमांसादि शास्त्रांत तो पारंगत होता किंवा
नव्हता यांतून एकही गोष्ट प्रमाणास दिलेल्या त्याच्या आर्थेवरून
सिद्ध होत नाहीं हें लहानसें मूल ही कबूल करील. कारण, वैकुंठ
प्राप्तीचें साधन कृती सुगम आहे हें दावविण्याचा मात्र कवीचा
त्या पद्यांत मुख्य उद्देश आहे. वैकुंठप्राप्ति अथवा मोक्ष परम दुर्लभ
आहे ; पराकाष्ठेची मेहनत करून, न्यायमीमांसादि शास्त्रांत विपुण
व्हावें, तेव्हां ब्रह्मत्वाचें आकलन होऊन वैकुंठप्राप्ति होईल. आप-
णाकडून इतकी मेहनत कशाची होते! आणि आपणास वैकुंठ
प्राप्ती कशाची!! इत्यादि उदासीनता मुमुक्षु जनांनीं नधरार्था
एवढ्याच हेतूकरितां पंतानें वैकुंठप्राप्तीची सुलभता वर्णन केली
आहे. व ती गोष्ट कवीनें स्वतांविषयीं सांगितली नाही. तेव्हां
यावरून ही आर्या करणाऱ्यास न्यायव्याकरणादि शास्त्रें येत नव्हती
हें कसें सिद्ध होत असेल ह्याचें तत्व आह्यास तर कांहीं कळत नाही.

तिसरें प्रमाण, प्राकृतसंस्कृतमिश्रित काव्यरत्नाकरांतिल दोन
आयारिलें बाहेर काढून त्यांत निबंधमालाकाराच्या समजुतीप्रमाणें
कोठें च्युतसंस्कृति डाग पडले आहेत ह्यणून त्यानें दाखविलें
आणि त्यावरून तीं वर्नावणाऱ्या जवळ व्याकरण हें रत्नघर्षणाचें
साहित्य नव्हतें असें अनुमान केलें आहे. तें कितपत सत्य
आहे ह्याचा शोध केला असतां पंडित जनांस सहज दिसून
येईल कीं, मालाकराचें अनुमान अगदीं भ्रान्तिमूलक आहे.

“ पुनीत ” हा शब्द “ पवित्र ” ह्या अर्थी प्राकृतांत अति प्रसिद्ध आहे. तेव्हां तो प्राकृतसंस्कृतमिश्र कवितेत “ पुनीते ” अशा स्त्रीलिंगाच्या संबोधनरूपाने आला यांत कांहीं व्याकरणाचा दोष झाला नाही. याशिवाय संस्कृतव्याकरणरीतीने पाहिले तरीही “ पुनीते ” हे क्रियापद “ पवित्र करितेस ” अशा अर्थी शुद्धच आहे. ह्याचा प्रयोग “ भवती पुनीते ” असा केल्याने वरील आर्येच्या अर्थसंदर्भास बाध येतो असेही नाही. तेव्हां “ पुनीते ” हा शब्द तर च्युतसंस्कृतीपासून च्युत झाला. बाकी राहिला एक “ अनुष्ठितुं ” या विषयीं विचार केला असता “ ष्टा ” धातूचीं जीं रूपे शंकरा संस्कृत ग्रंथकारांनीं भाषापद्धतींत उपयोगांत आणिलीं आहेत त्यावरून “ अनुष्ठितुं ” असेच रूप दिसते, ‘ अनुष्ठितुं ’ असे दिसत नाही. हे सामान्य संस्कृतज्ञाससुद्धां समजण्यासारखे आहे. ही गोष्ट समजण्यास व्याकरणशास्त्राचे अध्ययन करून वैयाकरण बनले पाहिजे असे कांहीं कारण नाही. मोरोपंत उत्तम संस्कृतज्ञ होता याविषयीं कोणासही शंका नाही, तेव्हां ‘ ष्टा ’ धातूचे प्रयोग संस्कृत ग्रंथांतून कसकसे उपयोगांत आणिले आहेत हे पहाण्यास त्याजला संधि होता. यावरून मालाकाराच्या ह्यणण्या प्रमाणेच पंतास व्याकरण येत नव्हते असे क्षणभर ग्रहण केले तरी ‘ ष्टा ’ धातूचे “ अनुष्ठितुं ” रूप होत नाही हे त्याला चांगले समजत होते असे ह्यणण्यास कोणी अडथळा घालणार नाही. केवळ भाषेत लिहिलेल्या ग्रंथांवरून ज्यांनीं भाषेचा अभ्यास केला, व्याकरण मुळींच पाहिले नाही, त्यांच्या भाषणांत किंवा लेखांत भाषापद्धतीस सोडून प्रयोग येतील असे ह्यणवे तर आम्रवृक्षास जांभळे लागतील असेही कां ह्यणूनये ? तेव्हां मोरोपंत संस्कृतज्ञ होता इतकेंच घेऊन पाहिले तरी

“ अनुष्ठितुं ” हा त्याचा प्रयोग आहे असे कोणाच्याही मनांत येणार नाही. तशांत मोरोपंताची भाषाभिज्ञता, भाषाशुद्धि, कविताशक्ति, शोधकता इत्यादि गोष्टी मनांत आणिल्या असतां “ अनुष्ठितुं ” या ठिकाणीं लेखकप्रमादाचीच कल्पना तत्काल मनांत येईल, पंतास व्याकरण येत नव्हतें यास्तव हा प्रयोग चुकला आहे असे साधारण समजुतीचा मनुष्यही मानणार नाही. मग पंताकडे कृपादृष्टीनें पहाणारे मालाकारास एकदम ही पंताची चुकी आहे असें कसे वाटलें ह्याचें आश्चर्य वाटतें.

आतां लेखकप्रमादाचा संभव या आर्येत कसा झाला ह्मणून कोणी शंका करील तर,

ऐसें ह्मणतां स्त्रीच्या

कंठीं घालुनि मिठी ह्मणे अयिते

कथमेवमुक्तमदयं

तदयं किमनुष्ठितिक्षमो दयिते.

असा मूळचा पाठ नव्हता हें कशा वरून ? उकारअनुस्वारांच्या चुका लेखका कडून सहज रीतीनें पुष्कळ होत असतात ह्याचा अनुभव हल्लीं पुष्कळ सुधारलेल्या स्थितींत ही सर्वास आहेच ; मग मोरोपंताच्या वेळीं हा प्रमाद किती असेल याचें अनुमान कोणासही करितां येईल.

तेव्हां यावरून जो मोरोपंताचा दोष नाही तो त्याचा दोष आहे असें कल्पून, त्यावरून तो वैयाकरण होता किंवा नव्हता यांतून एकाही गोष्टीचा निश्चय ठरविण्यास कांहीं एक आधार

नसतां, तशा प्रमाणावरून तो वैयाकरण नव्हता असें मालाकारा-
नां निश्चयानें ठरविलें हें पाहून कोणास आश्चर्य होणार नाही !!

वर दिलेल्या पाठभेदावरून, च्युतसंस्कृती नामक महादोषां-
तून आमचा महाराष्ट्रकाविराजमुकुटमणि मुक्त झाला व दुसऱ्या
कोणत्याही गणनीय दोषास पात्र झाला नाही ही गोष्ट पाहून,
पंताच्या हितचिंतकांस व आपल्या पूर्वजांचीं सत्कृत्यें पाहून
अभिनंदन करणाऱ्या देशहितेच्छंस आनंद झाल्यावांचून रहाणार
नाहीं.

निबंधमालाकारानें केवळ दोन शब्द घेऊन त्यांवर तर्क
करून पंता सारख्या महा पंडितास व कवीस व्याकरणशास्त्राची
माहिती नव्हती हें जें अनुमान केलें आहे तें, रत्नाकरांतून रत्न
काढून त्यास आपल्या समजुती प्रमाणें काचमणि ह्मणून दाखवून,
हा पहा ह्याच्या पोटांत काच ! यावरूनच हा रत्नाकर नाही !!
असें अनुमान करण्यासारखें आहे !!!

चौथें प्रमाण—तो जर खरोखर पंडित नसता तर त्यानें
आपणास पंडितराज, पंडितशिरोमणि इत्यादि विशेषणें लावून
घेतलीं असतीं. तो खरा पंडित होता ह्मणूनच लीन स्वभावा-
मुळें, स्वमुखानें पंडितराज इत्यादि विशेषणें त्यानें आपणास लावून
घेऊन उत्कृष्टखलता दाखविली नाही असें आम्ही ह्मणतो. “अर्ध-
घट शब्द करितो.” “अल्पाविद्य बहु गर्वी” इत्यादि ह्मणी
प्रसिद्धच आहेत.

पांचवें प्रमाण—अर्थब्राह्म्याचा चमत्कार करण्यांत मोरोपं-
तास मोठेंसें भूषण वाटत नव्हतें ह्मणून त्यानें ते फारसे केले

नाहींत. कोठें कोठें उगीच श्लेषाचा खेळ केला आहे. तरी कवितेंत अर्थवाहुत्य आणण्यास पांडित्याची आवश्यकता आहे असे वाटत नाही. मग हें प्रमाण तो पंडित नव्हता असे सिद्ध करण्यास कसे लागू पडत असेल हें आह्वास समजत नाही.

सहावें प्रमाण—पंतानें श्लोककेकावलींत कौतुकानें अनेक प्रकारचे उद्गार प्रकट करून चमत्कार केला आहे व व्यंग्यानें इष्टार्थ इंगित केला आहे. काव्यप्रकाशादि साहित्यशास्त्रोक्त लक्षणा-प्रमाणें श्लोककेकावलि हें उत्तम ह्यणजे ध्वनिकाव्य आहे. यांत, वाच्यार्थास प्रधानता नसून व्यंग्यार्थास प्रधानत्व आहे. त्या प्रमाणें व्यंग्यानें इष्टार्थाची पुष्टि करण्या करितां सहाव्या प्रमाणांतिल *

* कथांसि उपमा दिली सुरभिची दिसे नीट ती ॥

परंतु बहु मंद मी ह्यणुनि सच्छ्रुती वीटती ॥

कथा निरुपमा तयांप्रति पशूपमा शुद्ध तें ॥

नव्हेचि नविचारिलें बुधजनासि म्या उद्धतें ॥ ५९ ॥

असेंहि उपदेशिता गुरु रहस्य मंदा रुचे ॥

निजस्तव जसा तसा अगुण घे न वंदारुचे ॥

ह्यणोनि निगमस्तुता भलतसें तुला वानितों

परंतु त्ददर्यां महाजनभयास मी मानितों ॥ ६० ॥

भगवत्कथांला कामधेनूची उपमा दिली ती चांगली दिसते; परंतु मी मंदमति आहे यास्तव ती मला जरी चांगली दिसली तरीही विद्वज्जन अथवा साधुजन ह्यांच्या कानास गोड लागणार नाही. ते ही उपमा पाहून नाक मुरडतील. कां तर, भगवत्कथा निरुपमा आहेत; त्यांजला जगत्त्रयांत उपमानच नाही, इतकी ज्यांची पुढें चालू.

केकांत पंतानें स्वलघुता दाखवून महाजनांचें भय मानितों असें लिहिलें आहे. तो खरोखरच मंदमति, अपंडित, अक्रुशल होता किंवा महाजनांचें भय, आपण अज्ञान ह्मणून बाळगीत होता अथवा नामदेवा प्रमाणें पंडितास बागूल बोवा समजत होता असें त्याच्या या केकांवरून दिसत नाहीं. जो खरोखर पंडिताचें भय बाळगील तो आपल्या कवितेंत समजून उमजून दोष ठेवून त्या विषयीं आपण पंडिताचें भय बाळगतों ह्मणून कशाला

महती, त्या कथांना पशूची (कामधेनूची) उपमा मी योजिली ! हरहर ! हे कांहीं बरोबर झालें नाहीं !! म्यां उद्धतानें पंडित जनांलाही या संबंधानें विचारिलें नाहीं ! विचारिलें असतें तर मी योजिलेल्या उपमाना पेशां उत्तम सम्यक् उपमान त्यांनीं मला सांगितलें असतें ! असा ५९ व्या केकेचा भावार्थ आहे.

भगवत्कथांची महती अनिर्वाच्य आहे हा अर्थ कवींन व्यंग्यानें सुचविला असून, ह्या पद्यांत व्यंग्याथासिच प्रधानत्व आहे. वाच्यार्थापासून, कवि मंदमति, अविद्वान् आहे ; त्याला उपमादि योजना माहीत नाहींत ; पंडितांला विचारून तो कविता करित असतो इत्यादि गोष्टी दिसतात. पण हा कवितेचा अर्थ नाहीं हें कोणी ही कवूल करील. प्रबंधरचना पहातांना स्पष्टच आहे कीं, वरपासून भगवत्कथांचें महत्वच कवि वर्णन करित आला आहे आणि तोच ओघ ह्या केकेत ही उघडच दिसतो. तेव्हां अशा ठिकाणीं कवीच्या बुद्धीचें व विशेषें वर्णन असण्याचा अगदीच संभव नाहीं. तें वर्णन, इष्टार्थ जो भगवत्कथामहत्त्व या गोष्टीस पुष्ट करण्या पुढें चालू.

लिहून ठेवील ! त्यानें जेथें भयाचा उल्लेख केला आहे तीं स्थलें दोषाचीं आहेत काय ? अथवा तेथें दोष आहे असें तो समजत होता काय ? जर दोष आहे असें त्यास वाटलें असतें तर दोषाची दुरुस्ती त्याला करितां येत नव्हती काय ? तेव्हां त्यानें बुधजनांचें महत्त्व आणि भय जें प्रदर्शित केले आहे तें आपण अपंडित, अकुशल यास्तव चुकीला पात्र अहो अशा हेतूनें केलेले नाही व त्या वाक्यांतील वाच्यार्थावर प्रधानत्वही नाही

पुरतेंच कवीनें घातले आहे. भगवत्कथामहत्त्ववर्णनाच्या संबंधानें, नैषधकाराच्या डोक्यावर वसणारा पंडित असला तरी तो मोरोपंता सारखाच आपणाकडे लघुता घेऊन, तें वर्णन करील, तेव्हांच काव्यचमत्कर्तानें इष्टार्थसिद्धि होईल. वरील पद्यांत पंतानें स्वलघुता दाखविली आहे ह्यावरून तो 'पंडित नव्हता असें कालत्रयीं ह्मणतां यावयाचें नाही व असें ह्मणणाऱ्यास पंताच्या कवितेचा अर्थ समजला नाही असेंच ह्मटलें पाहिजे.

आपणास मंद ह्मणून लघुता घेतल्या नंतर त्याच संबंधानें कवीनें ईश्वराचें अति दयालुत्व, समदृष्टि आणि अति महती, ६० व्या केकेंत व्यंग्यानें स्पष्ट केली आहे.

मंदमतीला गुरुजन असेंही रहस्य उपदेशितात कीं, तुझी (ईश्वराची) स्तुति तुला प्रिय वाटतें आणि तूं स्तवन करणाऱ्याचे दोष विलकुल मनांत आणित नाहीस; तेव्हां स्तुत्यात्मक काव्यांत कितीही दोष करणारा असला तरी दोषांकडे पाहून तूं स्तुति करणारा विषयीं निष्कृप होशील हें भय धरण्याचें काहीं कारणच पुढें चालू.

हे बारीक विचाराने मनांत येते. वर्णनीयवस्तूंचे (भगवत्कथांचे) अतिशय महत्त्व दाखविण्याच्या मुख्य उद्देशाने, तिचे वर्णन करीत असतां जें जें ह्मणून उपमान अत्युत्कृष्ट असें त्यानें स्वमतीनें निवडून काढिलें तें तें न्यूनच आहे असें वाटू लागलें असा भाव दाखविला. असें होतां होतां अखेरीस भगवत्कथांचे अनिर्वाच्य

नाहीं. यावरून तूं महान् दयाशील, समदृष्टि आणि मोठा आहेस, व मी मानव यास्तव नेहमीं चुकीला पात्र असा आहे इत्यादि भाव.

कशीही दोषपूरित कां असेना, तुझी स्तुति तूं मानून घेतोस; दोष पहात नाहीस असा गुरुचा उपदेश आहे. यास्तव हे निगमस्तुता, वेदांनीं तुझे स्तवन केलें आहे. वेदांची योग्यता केवढी!! वेदां सारख्यांनीं तुझी स्तुति केली तेथे मी तुझी स्तुति करणें ह्मणजे काडवातीनें सूर्यास ओवाळणेंच खरें! तथापि गुरुच्या उपदेशांतलं रहस्यानें निर्भय होऊन, माझ्या अज्ञानामुळे दोष झाले तरी त्यांची भीति मनांत न आणितां भलतें व जसें येईल तसें तुझे स्तवन करितों.

यावरून लौकिकांत, मी अज्ञान आहे; पाहिजे तसें व्याकरण न्यायादि शास्त्रनियमास सोडून वाहवतों; माझ्या काव्यांत दोष न होण्याची मी कांहींच काळजी करीत नाहीं असें सहज कोणाच्याही मनांत येईल. पण असें कोणी समजूनये.

कारण, माझ्या मनांत पंडितजनांचे कांहीं भयच नाहीं असें समजूं नका. पंडितजन ह्मणजे वैयाकरण, नैयायिक, मीमांसक यांनीं माझ्या काव्यांत कांहीं दोष काढूनयेत असा मी बंदोबस्त केला नाहीं असें नाहीं. मी आपलें काव्य उत्तम प्रकारें पुढें चालू.

महत्त्व इंगित होण्या करितां पंतानें चमत्कार केला. मी स्वमतानें काढिलेलें उपमान उपमेयाशी लावून पाहतां मला मंदाला बरें दिसतें, परंतु हें ज्ञात्या जनाला मान्य होण्या जागे नाहीं. मी जर पंडितांस विचारिलें असतें तर याहून उत्तम उपमान त्यांनीं मला दाखविलें असतें ! मी त्यांजला विचारिलें नाहीं हें माझे औद्व्य-
 तपासलेलें आहे. त्यांत विलकुल दोष नाहीं असा ध्वनि.

श्लोककेकावलि ह्या पंताच्या प्रसिद्ध काव्यावर यशोदापांडू-
 रंगी आणि केकादर्श अशा दोन प्रसिद्ध टीका झाल्या आहेत. पहिलीचा कर्ता राव बहादूर दादोबा पांडुरंग आणि दुसरीचा कैलासवासी परशुराम पंत त्या या गोडबोले. हे दोघेही प्रसिद्ध विद्वान् गृहस्थ असून, दुसऱ्याचा पंताच्या काव्याशीं अतिशय परिचय होता हें लोकविश्रुत आहे. अशा स्थितींत वरील केकांचा अर्थ राव बहादूर आणि पंत यांनीं कस कसा केला आहे हें पहाण्याची प्रत्येक रसिकास इच्छा होईल. तिची पूर्णता याच ठिकाणीं होणें उचित आहे हें मनांत आणून, चौथ्या चरणाच्या अर्थापुर्ता त्या त्या टीकांचा उतारा येथे दाखल केला आहे.

“म्यां उद्धतें बुधजनाशिं न विचारिलें” म्यां उद्धतें-स्वबुद्धीच्या अभिमानानें उन्नत झालेला जो मीं त्या म्यां, बुधजनाशिं-ज्ञानी-जनास-तत्त्ववेत्तेजनास, न विचारिलें—विचारिलें नाहीं--अशी भगवद्गुणकथांस कामधेनूची उपमा द्यावी किंवा नाहीं या विषयीं त्यांचें अनुमत प्रथम घेतलें नाहीं असा अर्थ; अर्थात् त्यांचें अनुमत घेतलें असतें तर ते अशी कामधेनूची उपमा द्यावयास न सांगते; अशी येथें कवींनीं आपली विनयता इंगित केली आहे.

आणि यामुळे भगवत्कथांस सम्यक् उपमान प्राप्त झाले नाहीं !!
इत्यादि तर्क फारच उत्कृष्ट रीतीने वर्णनीय वस्तूचें महत्त्व मात्र
इंगित करितात.

“ह्यणोनि निगमस्तुता भलतसें तुला वानितो ॥

“परंतु त्दर्यां महाजनभयासि मी मानितो ॥६०” ॥

“परंतु मी त्दर्यां महाजनभयास मानितो” परंतु--समयास
सुचतील तशा पदांनीं तुझीं स्तुति करितो खरा तथापि, मी,
त्दर्यां—भापल्या मनांत, महाजनभयास,—महाजन—विद्वान्—वैद्या—
करण, नैयायिक, साहित्यशास्त्रज्ञ जे शब्दशास्त्रवेत्ते व अर्थवादी
पंडित यांचे जें भय—हे माझ्या पदयोजनेस कोणता दोष
लावतील न कळे असें जें त्यांजविषयीं भय, त्यास, मानितो—
मनांत वाळगितो; सारांश तत्ववेत्ते ज्ञानी यांचे अथवा तुझेहि
भय मला वाटत नाहीं, परंतु भलतशा पदयोजनेनें अशां शाब्दिक
पंडितांचे भय माझ्या मनांतून जात नाहीं; असा येथे ध्वनितार्थ
जाणावा.

यशोदा पांडुरंगी.

“हे न विचारिले बुधजनासि म्यां उद्धते.” म्यां दांडग्यानें
गर्विष्टपणाने बुधजनांस—पंडितजनांस विचारिले नाहीं. हा जो
मजपासून प्रमाद घडला याची क्षमा करावी.

“परंतु त्दर्यां महाजन भयास मी मानितो” महाजन—साधु-
जन मला काय ह्यणतील हे भय मी मनांत वाळगतो हे भय
माझे जाईल तर बरे होईल.

केकादर्शी.

या केकेतही आपण अविद्वान् पुराणिक आहों, यामुळें पंडित लोकांस हात जोडून शेवटल्या चरणांतील उद्धार पंतांनै काढिले असा अर्थ नाही.

केकेतील तिन्ही चरणांचा भाव व “भलतसें तुला वानितौ ” हे वाक्य यांची योजना केल्यावर चमत्कृतिजननार्थ पंताच्या मनांत असा विचार उद्भवला कीं, आपणच आपल्या काव्यास

वरील उताऱ्यांत उभय विद्वानांनीं जो केकांचा अर्थ प्रकट केलेला दिला आहे त्यावरूनही मोरोपंत अपंडित होता यास्तव पंडितांचें भय बाळगीत होता असें निघत नाही. पराकाष्ठा तो पंडितांचें भय बाळगीत होता इतकें निघतें. तें घेतलें तरी जो पंडितांचें भय बाळगतो तो स्वतः पंडित नसतो असा नियम तर करितांच येत नाही; उलट जो पंडित असेल तोच पंडितांचें भय बाळगील असें सुद्धां ह्मणतां येईल. तेव्हां उताऱ्यांत लिहिलेला अर्थही मालाकारास साधक होत नाही.

तशांत विशेषें करून ६० व्या केकेच्या चौथ्या चरणाचा जो भाव आह्मी दाखविला आहे तो ग्रहण करून पाहिलें असतां, मोरोपंत पंडित नव्हता असें ह्मणण्यास काहींच साधन होत नाही, हें मार्मिक रसिकांच्या ध्यानांत आल्या वांचून रहाणार नाही.

आतां विशेषें करून पंताच्या ६० व्या केकेचें इंगित राव-बहादूरांच्या जसें ध्यानांत आलें नाही तसेंच तें परशुरामपंत तात्यांचीही नजर चुकून राहून गेलें असें वाटतें. निबंधमालाकारानेंही सूक्ष्म विचार नकरितां मोरोपंत हा पंडितास भितो ह्मणून त्यावर अपंडितत्वाचा प्रहार केला. पण मोरोपंताच्या

भलतसे ह्मटल्यावर मग लोक त्याला चांगले निर्दोष आहे ह्मणून ह्मणण्याच्या खटपटींत कशाला पडतील! तशांत जे खरे परीक्षक नाहीत, गतानुगतिक न्यायाने मते देणारे आहेत त्यांच्या तोंडाचा तर अगोदर बंदोबस्त केला पाहिजे. इत्यादि विचार

वरील केकांवरून त्याच्या तद्दयांतील भाव तिघांच्याही लक्ष्यांत आला नाही. हे आमच्या एकंदर लेखाचा अनसूय बुद्धीने जो विचार करील त्याच्या ध्यानांत आल्यावांचून राहणार नाही.

मोरोपंताच्या केकेचा भाव परशुरामपंततात्यागोडबोले ह्यांचो नजर चुकून राहिला हे माझे ह्मणणे लहान तोंडीं मोठा घास घेण्यासारखे सर्वास प्रथम दर्शनींच दिसेल आणि यामुळे मजवर पुष्कळ लोक नाराज होतील. पण व्यक्तिविशेषाच्या कृतीस हेतुपूर्वक दूषण द्यावे ह्मणून माझा हा यत्न नाही. मोरोपंताचे व त्याच्या काव्याचे वास्तविक गुणदोष दाखवावे इतकाच हेतु आहे हे उघड आहे. त्या संबंधाने विचार करित असतां ओघांत आलेल्या गोष्टीविषयीं सत्य मत प्रदर्शित करणे हे माझे कर्तव्यकर्म आहे ते मी केले. माझ्या मतास सबल कारणांचा, मोरोपंताचे काव्य अधिक गंभीर, उज्वल आणि निर्दोष आहे असे दाखविणाऱ्या कल्पनांचा आणि प्रगल्भ हेतूंनी पद्यांतील संपूर्ण वाक्यांचा एकमेकांशीं उत्तम संबंध राहून रसपुष्टि होईल अशा चमत्कारांचा आधार आहे. आणि मोरोपंत पंडितास भीत होता यामुळे अपंडित होता या दोषांतूनही तो माझ्या मताने मुक्त होतो. हे अवलोकन करून तत्वपरीक्षक रसिक जन अनुग्रहच करतील अशी माझी खातरी आहे.

मनांत आणून पंतानें पुढें लागलींच ह्मटलें कीं, जरी भलतसें तुला वानितो अशी परमेश्वराच्या संबंधानें माझी उक्ति आहे तरी तिजवरून माझें काव्य वेडेवांकडे दोषपूरित आहे असें कोणी समजूनये. पंडित जन दोष लावितील ह्या गोष्टीचें भय माझ्या मनांत आहे यामुळे माझें काव्य पंडितांच्याही दोषांस पात्र न होण्यासारखें मोठ्या काळजीनें तपासलेलें आहे असा ध्वनि. हे पंताचे उद्गार पुढील ६१ * व्या केकेवरून अधिक स्पष्ट होतात.

---

* खालच्या केकेत पंतानें आपली कविता अक्षरशः निर्दोष आहे असें व्यंग्यानें दाखविलें आहे.

ह्यणें स्वकृतिच्या उणें किमपि एक वर्णी न हो ॥

असें तुज कधीं वरें विगतशंक वर्णीन हो ॥

असेचि अशि आवडी करिशि का न अत्यादर ॥

स्वभक्तसुरपादपा हरि नसेचि सत्या दर ६१ ॥

माझी काव्यरूप कृति जी सांप्रत चालू आहे तिची जुळणी करीत असतां नानाप्रकारचीं पदे आठवतात; त्यांत दोषादोषांच्या, छंदोबंधनाच्या, रसानुकूल गुणादिकांच्या अनेक शंका येतात. त्यांचें निराकरण करून नंतर पुनः पुनः पद्य तपासून शुद्ध करून, तें निर्दोष तयार करावें असा क्रम सुरू आहे. परंतु माझी अशी आवंड आहे कीं, मुखांतून अनायासें अस्खलित जीं पदे निघावीं तीं निर्दोष कवितारूपच असावीं व त्यांच्या एका अक्षरासही कवित्वसंबंधानें न्यून होऊंनये अशा प्रकारें तुझें वर्णन करावें. तुझ्या प्रसादानें मी असें वर्णन कधीं करूं लागेन पुढें चालू.

सहाव्या प्रमाणांतील कका पाहून प्राकृत लोकांस असे वाटते कीं, मोरोपंत विचारा गरीब साळा भोळा पुराणिक होता. उपमा नादि योजना त्याला चांगल्या अवगत नव्हत्या. तेव्हां कविता करितांना, अज्ञानामुळे चुका होत असतील असे समजून तो पंडितांचे भय वाळगित होता ; पण असा प्रकार मुळीच नाही. पंताच्या काव्याचे इंगित ज्यांस चांगले कळत नाही ते भलभलता अर्थ समजून पाहिजे तसे तर्क करोत ; पण जो खरा रसिक व मार्मिक पंडित आहे तो ह्या मालाकाराच्या सहाव्या प्रमाणास अगदीं निरर्थक व चुकीचे आहे असे मानल्या वांचून राहणार नाही.

एथपर्यंत मोरोपंत पंडित नव्हता याविषयी मालाकाराने दिलेल्या प्रमाणांचे सामान्यत्व करून खंडन झाले. आतां मोरोपंत पंडित होता या गोष्टीस कांहीं प्रमाण मिळते किंवा नाही तें पाहूं.

वरें? तुझ्या स्तुतीविषयीच मला अत्यंत प्रीति आहे यास्तव मी तुझा भक्त, आणि तूं स्वभक्तसुरपादप आहेस, अर्थात् माझ्या आवडीचा तूं अत्यादर कां करणार नाहीस! मजवर प्रसाद करशीलच करशील. मी भक्त खरा आणि हे हरी तूं स्वभक्त सुरपादपही खराच, मग खऱ्या नाण्यास काय भय आहे!! मुखांतून सहज निघालेली वाणीच निर्दोष कविता बनावी ही माझे आवड तूं निश्चयाने पूर्ण करशील हा खास भरंवसा आहे. असा केकेचा भावार्थ.

यावरून मोरोपंत आपले काव्य वारंवार तपासून पहात होता व त्यांत प्रत्येक वर्ण निर्दोष असावा अशी मनापासून काळजी घेत होता असे ध्वनित होते.

मोरोपंत शास्त्री (पंडित) होता किंवा केवळ पुराणिकच होता याविषयी निर्णय करण्यास आपणाजवळ बलवत्तर साधन नाही. तरी त्याच्या काव्यावरून इतकें स्पष्टच आहे कीं, साहित्यशास्त्रोक्त गुण, अलंकार, रस आणि छंद यांमध्ये तो निष्णात होता. एवढ्याच प्रत्यक्ष प्रमाणावरून त्याला शास्त्री (पंडित) ह्मटलें असतां मालाकार किंवा दुसरे कोणी अडथळा घालतील असें वाटत नाही. याशिवाय व्याकरणन्यायादि शास्त्रांची त्याला माहिती नव्हती असें ह्मणण्यास आपणाजवळ आधार नाहीच. वामनानें जसा पंडितपणा गाजविला व त्या योगें दिग्विजय केला, तसा मोरोपंतानें केल्याची आख्यायिका सुद्धां ऐकण्यांत नाही. जर मोरोपंत पंडित असता तर त्यानें निदान दिग्विजयाचा यत्न तरी केला असता, असा तर्क केला तरी मोरोपंत दिग्विजया पंडित नव्हता असें कदाचित् ह्मणतां येईल. पंडित झाला ह्मणजे त्यानें दिग्विजय केलाच पाहिजे किंवा दिग्विजय करील त्यासच पंडित ह्मणावे अशी कोठें पंडित शब्दाची व्याख्या नाहीच. तेव्हां जरी मोरोपंताची पांडित्याच्या दिग्विजयसंबंधानें आख्यायिका नाही ; तरी तो पंडित होता असें ह्मणण्यास काहीं बाध येत नाही.

या शिवाय पंडित शब्दाची वास्तविक व्याख्या अशी केली पाहिजे कीं, हरएक गोष्टीचा तत्वविचार करून त्यापासून योग्य सारांश काढणारा तो पंडित. वस्तुतः साहित्य, व्याकरण, न्याय, मीमांसादि शास्त्रें घोकून " लटपटपंचो " सारखें पारिभाषिक शब्दांनीं तांडव करणाऱ्या लोकांसच पंडित ह्मणण्याचा सांप्रदाय आहे ; परंतु असे घोकें जर तत्वपरीक्षणबुद्धिशून्य

असतील तर त्यांजला पंडित ह्मणणे ही चुकी होय. तसेंच ज्यांस शास्त्रीय परिभाषेने शब्दनृत्य करितां येत नाहीं ; परंतु तत्वपरीक्षण उत्तम प्रकारचे आहे असें असेल तर त्यांजला पंडित ह्मणावयास कांहीं हरकत नाही. मोरोपंताच्या कुशाय बुद्धीस तत्वपरीक्षण उत्तम होतें या विषयीं त्याचे ग्रंथच साक्षी देतात. तेव्हां अशा समजुतीनेही आणखी त्याला पंडित ह्मणतां येतें.

“ गलिताहंकृति जाणे वंधा मोक्षासि अनुभवीं चढला ॥

“ तो पंडित इतर नव्हे जरि पुष्कळ सर्व शास्त्रही पढला ” ॥

ह्या भागवतकाराच्या ह्मणण्याप्रमाणेही मोरोपंत पंडित होताच.

मोरोपंताची कविता निर्दोष शब्दार्थानीं, ओजप्रसादादि गुणांनीं, प्रास, यमकें, उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा इत्यादि अलंकारांनीं रमणीय झाली आहे. ग्राम्य, अश्लील असें वर्णन पंताच्या सर्व काव्यांत बहुत करून कोठें आढळत नाहीं. कालिदास, भवभूति, बाण इत्यादि संस्कृत कवींच्या काव्यांत जसा ग्राम्यादि दोषांचा अभाव आणि उज्वल, उदात्त अशा कल्पनांचा संग्रह झाला आहे तसाच प्रकार मोरोपंताच्याही काव्यांत आहे. च्युतसंस्कृति, छंदोभंग, अप्रयुक्तत्व, निरर्थकत्व इत्यादि दोष मुळींच नाहीत ह्मटले तरी चालेल. आतां असा कोणीच कवि झाला नाही कीं, ज्याच्या काव्यांत कांहीं दोषच आढळत नाही. त्या प्रमाणें मोरोपंताच्या काव्यांत ही दोष आहेत ; पण ते फार क्वचित्. त्यांपैकीं कांहीं दोष पुढें दाखविण्यांत येतील.

मोरोपंताची वाणीच ओजोगुणविशिष्ट आहे. तींत चार चार पांच पांच पदांचे समास अतिशय. कोठें कोठें तर

आर्येचे दोन दोन चरण भरून एकेक समास असेही आढळते. त्याच्या काव्यांत संस्कृत शब्दांचा भरणा अतिशय ; कोठे कोठे आर्येचे चतुर्थांश, आर्यार्ध किंवाहुना संपूर्ण आर्याही शुद्ध संस्कृत भाषेतील प्रकृतिप्रत्ययांनी जोडलेल्या आढळतात. ज्या ठिकाणी अप्रसिद्ध संस्कृत शब्द न घालतां प्रचारांतील संस्कृत अथवा प्राकृत शब्दांची योजना करितां आली असती अशा ठिकाणीही पंतानें यथेच्छ संस्कृत ओतून दिलें आहे. ह्यागोष्टीचें अर्वाचीन विद्वानां पैकीं कितीएकांस नवल वाटतें. व ह्याच कारणामुळे ते पंतास नांवें ठेवितात. परंतु हो त्यांची चुकी आहे असें ह्मटल्यावांचून राहवत नाही.

कारण प्राकृत भाषाकवितेंत हा विचित्र प्रकार अवलोकन करून इतर भाषांतील लोकांस कदाचित् आश्चर्य वाटलें तर वाटो. पण मराठी भाषाभिज्ञास ह्याचें आश्चर्य मानतां येत नाही व याच कारणामुळे मोरोपंतास अरसिक इत्यादि नांवें ठेवितां येत नाहींत. प्राकृत कवितेंत संस्कृत शब्दांचें मिश्रण करून काव्य लिहिण्याचा परिपाठ, आद्य कवि मुकुंदराज याजपासून तों मोरोपंताच्या पूर्वीपर्यंत जितके कवी झाले त्या सर्वांचा दिसून †

† जें शक्तिचक्राशीं वेगळ ॥ जें ज्ञप्तिचिन्मात्र केवळ ॥

तें निजानंद निर्मळ ॥ परब्रह्म ॥ १ ॥

अभाव ह्यणजे शून्य ॥ शून्य वादिषांचें मत जघन्य ॥

ह्यणवुनि जगीं तेचि धन्य ॥ जे परब्रह्मविद्या ॥ ५ ॥

तया बोलिजे शुद्ध ॥ निरसिजे शबलत्व अशुद्ध ॥

ज्ञानघनानंद शुद्ध ॥ परमेश्वर ॥ ५ ॥

” [मुकुंदराज.]

पुढें चालू.

येतो. त्यांत कोठें कोठें कवीच्या विद्वत्तेप्रमाणें आणि कवितेच्या विषयाच्या महत्त्वाप्रमाणें भाषामिश्रणांत संस्कृताचें न्यूनाधिक्य आढळून येतें. परंतु तें अगदीं नाहीं असें कोठेंही दिसत नाहीं. यावरून मेरोपंतानें काढिलेला मिश्रणाचा प्रकार अपूर्व आहे व यामुळे तो दोषास पात्र आहे असें ह्मणतां येत नाहीं.

तुकाराम, नामदेव, जनानाई* ह्यांच्या अभंगांत अप्रसिद्ध

व्यापक आणि उदास ॥ जैसें कां आकाश ॥

तैसें जयाचें मानस ॥ सर्वत्र गा ॥ ९ ॥

संसारव्यर्थे फिटला ॥ जो नैराश्र्ये निवटला

व्याधाहातेनि सुटला ॥ विहंग जैसा ॥ १० ॥

[ज्ञानेश्वरी अ० १२]

नाहीं सृष्ट्यानें सृजिली ॥ कृष्णप्रभावे रूपास आली

वरत्रेपणाशी शीग चढली ॥ साकारलीं सौंदर्ये ॥

[रु० स्व० एकनाथ अ ७]

* जनानाई आणि नामदेव ह्यांचे अभंग बहुतकरून एकसारखे दिसतात; परंतु तुकारामाच्या अभंगांचें स्वरूप त्यांहून बरेंच निराळें नजरेस पडतें. सोप्या व प्राकृत भाषेतच पद्य लिहिण्याचा सर्वांचा हेतु एकच; परंतु ज्या प्रमाणानें ज्याचें अंतःकरण संस्कृत झालें होतें त्याप्रमाणानें त्यांचे अभंगही तसेच प्रौढ उतरलेले दिसतात.

मंचकीं बैसली होती ते पापिणी देखतां नयनीं पडली ॥४॥

ज्येष्ठासो असावे दुरी दिगंतर नये समाचार त्याचा आह्वा ॥ ३ ॥

तुझा मी किंकर अजी अंबुजाक्षा द्यावी मज भिक्षा हेची आतां ॥४॥

याशिवाय “ अघ ” “ विरिंचो ” “ व्योम ” “ कंबुग्रोव ”

“ सुत्तद ” इत्यादि काहीं अप्रसिद्ध शब्द नामदेवकृत रामजन्मा-

च्या दहा बारा अभंगांत दिसले.

संस्कृत शब्दांचें मुळींच मिश्रण नाहीं असें नाहीं. वरील शूद्र साधुकवींनीं केवळ भक्तिपर कवन केलें आहे. त्यांनीं कोणताही ग्रहत्वाचा अथवा मनोरंजनाचा विषय घेऊन प्रतिपादन केला नाहीं, व तिघांपैकीं नामदेव व जनाबाई यांस तर संस्कृताचा गंध देखील नव्हता. तुकारामानें गीतेवर अभंगरूप टीका केली आहे यावरून त्याला कांहीं संस्कृत समजत असल्यास असेल असें अनुमान आहे. तथापि वामन पंडित, मोरोपंत, एकनाथ, ज्ञानेश्वर, मुकुंदराज इत्यादि ब्राह्मण कवीं प्रमाणें तुकारामाचेंही संस्कृत ज्ञान नव्हतें हें उघड आहे. अर्थात् वरील दोन कारणांनीं वरच्या तिन्ही साधु कवींच्या कवितांत अप्रसिद्ध संस्कृत शब्दांचें मिश्रण फार झालें नाहीं. वस्तुतः संस्कृत शब्दांचें मिश्रण अरसिकतेचें प्रदर्शक अथवा कोणत्याही कारणानें वाईट आहे ह्मणून या कवींनीं सोडून दिलें आहे असा मुळींच अर्थ नाहीं.

दुसरें, मुकुंदराज, वामन पंडित, मुक्तेश्वर, इत्यादि संस्कृतज्ञ कवींनीं आपल्या काव्यांत संस्कृताचें मिश्रण केलें आहे ; यामुळें तेही मोरोपंता सारखेच अरसिक आहेत असें ह्मणणें असेल तर रसाचें स्वरूप काय व रस कशाला ह्मणतात हें त्या ह्मणणाऱ्यास समजलें नाहीं असेंच ह्मटलें पाहिजे. अथवा महाराष्ट्र भाषेंत ज्यांना लोक कवी मानित आले व ज्यांच्या ग्रंथांस कविताग्रंथ मानित आले, त्यांतून बहुतेक अकवी किंवा अरसिक कवी होते असा ज्यांच्या ह्मणण्याचा परिणाम होतो ; त्यांजला महाराष्ट्र कविता समजण्याचें तद्दयच नाहीं असें ह्मटल्याखेरीज दुसरा इलाज नाहीं.

तिसरें, लांब लांब समास पुष्कळ ठिकाणीं घातल्यामुळेंच पंताच्या काव्यांत ओजोगुण आला. लांब लांब समास

संस्कृत भाषेखेरीज व्हावयाचे नाहीत, तेव्हा ओजोगुण वृद्धयर्थ संस्कृताचे मिश्रण पंतास विशेष करावे लागले. व त्या पासून ओजोगुणवृद्धिही झाली. असे असता, हे गीर्वाणमिश्रण अर्वाचीन कांहीं पंडितांच्या दृष्टीने दोषप्रद झाले हा त्यांचा दृष्टि-दोषच समजावयाचा. वस्तुतः मोरोपंताची कविता अथवा प्रबंधरचना वाचित असतां संस्कृत समासघटित शब्दसमुदाय श्रवणापासून चित्तास अवर्णनीय आनंद होतो. आणि त्या योगे मनाची विस्तीर्णता, उदात्तता व उदारता वाढत जाऊन क्षणभर संसारदुःखाचा ही विसर पडतो. असा पंताच्या कवितेचा पाक उतरला आहे असे आत्मास वाटते.

ज्या पक्षां सर्वच प्राचीन कवींनी गीर्वाणशब्दशक्तीरचा प्राकृत दुधांत संमिश्रणाने उपयोग केला आहे व पंताने तर तो इतक्या कुशलतेने केला आहे कीं, त्यापासून गुणवृद्धिच झाली ; त्यापक्षां या संबंधाने मोरोपंतास दूषण देणे अश्लाघ्य होय.

आतां मोरोपंत प्राचीनांच्या चालीला अनुसरला यामुळेच त्याच्या संस्कृतमिश्रणास दोष नाही किंवा ते मिश्रणच स्वतः अदोषरूप किंबहुना उलट गुणसंपन्न आहे याचा आपण तत्वतः विचार करूं.

संस्कृतभाषाभांडारांत अनंत शब्दरत्ने सांठवलीं असून ते भांडार सुखनिरूप ही झालेले आहे. त्यांतून पाहिजे तेव्हा सूत्र लावून खणून आणली नवीं नवीं असंख्य शब्दरत्ने काढितां येतात. ही शक्ति प्राकृत भाषेतच काय, पण पृथ्वीवरील कोणत्याही भाषेत नाही असे ह्मटले तरी चालेल. अशा संस्कृताचा प्राकृताशीं जनकजन्य संबंध अति प्रसिद्ध आहे. प्राकृत

भाषेत मूळचे शब्द फारच थोडे असून, संस्कृतच अतिशय भरलेले आहेत. मुसलमानी अमलांत पारशी, आरबी ह्या भाषांची अति प्रवृत्ति झाल्यामुळे त्या भाषांतील शब्दही सरासरी संस्कृता इतकेच मराठींत मिश्रित झालेले आढळतात ; तरी सत्कर्वांच्या काव्यांत यावनी शब्द कमी योजिलेले असतात. अशा रीतीने संस्कृत शब्द हे प्राकृत भाषेची प्रकृतिच बनले आहेत. प्राकृत शब्द मूळचे थोडे असल्यामुळे कारणपरत्वे प्राकृत भाषेस, स्वजननी पासून मदत घ्यावी लागतेच. तशी मदत घेणे गैरवाजवी नसून मदत घेतल्या शिवाय निर्वाहही नाही. तेव्हां संस्कृताचे मिश्रण अवश्य असून दोषरूप नाही हे सिद्ध आहे.

कोणी झणेल की, भाषा प्राकृत झणून लिहावयाची आणि प्राकृत भाषा जाणणाऱ्यांस अगम्य अशी ती संस्कृत करावयाची हा प्रतिज्ञाविरोध नाही काय? दुसरे, दुधांत पाणी मिसळून दुग्धांशग्रहणास समर्थ अशा हंसाला मात्र स्वादग्रहणसुगमता ठेवणे आणि इतरांशी वंचना करणे ही धूर्तता कोठची? अथवा रेशमी वस्त्रास मध्ये मध्ये पश्मिन्याचे तुकडे जोडून विचित्र बनविल्याने कांहीं विशेष शोभा येते काय? शालजेडी, रेशमी वस्त्र अथवा कापसाचे वस्त्र यापेक्षां निरनिराळ्या जातीच्या वस्त्रांचे निरनिराळे तुकडे जोडून केलेली गोदडी अधिक चांगली दिसते काय? याविषयी मोरोपंताच्या कावितेचा बारीक विचार केला झणजे वरील आक्षेपांचे सहज निवारण होतें.

मोरोपंताने आपल्या ग्रंथांत जागोजागी वरील आक्षेपांच्या संबंधाने उल्लेखन केले आहे.

प्राकृतसंस्कृतमिश्रित यास्त्व कोणी ह्यणेल हे कथा
 भवशीतभीतिभीत स्वांताला दाविला वरा पंथा
 गीर्वाण शब्द पुष्कळ जनपद भाषाचि देखतां थोडी
 यास्त्व गुणज लोकीं ह्याची घ्यावी हळं हळं गोडी
 पंथ प्राकृत दिसतो परि नप्राकृत विलोकितां नीट
 गोपांत गोप भासे कृष्ण परि नयेचि पाहतां वीट

यावरून आपण प्राकृत भाषेत कविता करित आहों अशी
 पंताची मुळींच प्रतिज्ञा नाही व त्याच्या प्रतिज्ञेप्रमाणेच प्राकृत
 संस्कृत मिश्र असे त्याचे काव्य आहे तर प्रतिज्ञाविरोधाचा
 संभवच होत नाही.

दुसरें, केवळ दुग्धतुल्य गीर्वाण भाषा आणि पाण्यासारखी
 प्राकृत भाषा ह्यांच्या मिश्रणाने, दुधाची गोडी व पुष्टि आणि
 पाण्याची पचनक्षमता ह्या निरनिराळ्या गुणांचा अर्थात् लोप
 होऊन, रसायनसंयोगाने त्यांत काहीं अपूर्व निराळेच गुण उत्पन्न
 झाले. आपली संस्कृत जननी दूध देतांदितां जरठ स्थितोला
 येऊन पोहोचली. तिचे दूध अधिक दाट झाले असून त्यास
 पारठेपणा आल्यामुळे घृतांशही त्यांत अधिक झाला. संस्कृत
 जननीची संतति तिच्या सारखीच बुद्धिबलाने, भव्य व दृढतम
 होती यामुळे तिचे दूध त्या संततीस पचत होतें. प्राकृत
 भाषेची संतति तिच्या दुधाप्रमाणे अल्पबळ, अल्पकाय असून
 दिवसानुदिवस ती अशक्त होत चालली आहे. तिला आपल्या
 मातृभ्रीचे नीरतुल्य दुग्ध प्राशन करून पचविण्याचीच योग्यता,
 तेव्हां तिला संस्कृत जननीचे गुरू दुग्ध विलकुल पचणार नाही,
 बरें, पचणार नाही ह्यणून मुळींच देऊं नये ह्यटले तर अशक्त

होत चाललेली प्रजा नेहमी क्षीण होत जाऊन शेवटीं गाढ-
तम अंधकारांत पडून राहिल. यास्तव मोठ्या डाक्तराप्रमाणें
विचार करून पंतानें ही युक्ति काढिली कीं, संस्कृत गुरु दुग्ध
आणि प्राकृत पाणी ह्यांचें मिश्रण करून तें प्रजेस देण्याची
तजविज करावी. ह्मणजे त्याचें सेवन करून कालांतरानें संस्कृत
जननीच्या प्रजेशीं टकर मारण्याजोगी प्राकृत प्रजाही तयार
होईल. या न्यायानें पाहिलें तर संस्कृतप्राकृताचें मिश्रण सांप्रत
कालास फारच उपयोगी आहे.

प्राकृत भाषेंत मूळचे शब्द फार थोडे आहेत. त्यांत संस्कृत
शब्दांचें मिश्रण न करितां मुळच्याच शब्दांवर काम चालवावें
असा हट केला, आणि संस्कृतांतिल शब्द प्राकृतांत घेतलेच नाहींत
तर, अपूर्ण भाषेमुळें प्रौढ ग्रंथांचा या भाषेंत संग्रह होणार नाही.
अर्थात् या भाषेंतील लोकांस प्रादेशमात्र जागेंत बसवून ठेविल्या-
सारखें फल होईल. तेव्हां मोरोपंतानें प्राकृत ग्रंथांत संस्कृताचें
अतिशय मिश्रण केलें हा प्राकृत लोकांवर मोठाच उपकार केला
असें झटलें पाहिजे.

इतर प्राकृत कवींच्या काव्यांतही संस्कृताचें मिश्रण आहे
परंतु तें स्वभाविक रीतीनें झालें आहे. मोरोपंता सारखें हेतु-
पुरःसर केलेलें तें नाहीं. कोणत्याही गोष्टीची सुधारणा हेतु-
पुरःसर केल्यानें चांगली होते व कर्त्ताही तद्वशास पात्र होतो.
हें मनांत आणून, प्राकृतांत संस्कृताचें मिश्रण करून भाषेस
प्रौढी, विस्तीर्णता व गांभीर्य आणिल्याबद्दल महाराष्ट्र जनांनीं
मोरोपंताचेच आभार मानिले पाहिजेत.

अनेक थिगळांची गोदडी असते त्या प्रमाणे संस्कृत प्राकृत ह्या निरनिराळ्या पटांच्या अनेक तुकड्यांची जोडणी करून आपली कविता बनविलेली आहे असे कोणी ह्मणेल; ही कल्पना मनांत आणून पंताने आपणच त्याविषयी समाधान करून ठेविले आहे.

प्राकृतसंस्कृतमिश्रित यास्तन कोणी ह्मणेल हे कथा ॥

भवशीतभीतिभीत स्वांताला दाविला बरा पंथा ॥

आतां पंताने केलेले वरील समाधान केवळ काव्यरीतीचे आहे; त्यांत तत्वांश काहीं दिसत नाहीं. तत्वाच्या रीतीने पाहिले तर गंगायमुनेचे निरनिराळे ओघ संगम होण्या पूर्वी मात्र निराळे दिसत होते; संगम झाल्यावर एकाच नांवांत दोघांचाही अंतर्भाव झाला. पुढे यमुनेची काहीं खूण सुद्धा राहिली नाहीं. त्याप्रमाणे यद्यपि संस्कृत भाषेतील असंख्य शब्द मोरोपंताच्या कवितेत आले आहेत तथापि ते प्राकृत शब्दांसह प्राकृत भाषासरणीच्या प्रवाहांत सांपडल्यामुळे प्राकृत रूप होऊन गेले. मग तेथे संस्कृतता उरलीच नाहीं. अशा स्थितींत थिगळा सारखा प्रकार होण्याचे कारणच उरत नाही असे आह्वास वाटते.

प्रत्यक्ष मोरोपंतास देखील शंका आली कीं, माझ्या कवितेस कोणी कथा ह्मणेल; तेव्हां इतरांस असें नाहीं असें कसें ह्मणतां येईल ! तर मयूरपंताच्या ह्मणण्याचा आह्वा इतकाच अर्थ समजतो कीं, त्याने आपल्या कवितेत ज्या ज्या ठिकाणी प्राकृत भाषासरणी सोडून शुद्ध संस्कृतांतील प्रकृतिप्रत्ययांसह भाषेचे अनुसरण केले आहे; त्या त्या ठिकाणास संस्कृत आणि बाकीच्या स्थानी प्राकृत

अशी रचना मानून एकंदर काव्यरूप पटास प्राकृतसंस्कृतमिश्रित अशा थिगळांची कल्पना केली असावी.

भाषासरणी किंवा कविता ही नेहमीं कर्त्याच्या स्वभावानुरूप उतरत असते. कर्ता भोळसर, भाविक, भावडा असला तर त्याचा ग्रंथ तसाच साळा भोळा होईल. आणि कर्ता जर चतुर, उदार, डौलदार, महत्वाकांक्षी, उदात्त अशा स्वभावाचा असला तर त्याचा ग्रंथही तसाच निपजेल. पहिल्याच उदाहरण नामदेवाचे अभंग आणि दुसऱ्याच मोरोपंताच्या आर्या. जगांत मूर्ति तितक्या प्रकृति बनलेल्या आहेतच, त्याप्रमाणे एकाच भाषेतील निरनिराळ्या ग्रंथकारांनी लिहिलेले ग्रंथ एकमेकापासून भिन्न भिन्न दिसतात. आणि भिन्नहचिर्हिलोकाः या न्यायाने त्यांतील एक जो एकास प्रिय वाटतो तो दुसऱ्यास कदाचित् तितक्याच प्रमाणाने अप्रिय ही वाटत असतो. तेव्हां हचिभिन्नत्व संबंधाने कांहीं लोक मोरोपंतावर दोषारोप करितात तो स्वभावविरुद्ध नाही. तरी कोणताही दोषारोप केवळ मर्जाच्या स्वाधीन होऊन केला असेल तर तो न्याय दृष्टीने योग्य होणार नाही. दोषारोप नेहमीं योग्य कारणावर अवलंबून असला पाहिजे. मोरोपंतावर जे दोषारोप झाले आहेत ते बहुतेक निर्बल व पुळपुळीत असून, कांहीं तरी कारण लावून मोरोपंताच्या काव्यास दूषित झणावे ह्याच हेतूने केले आहेत असे दिसतात.

आह्मांस असे वाटते की, सत्कृत्य जनमनः समुद्रास, मोरोपंताच्या निष्कलंक काव्यचंद्रोदयाने अपरिमित भरती आली ; आणि तो लागलीच काशीपासून रामेश्वरापर्यंत वाढून उचंबळू लागला. व त्यानंतर दिवसानुदिवस सचंद्रसमुद्राची वृद्धि होत

आहे असे जेव्हां कित्येक मत्सरी पंडितांच्या दृष्टीस पडलें ! तेव्हां त्यांनीं आपल्या स्वभावास अनुरूप असा निंदाकज्जलीचा राहू बनवून त्याची, पंताच्या काव्यचंद्राकडे मोठ्या झपाट्याने प्रेरणा केली. पण ती व्यर्थ झाली. ठीकच आहे. “निंदाकाचें घर असावें शेजारीं” या तुकारामाच्या वचना प्रमाणें मोरोपंताच्या काव्येदूची प्रभा अधिक शुभ्र दिसण्यास, मत्सरी पंडितांचें वरील कृत्यच कारण झालें. अनेक वेळां तप्त केलेले सुवर्ण जसें अधिक मोलास चढतें त्या प्रमाणें पंताची कविता पाहतां पाहतां सर्व महाराष्ट्र कविता देवांचा मुकुटमणि होऊन बसली; आणि कदाचिन् संस्कृतांतील प्रख्यात कवितांशीं ती स्पर्धा करूं लागेल तर क्षणभर तिचेही डोळे दिपवील अशा स्थितीला येऊन पोहोचली आहे.

ही मोरोपंताविषयीं स्पर्धा अर्वाचीन कालांच शुरु झाली, ती होता त्यावेळीं त्याची कोणी स्पर्धा करित नसे; सर्वच त्यास मान देत होते व त्याच्या कवितेची वहावा करित होते असेही दिसत नाहीं. तरी अर्वाचीन दूषणप्रकाराहून प्राचीन कालचा दूषण प्रकार फार भिन्न असावा असे वाटतें. त्यावेळीं विद्वान् ह्यणविणारे पंडितजन केवळ संस्कृतज्ञ मात्र होते. तेव्हां संस्कृत साहित्या प्रमाणें काव्यप्रशंसा किंवा निंदा करण्याचा त्यांजला मात्र अधिकार होता. अर्थात् प्राकृत कवितेविषयीं त्या पंडितांचा अभिप्राय प्रथमदर्शनीं इतकाच व्हावयाचा कीं, अं: पंताच्या कवितेंत काय आहे ! करित असतो कांहीं प्राकृत !! काय त्याला पाहवयाचें आहे !!! असें ह्यणून सर्वांनीं सरसकट नाक मुरडावयाचें. इतक्यावर एकाद्यानें आळसत आळसत कांहीं कविता पाहिल्याच तर अनसूय बुद्धीनें गुणग्रहण करण्याची पराकाष्ठेची मारामार.

प्रथमतः नवा प्रकार कोणी काढला कां, जो उठला तो त्यावर दूषण देण्यास व होईल तेथपर्यंत फजिती करण्यास प्रवृत्त होणार. अशी पंडितांची मत्सरबुद्धि जागृत होती असें दिसतें, या संबंधानें मोरोपंतानें मंत्र रामायणाच्या अखेरीस आपले उद्गार प्रकट केले आहेत ते खरोखर हृदयभेदक आहेत. त्यावरून मोरोपंत होता त्या कालची त्याच्या कवितेची स्थिति स्पष्ट दिसून येते.

- “मार्जा सत्कृति दूषिली जरी खळें उच्छृंखळें आग्रहें
 “सेवावीच परंतु नित्य रसिकें हे सद्गुणांच्या गृहें ॥ ॥
 “चंडाळ त्रिदशापगेंत वमला कीं धेनुला स्पर्शला
 “त्यांचें श्रोत्रियदेवसेव्यपयही त्याही सदा निर्मला” ॥ १३ ॥

या वरून मोरोपंत जिवंत असतांना त्याच्या काव्यास निष्कारण भलभलतीं दूषणें देऊन मत्सरी लोकांनीं त्यास त्रासविलें होतें, ह्मणूनच त्यानें चंडाळ व वमला अशीं बीभत्स व त्रास क्रोधातिशयांत मात्र मुखांतून निघणारीं पदे आपल्या कवितेंत घातलीं आहेत असें वाटतें.

या शिवाय असाही तर्क होतो कीं, मोरोपंताच्या वेळीं शेवटल्या बाजीरावाचें राज्य होतें. कवींस व विद्वानांस राजाश्रय जितका कीर्तिप्रद, उत्तेजक आणि आनंदजनक असतो तितका केवळ लोकाश्रय असूं शकत नाहीं. तशांत राजा जर कवीच्या विरुद्ध असला तर मग त्या कवीची व त्याच्या ग्रंथांची हेळणा त्या राजाच्या अमलांत होणें साहजिक आहे. ज्यानें उठावें त्यानें राजाच्या संतोषार्थ त्या कवीवर दोषाचा घाला घालावाच असें होऊं लागतें. मोरोपंत आणि शेवटले बाजीराव पेशवे यांजविषयीं

चमत्कारिक आख्यायिका पूर्वी मोरोपंताच्या इतिहासांत आलीच आहे तिजवरून बाजीराव, मोरोपंताच्या काव्याचा निष्कारण अतिशय द्वेष करित होता हे सिद्ध आहे. हीच गोष्ट मनांत धरून पंताने वरील उद्गार काढिले असतील असाही तर्क असंभवनीय होणार नाही.

या खेरीज आर्याकेकावलि या प्रकरणांत राजाच्या अनीती-पासून फार त्रास झाला आहे असे उद्गार पंताने काढिले आहेत. ते वरील तर्कास अधिक पुष्ट करितात.

आतां बाजीरावाने केवळ दुराग्रहाने व द्वेषबुद्धीने मोरोपंताच्या काव्या विषयीं त्रास मानिला आणि बाजीरावाच्या मर्जेकरितां त्याजवळील कांहीं पंडितांनींही कदाचित् तोच मार्ग धरिला असेल; तरी ह्या गोष्टीमुळे मोरोपंत होता त्या वेळीं त्याच्या काव्याचे योग्य गुणदोष जाणून त्या विषयीं मान्यता कमी झाली असें ह्मणतां येतच नाही. तेव्हां शेवट निर्णय असाही करितां येईल कीं, प्राचीन पंडितांनीं मोरोपंताच्या काव्यास कोणत्याही योग्य कारणाने दूषण ठेविले नव्हते. उलट बाबा पाध्ये आणि काशींतिल पंडित यांनीं त्याच्या काव्याची मोठी तारीफ केली हे पूर्वी सांगण्यांत आलेच आहे.

आपले काव्य प्राकृत भाषेत रचिलेले आहे यामुळे संस्कृतज्ञ रसिक पंडितांनीं त्याचा अनादर करूं नये अशा अभिप्रायाचे लेख मोरोपंताच्या काव्यांत आढळतात. सामान्यतः हिंदुलोकांत प्राचीन काला पासून संस्कृतांत ग्रंथ लिहिण्याची वहिवाट आणि ग्रंथपरीक्षण करणारे पंडित जनांस ही संस्कृताचीच

अभिरुची; प्राकृत भाषित ग्रंथ लिहिणें व ते पहाणें हीं दोन्हीं प्राकृत कामें तीं प्राकृतांनींच करावीं असा त्या वेळच्या लोकांचा समज; तेव्हां आपण पंडित असून प्राकृत भाषित ग्रंथ लिहित आहों ह्याला कांहीं तरी हेतु दाखविला पाहिजे इतक्याच उद्देशाचे ते मोरोपंताचे उद्धार आहेत असें वाटते.

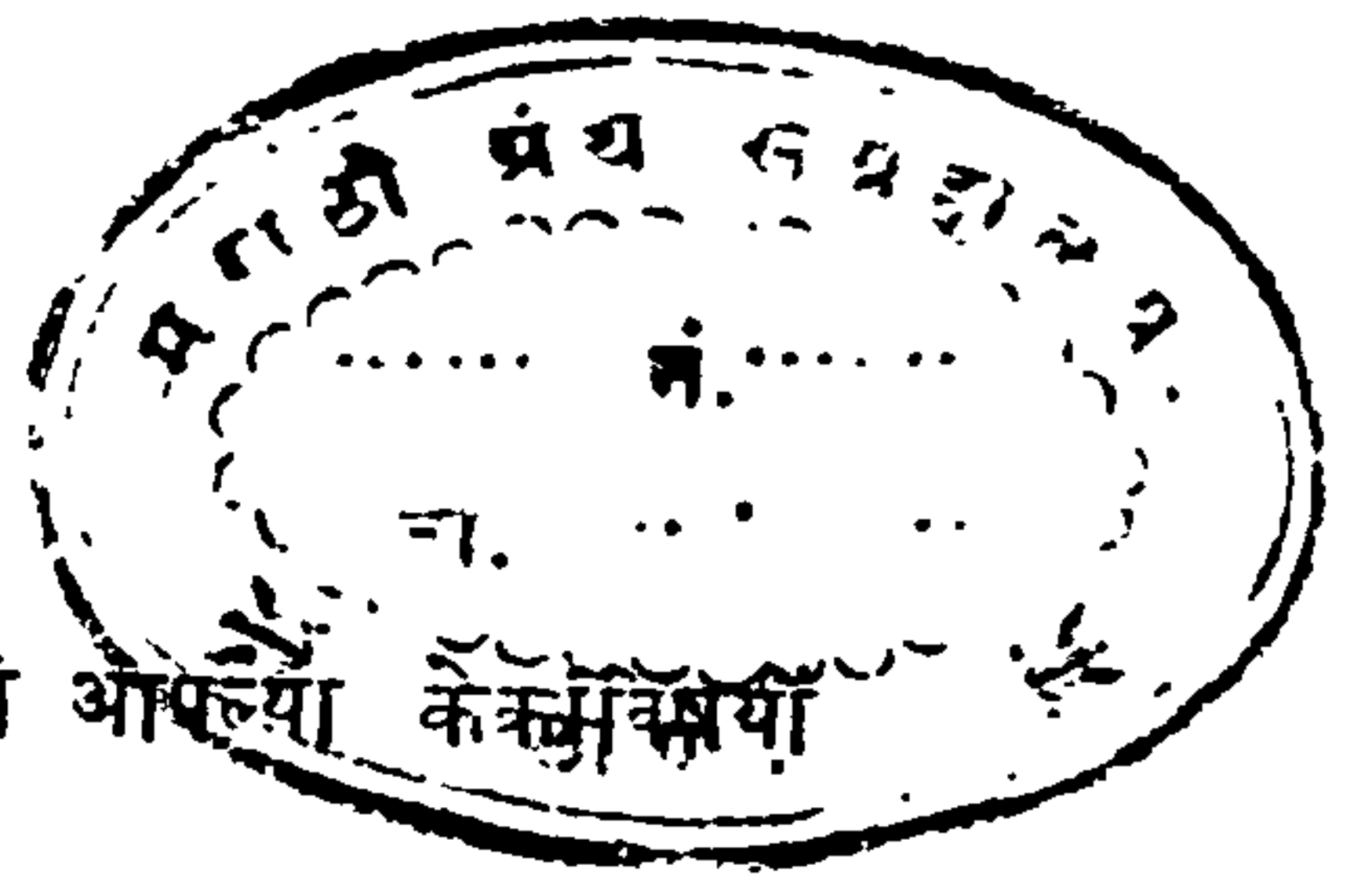
रामाचें रचिलें चरित्र मुनिनें वाल्मीकिनें संस्कृतीं ॥
 नाहीं हानि कदापि अन्य कविहीं तें वर्णितां प्राकृतीं ॥
 मुक्तांचा रचिलाचि हार वहिला जो रेशिमाच्या गुणें ॥
 तो कार्पासगुणें करुनि करितां काय प्रभेला उणें ॥ ३ ॥
 केलें पात्र सुवर्णाचें कीं विरूपशि खापरी ॥
 लावितां तेथ संहारी तम दीपशिखा परो ॥ ४ ॥

[मंत्र रामायण.]

याप्रमाणें श्रीधरानेही ह्मटलें आहे :—

“ प्राकृत भाषा ह्यणोनि ॥ आव्हेर न करावा पंडित जनीं ॥ जैसां कृष्णा वेणीचीं तिरें दोन्हीं ॥ परी उदक जाण एकचि ॥
 तैसें प्राकृत आणि संस्कृत ॥ दोन्हींत एकचि अर्थ ॥ जैशा दोर्घा स्त्रिया एकचि कांत ॥ कीं दोन्ही हस्त एकाचेंचि ॥
 दोन्ही दाढा एकचि स्वर ॥ एक पाहणें दोन्ही नेत्र ॥ कीं दोन पात्रांत पवित्र ॥ एकचि दुग्ध घातलें ” ॥

सुरेख व गुणकीर्तिसंपन्न अपत्यविधूला अवलोकिलें ह्यणजे जनकाचा प्रेमसागर उचंबळतो; मग आनंदलहरिंत हेलकावे खातां खातां लीन होऊन ज्या परमेश्वराच्या प्रसादानें आपण ह्या सुखास पात्र झालों त्याच्या आभारासह तो अपत्याचें वर्णन

ध्वनीने सुचवितो; तसा प्रकार मयूरानेही आपल्या केंकळीक्या
कोठे कोठे जाणविला आहे.

ऐका सज्जनहो भवद्वच खरें आश्चर्य म्यां पाहिलें
वाल्मीकिप्रभृति स्वबंदिनिकरीं दीना मला वाहिलें
केलें प्राकृत काव्य ईश्वरपदीं धत्तूरसें वाहिलें
सांगूं काय वरप्रसाद अजितें व्यासैहि कीं साहिलें १०४
आदिपर्व.

रामघन सत्प्रसादामृत जों जों बहु वळोनि वर्षतसे
तों तों भक्तमयूर स्वार्थीकेका करुनि हर्षतसे
विराटपर्व.

ग्रंथ प्राकृत दिसतो परि न प्राकृत विलोकितां नाट
गोपांत गोप भासे कृष्ण परि नयेचि पाहातां वीट
भीष्मपर्व.

आवडलें कुब्जोर क्रीडाया जेविं तेविं नरमोर.
शुकदेव यश कथाया आधीं मग लाविलाचि नरमोर
गोपी प्रेमोद्धार.

मोरोपंतानें भारत, भागवत, रामायण इत्यादि संस्कृतग्रंथांचा
सारांश प्राकृत भाषेंत काव्यरूपानें लिहून ठेविला आहे.

व्यासकृत महाभारत लक्ष ग्रंथ प्रसिद्ध हा भारी
आर्यावृत्ते रचितों स्वल्पांतचि आणितों कथा सारी
आदिपर्व.

मूळ ग्रंथांत जितक्या कल्पनांचा व कथानकांचा विस्तारानें समावेश केला आहे तितक्या कल्पना व कथा मोरोपंतानें घेतल्या नाहींत व वर्णन ही स्वतंत्र कल्पनांनींच केलें आहे. तथापि काव्य नाटकादि ग्रंथांत मूळ ग्रंथा पेक्षां कमजास्ती करून, नायकाच्या स्वभावाला व गुणाला योग्य अशी रचना केलेली असते तसा प्रकार मोरोपंतानें केला नाहीं. मूळच्या ग्रंथांत उत्तम नायकाच्या संबंदानें तत्स्वभावविरुद्ध कांहीं रचना आहे तो संक्षिप्त वर्णन करितांना पंतानें गाळिली नाहीं किंवा तिचें नायकस्वभावानुरूप रूपांतर ही केलें नाहीं.

पंपेत स्नान करुनि विभु गेला ऋष्यमूक गोत्रास
त्यातें दुरुनि पाहुनि पावे सुगल प्लवंग तो त्रास ९१

यांत रामास पाहून सुग्रीव वानर त्रास पावला असें ह्मटलें आहे आणि लागलींच :—

“ पवनसुतासि ह्यणे ते तापस परि कार्मुकी शरी रानीं ”
“ येताति कोण पुसजा स्पष्ट गमति देवसे शरीरानीं ”

ते तापस आहेत, देवासारखे स्पष्ट दिसतात असेंही त्यानेंच ह्मटलें आहे. तेव्हां ९१ व्या अर्थेत केवळ प्रासाकरितांच त्रास शब्द घातला असें दिसूं लागतें. वस्तुतः देवासारखे दिसणाऱ्यास अवलोकन करून त्रास मानण्यासारखी सुग्रीवाची स्थिति आणि बुद्धि नव्हती. तो मूळचा शुद्धांतःकरण असल्या मुळेंच रामभक्त झाला व दैत्यांशही नव्हता. अर्थात् देवासारखे दिसणाऱ्यांचा त्यास कारणावांचून त्रास यावयाचा नाहीं. असें असतां ज्या जगदीश्वराच्या दर्शनानें साधुजनांस स्वाभाविक

आनंद व्हावयाचा; त्याच्या दर्शनैकरून सुग्रीवास त्रास झाला
 हे ह्यणणे उदात्त पुण्यश्लोक नायकचरितांत अनुचित होय. या
 ठिकाणीं मूळग्रंथांत रामलक्ष्मणांस पाहिल्यावर वालीच्या संबधानें
 संशय येऊन सुग्रीव भ्याला अशा अभिप्रायाचें वर्णन आहे,
 त्याची स्पष्टता या ठिकाणीं मोरोपंतानें अवश्य करावयाची
 होती. अथवा त्रास शब्द मुळींच गाळावयाचा होता. रामचं-
 द्रास पाहिल्याबरोबर साधुजनद्वयपयोराशीस तत्काल भर-
 तीच यावयाची, ह्या सरल, उदात्त आणि निर्दोष अर्थाची
 जोडणी करावयास ग्रंथसंक्षेप हें कारण पंतास फार युक्त होतें.
 असें त्यानें केलें असतें तर स्वतंत्र ग्रंथरचना केल्याचें आणि
 रामचंद्राचें यशही अधिक उज्वल करून दाखविल्याचें अत्यंत
 निर्मल यश त्यास प्राप्त झालें असतें.

या प्रमाणेंच :—

सुगल ह्यणे रामा म्यां शोधावी जानकी शपथ करितों ॥
 राम ह्यणे कार्य तुझे जें तें मी जानकीस पथकरितों ॥९९॥
 शिखिसाक्षिक सख्य करुनि राम करी कार्य मान्य वालिशतें ॥
 क्षण ज्यापुढें नुरावें प्रभुबळ नुमजे सुकंठ वालिश तें ॥१००॥
 तत्प्रत्ययार्थ एकें बाणें भेटूनि सप्त तालीला ॥
 वाळीस वधी ज्याची स्वजनीं नुरवीच तप्तता लीला ॥ १०१ ॥

[वनपर्व.

परि हा रानट वानर नधरी विश्वास ह्यणुनि एक शरें ॥
 छेटूनि सप्त ताली पर्वतही फोडिला रघुप्रवरें ॥५१॥

[मंत्र रामायण.

यावरून भगवान् रामचंद्र ह्याच्या राज्यांतही एकमेकांच्या नुस्त्या भाषणावर विश्वास ठेवून चालत नसत असें दिसते. तशांत हा अविश्वास केवळ प्राकृत जनांमध्येच होता असें नाही तर, त्रिभुवनेश्वर एकवचनी जो रामचंद्र महाराज आणि परमभक्त सुग्रीव ह्या उभयतांच्या मनांत एकमेकाविषयी होता हे पाहून फारच आश्चर्य वाटते.

त्रेतायुगांत रामचंद्र व सुग्रीव ह्यांच्या वचना विषयीं त्यांस इतका बंदोबस्त करून घ्यावा लागला तर, हल्लीं कलियुगांत शपथ प्रमाण बेलभंडारादि क्रिया होतात तेव्हां कांहीं विश्वास वाटतो, हा कलिप्रादुर्भाव मानणें अप्रशस्त होय. कोणत्याही कालीं कोणत्याही स्थितींत मनुष्याचे मनोविकार सारख्याच संशयादि जालांनीं परिवेष्टित असतात. त्यांत युगपरत्वे कांहीं फेरबदल होत असेल असें वरील गोष्टींवरून वाटत नाहीं.

युगपरत्वे मनुष्याच्या अंतःकरणप्रकृत्यंशांत फेरफार होत असतो अशी पुष्कळ लोकांची व ग्रंथांची समजूत आहे. व तशी समजूत असणें हे लोकांचें सदाचरण व भक्ति वाढण्यास उत्तम कारण आहे. यास्तव भगवान् रामचंद्राच्या काव्यांत वरील गोष्ट प्रकारांतरानें वर्णावयाची होती, ह्मणजे रामचंद्राच्या भाषणा बरोबर तें सुग्रीवानें निःसंशय अनन्य भावानें मान्य केलें असें वर्णन असावयाचें होतें. अशा वर्णनानें रामचंद्रस्वभावास भूषण होऊन, त्रेतायुगांतील मनुष्यस्वभाव कळीहून भिन्न होता असेंही लोकांस दिसलें असतें. हा खुबीदार फेरफार पंतानें केला नाही हे उघड आहे.

दुसरें, सुग्रीव हा वनचर होता यामुळें त्याची स्वाभाविक बुद्धि निष्कपट आणि श्रद्धालु असलीच पाहिजे. त्याहून विपरित वरील वर्णन झालें अर्थात् हाही प्रकृतिविपर्यय दोष झाला.

असेंच मंत्ररामायणांत रामानें अन्यायानें वालीचा वध केला असं ग्रंथरचनेंत स्पष्ट दाखविलें आहे.

सुग्रीवाचा रामचंद्राें मित्र झाला आहे. तो मोठा पराक्रमी आहे यास्तव तुह्मी सुग्रीवावरोवर युद्ध करण्यास जाऊंनये ह्मणून वालीस त्याच्या तारा स्त्रीनें सांगितलें असतां तो तिला ह्मणाला :

धर्मज्ञ राजनंदन सज्जन सद्विद्य तो कुलीन सती ॥

वैरहि त्यासीं नाहीं शंका चितीं धरूं नको नसती ॥६७॥

याप्रमाणें उदार व निष्कलंक मनानें वालीनें रामचंद्रावर भरंवसा ठेविला असतां —

दोघे भुजयुद्धांतें प्रवर्ततां परम तीव्र तत्काल ॥

गुल्मांतरित रघूद्वह सोडी दूरुनि बाण तत्काल ॥६९॥

अशा प्रकारें कपट * युक्तीनें रामचंद्रानें वालीचा वध केला हें चरित्र पाहून रामचंद्राच्या नीतिवर्तनाविषयीं क्षणभर तरी रोमांचयुक्त होऊन कोण साशंक होणार नाहीं बरें? तेव्हां अशा प्रकारचें चरित्र अभियुक्त कवींनीं रूपांतर करून लिहिलें पाहिजे. तसें मोरोपंतानें केलें नाहीं.

* वालिवर्धीं रामाचें द्रोणवर्धीं हें तुझें अयश राजा ॥

तो व्यर्थ असोनि सुखी सत्य नरा ज्या नसे अय शरा ज्या ॥१७॥

[द्रोण पर्व अ० २२.

असाच प्रकार, लंका जिंकून हस्तगत होण्यापूर्वीच तिचे राज्य विभीषणास दिले असे वर्णन करून दाखविला आहे.

लंकानगरीराज्यप्रदानसंकल्प जो तयास हित
 तृदयीं धरिला रामें विभीषण प्राप्त मान्यता सहित ९३
 सत्वर मग मकरालयजल आणउनि स्वदासनंदिकरें
 शरणागतासि केला लंकाराज्याभिषेक बंधुकरें ९४
 निजपदभजनसुकृतफल दाखविलें भक्तकामसंतानें
 रविसंतानेंद्रानें रामानें साधुवनवसंतानें ९५

रामचंद्र समुद्रतिरीं असून सेतुरचना करण्याच्या विचारांत असतांच विभीषण त्यास येऊन भेटला. तेव्हां त्याला अभय देऊन लंकेचे राज्यही दिले. त्या समयीं लंकेचा स्वामी रावण होता. त्यास जिंकल्यानंतर ते स्वामित्व रामाकडे येणार होतें. त्या पूर्वीच दुसन्याच्या स्वामित्वाचे वस्तु तिसऱ्यास देऊन टाकिले हें वर्णन रामचंद्रा सारख्याच्या चरित्रांत अगदीं अयुक्त. यास्तव अशा ठिकाणीं मूळ ग्रंथार्थांत फेरफार करून, लंकेचे राज्य देण्याचे वचन मात्र विभीषणास दिले असे मोरोपंतानें वर्णवियाचे होतें ह्यणजे ग्रंथकारास व नायकास ही ते फारच भूषणप्रद झाले असतें.

आदिपर्वातील दुष्यंतशकुंतला आख्यानांत, कण्वऋषीच्या आश्रमाहून शकुंतला आपल्या पुत्रासह दुष्यंताकडे (पतिगृहीं) आली व दुष्यंत तिचा अंगीकार करीना, दुरुत्तरे बोलूं लागला तेव्हां शकुंतलेस अतिशय कोप येऊन ती ह्यणते : —

साध्वी ह्यणे मिळविलें ज्ञानतपःकीर्तिभाग्य मत्तातें
 कैचें तुझ्या कपाळीं नीचा अतितुच्छभाग्यमत्ता तें ७३
 जो ब्रह्मयोनि देवी मन्माता मेनका सुरास मत्ता
 नीचा तुझीच माता करिल सुधेची कसी सुरा समता ७४
 जरि मुख्य सत्यधर्मच्युत आपण विश्वनिंद्य जन नीचा
 निंदिसि कसें पदातें मत्ताताच्या मदीय जननीच्या ७५
 पौरव रौरवगौरवकर्ता भर्ता भला मला गमसी
 समशील बुद्धि होउनि नीतीतें आजि बोलुंलाग मसीं ७६

हें साध्वि शकुंतलेचें आपल्या पतीशीं भाषण किती स्वभाव
 विरुद्ध आहे ! शकुंतला पुराणप्रसिद्ध साध्वी असून पंतानेही
 वरील भाषणास आरंभ करितांना तिला साध्वीच ह्यटलें आहे.
 असें असतां तिच्या मुखांत आपल्या पतीला केवळ अभद्र
 शिव्यागाळी घालून त्या योगानें आर्यांस व साध्वीच्या गुणांस
 पंतानें दूषण लाविलें असें आह्मास वाटतें. साध्वीच्या ठिकाणीं
 आत्मनिग्रहशक्ति उत्तम असते यामुळें तिचा क्रोध कोणत्याही
 कारणानें मर्यादेबाहेर जावयाचा नाही. कदाचित् तो पाति-
 ब्रत्यदूषक वचनांहीं अति प्रज्वलित झाला तरी पतित्पदयाला
 चंदनस्पर्शतुल्यच लागे असा तो तिनें सोडिला पाहिजे. असें
 जिजकडून आचरण होणार नाही ती कशाची साध्वी !! ग्रंथ
 रचना करितेसमयीं पंतानें ह्या गोष्टीचा विचार करून ती केली
 नाही हा दोष आहे.

वर सांगितलेल्या गोष्टीवरूनच पंतास उत्तम ग्रंथरचना करितां
 येत नव्हती असें ह्यणतां येत नाहीं. याशिवाय सुदामचरित्र,

अंबरीष आख्यान इत्यादि जीं साधुचरित्रें त्यानें आणखी स्वतंत्र रचिलीं आहेत त्यांतील रचना वर्णनीय नायकास उचित अशीच केलेली आढळते. यावरून भारतरामायणांतील कथाभागांत वर लिहिल्याप्रमाणें जो फेरफार करावयाचा होता तो त्यानें व्यास वाल्मीकीचें अतिक्रमण होईल या भयानेंच केलानसावा असाही तर्क होतो. असे.

महाराष्ट्रभाषेंतील जितके ग्रंथकार कवी झाले तितक्या सर्वांचा कविता करण्याचा हेतु आणि विषय, केवळ पुण्यप्राप्ति अथवा पारलौकिकलाभ हाच होता. संस्कृत, इंग्रजी, पारशी, अरबी इत्यादि भाषांतून नानाप्रकारच्या ऐहिक मनोरंजक विषयावर अनेक चमत्कारिक कादंबऱ्या, कविता, अन्योक्ति, आख्यायिका, इतिहास, नाटके, चंपू, महाकाव्यें रचिलेलीं आहेत त्याप्रमाणें महाराष्ट्रभाषेंत आढळत नाहींत. यामुळे शृंगारादि रसांनीं यथेच्छ भरून थवथवलेलीं काव्यें मराठींत वाचावयास सांपडत नाहींत. वनश्रीचें वर्णन, मनुष्याच्या मनाच्या स्थितीचें व प्रसंग-विशेषीं उत्पन्न होणाऱ्या वृत्तीचें वर्णन, स्वभावोक्ति, आकाशाचें वर्णन, समुद्र, तुफान, नक्षत्रें, मेघवृष्टि, सरोवरे, चंद्रसूर्य यांचे उदय, अस्त इत्यादि वर्णनें मुख्यत्वे करून केलेलीं मुळींच नाहींत. यांतील काहीं विषयांचें प्रसंगविशेषीं कोठेंकोठें वर्णन आढळते.

दुसरें, ज्यानें उठावे त्यानें भारत, भागवत, रामायण यांतील कथा घेऊन त्यांजवर कायतो ग्रंथ लिहावयाचा. या वसुंधरेंत कोठ्यावधि मनोरंजक विषय असतां त्यांतून एकाद्यावरही स्वतंत्रपणें एकानेही कोणी वर्णन केलेलें आढळत नाहीं. तेव्हां पुराणांतील कथा ऐकतां ऐकतां पुराण्या होऊन गेल्या; त्यांचीच पुनःपुनः भावृत्ति

करण्यांत पुण्यप्राप्तीच्या हेतूने भक्तिमान् लोक काय आनंद मानित असतील तोच. वस्तुतः रसिकांस नित्य नूतन मंजरीचा रस लुटण्याचें त्यापासून कांहीं साधन दिसत नाही. मुक्तेश्वरादि कांहीं कवींनीं हरएक विषय विस्तारपूर्वक वर्णन केला आहे. परंतु मोरोपंताचें तसें नाही. त्याजला कोणत्याही वर्णनांत विस्तार आवडत नव्हता. एकादी गोष्ट विस्तारानें वर्णन करण्याजोगी मनोरंजक, कवितेला अनुकूल, पुण्यश्लोकचरित्ररूप असली तरी तिचा अगदीं विस्तार करावयाचा नाही; हा जसा कांहीं त्याचा बान्धव. जेथें जेथें विस्तार असावा असें त्याचें मनच त्याजला सांगू लागलें त्या त्या ठिकाणींही त्यानें निमित्त-विशेषाची योजना करून कथेचा विस्तार करित नाहीं ह्मणून लिहून ठेविलें आहे.

इतक्याचि राजसूय क्रतुच्या या वर्णनें रसिक हर्षो ॥

काय डरडरा ढंकर देउनि चातक ह्मणेल बहु वर्षो ॥२४॥

[सभापर्व अ० १

भीमाच्या विजयातें विदुर सविस्तर नृपाशि आयकवी ॥

तें ग्रंथविस्तराला भ्याला जो तो वदेल काय कवी ॥२६॥

[वनपर्व अ० १

सेवी पांडव सिद्धाश्रमतीर्थातें तदीय महिम्यातें ॥

विस्तरभयें न लिहिलें रसिकानुमतें मनोरमही म्या तें ॥१०॥

[वनपर्व अ० २

विस्तरभय नसतें तरि वर्णाया काय सुकविला परवा ॥

प्रभुच्याहि वर्णती श्रीवाल्मीकिव्यासशुक विलापरवा ॥७९॥

ज्या पापें सुरवानरकृतघनजयरव मुहूर्त लोपविला ॥

खलदारविलापरवा कां वर्णिल कवि मयूर कोपविला ॥८०॥

[वनपर्व.

शल्ये सारथ्याचा केला स्वीकार तेधवां यास ॥

कुरुपति कथि इतिहास त्रिपुराचा चित्त तृष्टवायास ॥४२॥

विश्रुतविभव वरप्रद त्रिभु वेदावास विश्व जो रचितो ॥

सुरकार्यगौरवास्तव हरसारथि होय तदपि थोरचि तो ॥४३॥

गाया श्रवण कराया योग्य परि ग्रंथविस्तरा करितां ॥

इतिहास गाळिला हा झाला भ्रम मजहि चित्त आवरितां ४४

[कर्णपर्व.

कालिदासादि कवि जनांनीं रघुवंशादि काव्ये इतिहास पुराणांच्या आधारानें लिहिलीं त्या प्रमाणेंच मोरोपंतानेही आपले सर्व ग्रंथ इतिहास पुराणांच्याच आधारानें लिहिले आहेत. कालिदासादिकांनीं आपल्या ग्रंथांचे सर्गरूप विभाग पाडिले आहेत व मोरोपंतानें ते अध्यायरूप केले आहेत. वनवर्णनें, ऋतुवर्णनें स्वयंवरे, विरहवर्णनें, लोकस्थिति ह्या संबंधी सुंदर व विपुल कविता कालिदासादि कवींच्या काव्यांत आहे. व प्रत्येक वर्णन त्यांनीं विस्तारपूर्वक केले आहे तसा प्रकार मोरोपंताच्या वर्णनांत दिसत नाही. ह्यणजे हर एक वर्णनप्रसंगीं त्यानें संक्षेपावरच नजर दिली आहे हें आम्ही वर दाखविलेंच आहे. तरी हीं वर्णनें त्याच्या काव्यांत नाहीत असें नाही. दंडीनें जें महा-

काव्याचें *लक्षण सांगितलें आहे तें मोरोपंताच्या काव्यासही चांगलें लागतें. यास्तव त्याच्या काव्याची महा काव्यांत गणना करण्यास कांहीं हरकत नाही असें आह्मास वाटतें.

आतां कालिदासादिकांच्या काव्यास महा भारतादि इतिहासांतील सायान्य गोष्टींचा मात्र आधार घेतला आहे. वस्तुतः काव्यांतील संपूर्ण वर्णन स्वतंत्र कल्पनेचें व रसिक जनांना यथेच्छ रसरंगिणींत क्रीडा करण्या जोगें हेतुपूर्वक रसाळ आणि विस्तृत केलें आहे. शृंगारवीरादि रसविशेष उत्कर्षानें दाख-

* सर्गबंधो महाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणम् ॥

आशनिर्मास्त्रिया वस्तुनिर्देशो वापितन्मुखम् ॥ १४ ॥

इतिहासकथोद्भूतमितरद्वा सदाश्रयम् ॥

चतुर्वर्गफलोपेतं चतुरोदात्त नायकम् ॥ १५ ॥

नगरार्णवशैलर्तुचंद्रार्कोदयवर्णनैः ॥

उद्यानसलिलक्रीडामधुपानरतोत्सवैः ॥ १६ ॥

विप्रलंभैर्विवाहैश्च कुमारोदयवर्णनैः ॥

मंत्रदूतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयैरपि ॥ १७ ॥

अलंकृतमसंक्षिप्तं रसभावनिरंतरं ॥

सर्गैरनतिविस्तीर्णैः श्रव्य वृत्तैः सुसंधिभिः ॥ १८ ॥

सर्वत्र भिन्नवृत्तांतै रपेतं लोकरंजकम् ॥

काव्यं कल्पांतरस्थायि जायेत सदलंकृति ॥ १९ ॥

न्यून मप्यत्र यैः कैश्चिदंगैः काव्यं न दुष्यति ॥

यद्युपात्तेषु संपत्ति राराधयति तद्विदः ॥ २० ॥

विण्याचा प्रसंग आला कीं, त्या ठिकाणां साहित्यशास्त्रकथित लक्षणा प्रमाणें तो तो रस मूर्तिमंत उभा करून देण्याचा कवीनें अंतःकरणपूर्वक उद्योग केलेला दृष्टीस पडतो. यामुळे रघु-वंशादि काव्यांत नाना प्रसंगां अनेक वर्णनें मोठ्या कारागिरीनें केलेलीं व ओतप्रोत रसानें भरलेलीं दिसतात. तसा प्रकार मोरोपंताच्या काव्यांत झाला नाही. एकंदर भारत, भागवत, रामायण या संस्कृत ग्रंथांत कोणाविषयीं काय काय इतिहास लिहिला आहे तो संक्षेपानें प्राकृत भाषेंत कविता रूपानें मात्र मोरोपंतानें उतरला आहे. तथापि प्रसंग विशेषीं व स्थल विशेषीं मूळ ग्रंथाहून अगदीं निराळ्या प्रकारची काव्यसृष्टि त्यानें निर्माण केली नाही असेही नाही; तरी त्यानें सर्वत्र अति संक्षेपरूप दिल्यामुळे त्याच्या भारतरामायणसंबंधी कवितांतील आनंद केवळ फल रूपानें मात्र प्रत्ययास येतो. कालिदासादिकांच्या काव्यांत पक्क फलभारानें लवलेल्या वृक्षांच्या मोठ. मोठाल्या राई दृष्टीस पडतात; तशीं झाडें उभीं केलेलीं पंताच्या कवितेंत सांपडणार नाहीत. काव्यसृष्टींतील नानारसयुक्त फळांनीं ओथंबलेल्या वृक्षांचीं व वेलींचीं हिरवीं गार मैदानें पाहून रसिकास जसा आनंद होतो; तसाच फळाफुलांनीं गजबजेल्या बाजारास पाहूनही होतोच. पण बागाचा देखावा बाजारास येणार नाही असें ह्यणणारि रसिकांची संख्या अधिक निघेल असें वाटतें. यामुळे कालिदासादिकांच्या काव्याची बरोबरी पंताचें काव्य करणार नाही. तरी जी त्यानें रचना केली आहे तींत त्याच्या स्वतंत्र कल्पनांचा व कारागिरीचा त्यानें पुष्कळ सरस उपयोग केला असून, ग्रंथ संख्या एकंदरींत फार मोठी आहे; यास्तव त्याच्या ग्रंथास महा काव्य ह्यणण्यास कांहीं हरकत दिसत नाही.

दुसरें, महाराष्ट्र भाषेंत पंताचा ग्रंथ महा काव्यांतच मोड-
ण्यासारखा आहे. तो प्राकृत भाषा जाणणाऱ्या करिता मात्र
निर्माण झाला आहे त्या पक्षां प्राकृत भाषेंत तो स्वतंत्रच आहे
यांत कांहीं संशय नाहीं.

वामनपंडित, मुक्तेश्वर, श्रीधर यांनींही भारतांतल कांहीं
पर्वावर प्राकृत कविता केली आहे. वामनाचें विराट पर्व मात्र
आमच्या पहाण्यांत आलें असून, मुक्तेश्वराचीं चार पर्वे प्रसिद्धच
आहेत. भारताच्या संपूर्ण पर्वावर पांडवप्रतापाखेरीज प्राकृत
कविता कोणी केल्या नाहींत. तथापि वर लिहिलेल्या ग्रंथांच्या
रचनेहून मोरोपंताची रचना अगदींच स्वतंत्र आहे हें कोणासही
समजण्यासारखें आहे आसा.

मोरोपंतानें उपमारूपकउत्प्रेक्षादि अर्थालंकारांची योजना
आपल्या काव्यांत विपुलपणें केल्यामुळे मनोरंजनादि अनेक प्रका-
रचे लाभ जे अनुभवास येतात; त्यांतल सुभाषितश्रवण हा
एक होय. पंताची कविता वाचित असतां अनेक प्रकारचीं
सुभाषितें अवलोकनांत येतात. संस्कृतांत ज्याप्रमाणें अनेक
अभियुक्त कवींच्या ग्रंथांतून निवडक कविता घेऊन सुभाषित
रत्नाकरादि ग्रंथ बनविले आहेत; त्याप्रमाणेंच मोरोपंत, वामन
पंडित, मुक्तेश्वर, तुकाराम, रामदास इत्यादि महाराष्ट्र कवींच्या
ग्रंथांतून सुभाषितें काढल्यास महाराष्ट्रसुभाषितरत्नाकर जरी
बनला नाहीं तथापि त्याची रसतरंगिणी तरी बनेल असें
आह्वास वाटतें.

मोरोपंतानें नानाप्रकारच्या छंदांत व वृत्तांत कविता रचि-
लेल्या आढळतात. वामनानें संस्कृत छंदः शास्त्राच्या अनुरोधानें

महाराष्ट्र भाषेत कविता करण्याचा अपूर्व यत्न करून तो सिद्धासनेला; पण त्याच्या काव्यांतही मोरोपंताच्या कविते इतकी छंदोवैचित्र्याने शोभा आलेली दिसत नाही. नाना प्रकारच्या रसालंकारांनी आपली कविता पुष्ट व सुशोभित करण्यांत इतर सर्व महाराष्ट्र कवींत मोरोपंताने जसे वर्चस्व मिळविले आहे; तसेच ते छंदोरचनेतही त्याने मिळविले आहे. संस्कृतांतिल सर्व प्रसिद्ध वृत्तांत तर त्याचे काव्य आहेच. पण त्याने आणखी अप्रसिद्ध अर्धसमवृत्ते व विषमवृत्तेही घेऊन काव्य केले आहे. एकंदरीत संस्कृत वृत्तांचे प्रकार जेव्हां संपले, तेव्हां सवाई, दोहा, साकी, दिंडी, पदे इत्यादि प्राकृत वृत्ते घेऊनही त्याने पुष्कळ कविता रचिल्या आहेत. त्याने आपले सर्व आयुष्य कविता रचण्यांत आणि वाचण्यांत घालविले हटले तरी चालेल असे आह्वास वाटते.

विद्वज्जनांनी मान्य केलेले कवितेचे लक्षण असे आहे कीं, निर्दोष शब्दार्थांनी व गुणालंकारांनी चित्तास चमत्कृति देणाऱ्या कल्पनांची वाक्यपंक्ति ती कविता होय. या लक्षणाप्रमाणे मोरोपंताची पद्ये बहुतकरून सर्वत्र कवितारूप आहेत यांत कांहीं संशय नाही. लहान लहान प्रकरणापासून तो मोठ मोठ्या पर्व पर्यंत पहा, अनेक मनोरंजक कल्पनांनी व निर्दोष शब्दार्थांनी त्याचे प्रत्येक पद्य मोठे त्दय झालेले आहे. त्याने केलेलीं कित्येक वर्णने इतकीं मनोहर, निर्दोष व रसभरित झालीं आहेत कीं, तीं वाचित असतांना लवकर संपल्याचा खेद झाल्यावांचून राहत नाही. व एकदां वाचलेलीं वर्णने पुनः पुनः वाचण्यांत आलीं तरी त्यांचा कंटाळा न येतां उलट त्यांविषयीं प्रेमा अधिकाधिक वाढत जातो. एकाद्या सुंदर आणि चतुर कामिनीच्या लीला

विलोकनांत रासिक तरुण जसा तल्लीन व गर्क होऊन देहभान विसरून जातो; तसें मोरोपंताच्या कवितावलोकनापासून सत्कृत्य जनांस झाल्यावांचून रहात नाहीं. मंत्ररामायणाच्या आरंभीं मोरोपंतानें आपल्या ग्रंथांतील दोष सांगितले आहेत.

कोठें दूरान्वित पद कोठें चुकली असेल यति मात्र ॥

आतिमात्र दोष ऐसे न वदोत कवी समस्त गुणपात्र ॥११॥

या प्रमाणें मंत्ररामायणांत दूरान्वित पद किंवा यतिभंग या शिवाय दुसरे दोष फार क्वचित् आढळतात. आणि हाच प्रकार त्याच्या इतर ग्रंथांसही लागतो. त्याच्या कवितेतील निर्दोष शब्दार्थाच्या प्रतिसीस दूर जाण्यास नको; कोठें कोणतीही एकाद दुसरी कविता पाहिली तरी मोरोपंताच्या भाषापद्धतीचें शौक-दार वळण व व्याकरणशुद्धि ढळढळित दिसून येते.

मोरोपंतानें रचिलेलें भारत उत्कृष्ट वीररसानें भरलेलें आहे. भीष्मपर्व, द्रोणपर्व आणि कर्णपर्व हीं वाचित असतां उत्साह, क्रोध, आवेश, स्फुरण हे विकार वाचकाच्या मनांत इतके आविर्भूत होतात कीं, त्यास इतर विषयाचें भान रहात नाहीं; व केवळ तन्मय होऊन जाऊन प्रत्यक्ष तो तो प्रसंगच पुढें दिसत आहे असा त्यास भास होऊं लागतो. कोणास वीररसप्रधान काव्य अथवा नाटक वाचावें अशी इच्छा होईल तर त्यानें मोरोपंताचीं वर लिहिलेलीं व आणखी गदा, विराट, सौप्तिकादि पर्वेही वाचावीं; ह्मणजे त्यास आतृप्त इच्छाभोजन मिळाल्याचा संतोष होऊन, तो आणखी अधार्सीही बनलाच राहिल. तीं तीं पर्वे वाचित असतां पुनः पुनः वाचावीं असें त्यास वाटत जाईल आणि लवकर संपतात ह्मणून खेद झाल्यावांचून राहणार नाहीं.

साहित्यशास्त्रांत शृंगार आणि वीर असे मुख्य दोनच रस मानिलेले आहेत. करुण, अद्भुत, हास्य, भयानक, बीभत्स, रौद्र, शांत, वत्सल, भक्ति हे रस अंगभूत मानिलेले आहेत. मोरोपंताच्या भारतांत मुख्य रस वीर असून बाकीचे सर्व प्रसंगोपात्त थोडेच पण उत्तम साधलेले आहेत. पंताचा शृंगारावर भर कमी दिसतो. त्याने शृंगाररसास उज्वलता आणून त्यायोगाने वाचकांच्या व श्रोत्यांच्या शरिरावर रोमांचादि भाव उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न केलेला आढळत नाही. वीररसांत जसे त्याला स्फुरण होऊन शब्दवाणांनी तो काव्यरणांगणच प्रत्यक्ष दाखवितो ; तसे पुष्पवाणाच्या समरांत त्याचे चानुर्य दिसून येतनाहीं. आतां यामुळे त्याला शृंगारवर्णन करितां येतनव्हेत किंवा तो रस साधण्याची त्याला काव्यस्फूर्ति कमी होती असे आमच्याने ह्मणवत * नाही. कारण शृंगाररस तन्मय होऊन वर्णन करण्याचा त्याचा मूळघा हेतु नव्हता असे दिसते. शृंगाराभिरुचीसच मुख्यत्वे विषयवासना मानितात व पंताने विषयाचा त्रास मानिला होता. याविषयी त्याच्या संशयरत्नमाला, आर्याकेकावली, श्लोककेकावली, महाद्विज्ञापना, नामरसायन इत्यादि अनेक काव्यांत उल्लेख आढळतो. यामुळेच शृंगारवर्णन त्याने अंतःकरणपूर्वक रचिले नसावे असा तर्क होतो. मुक्तेश्वराच्या शृंगारवर्णनाशीं पंताचे वर्णन लावून पाहिले असतां मुक्तेश्वराची कविता अधिक रसाळ भरेल असे आह्मास वाटते. दुष्यंतशकुंतलाख्यान हे उभयतांचेही एकच प्रकरण परस्पर ताडून पाहिल्याने आह्मी ह्मणतो याची प्रतीति येईल.

* बृहद्गम उत्तरार्धातील रुष्णदारविरहवर्णन आह्मी पुढे दिले आहे त्यावरून पंताने शृंगारवर्णनांतही चानुर्य दाखविले आहे असे रसिकांस दिसून येईल.

वामन पंडितापेक्षां पंताची कविता संस्कारशुद्धि, अर्थव्यक्ति, गांभीर्य इत्यादि अनेक गुणांनीं श्रेष्ठ आहे. परंतु शृंगारवर्णनांत वामनाची कविता पंताच्या कवितेपेक्षां फारच चांगली रसाळ झालेली आहे. भामाविलास, हविमणीविलास हीं वामनाचीं प्रकरणे आणि वृहद्दशमांतलि तींच मोरोपंतानें रचिलेलीं प्रकरणे ताडून पाहिलीं असतां आह्मी ह्मणतो हें सहज समजण्यांत येईल.

वाचकांच्या अथवा श्रोत्यांच्या मनांत रसाविर्भाव व्हावा अशी रचना उतरण्यास कवीच्या मनांत त्या त्या रसाचें तादात्म्य, वर्णनप्रसंगीं झालें पाहिजे. नाहीतर कवि कितीही चतुर व शब्द सृष्टीचा चतुराननही असला तरी त्याच्या वर्णनांत रसपरिपाक चांगला उतरणार नाही. मोरोपंत वीररस वर्णन करित असतां जसा तद्रूप होऊन जातो तसा तो शृंगारवर्णनांत झालेला कोठें आह्वास आढळला नाही. मोरोपंताच्या वाणीचा व भाषेचा स्वाभाविक ओघच वीररसास अनुकूल आहे, हेंही त्याच्या कवितेंत वीररस उत्तमप्रकारें साधण्यास मोठेंच कारण झालें आहे. वामनाची व मुक्तेश्वराची वाणी मधुर असल्यामुळे तींत शृंगार चांगला साधला हें चंद्रास शीतलत्वाप्रमाणेंच झालें आहे. तथापि याठिकाणीं एक विशेष गोष्ट सांगितली पाहिजेकी, मुक्तेश्वरास शृंगारवीरादि सर्वच रस उत्तम साधले आहेत यामुळे स्वाभाविक कविस्फूर्तीविषयीं त्याची योग्यता मोरोपंतापेक्षांही अधिक आहे असा भास होतो ; तरी एकंदर दुसरीं कारणे आणि ग्रंथसंख्या पाहतां मोरोपंतच श्रेष्ठ दिसूं लागतो.

मोरोपंताच्या वाणींत मर्दव, माधुर्य नव्हतेंच असेही वाटत नाही. शृंगारास जितकें माधुर्य असावें लागतें त्यापेक्षांही तें

शांत, भक्ति या रसास कांहीं अधिकच असवें असें त्याचें स्वरूप आहे. शांत आणि भक्ति हे रस मोरोपंतास उत्तम साधले आहेत. आर्याकेकावली, श्लोककेकावली, महद्विज्ञापना, नाम-रसायन, गोपीप्रेमोद्धार, संशयरत्नमाला, पृथुकोपाख्यान, सीता-गीत, हक्सिणीहरणगीत इत्यादि अनेक लहान लहान काव्ये इतकीं मधुर व मनोहर साधलीं आहेत कीं, तीं वाचित असतां अंतःकरण प्रेमानें सद्गदित होऊन जातें.

तेव्हां यावरून असाच सिद्धांत करितां येईल कीं, केवळ परमार्थसाधनाकडेच लक्ष्य लावून पंतानें काव्य रचिलें आहे ; यामुळे निर्विषयत्वे करून त्याची अंतःकरणभूमिका पवित्र झालेली होती. आणि शृंगाराशीं एकीभाव पात्रण्याची योग्यताच पंताच्या मनांत राहिली नव्हती. अर्थात् आढांत पाणी नाही तें पोहऱ्यांत कोठून येईल, या न्यायानें पंताच्या शृंगारास गोडी आली नसावी. आतां जरी वामन पंडिताचाही परमार्थमार्गच होता तरी तो स्वभावानें पंतापेक्षां मोठा रंगेला व आनंदी असावा ; ह्मणूनच त्यानें शृंगारांत बहार करितानां हात आंखडला नाही असें अनुमान केल्याखेरीज निर्वाह नाही.

साहित्यशास्त्रांत काव्याचे तीन भेद केले आहेत. उत्तम, मध्यम आणि अधम. केवळ शब्दचमत्काराचेंच ज्यांत प्राधान्य तें अधम काव्य ; व ज्यांत व्यंग्यार्थाचें प्रधानत्व असतें त्यास उत्तम अथवा ध्वनिकाव्य असें ह्मणतात. गुणीभूतव्यंग्यास मध्यम काव्य मानितात. महाराष्ट्र कवींमध्ये साहित्यशास्त्रज्ञ फारच थोडे झाले. त्यांतही वामन पंडित आणि मोरोपंत हेच प्रमुख होत. वामन पंडिताच्या ग्रंथांत ध्वनिकाव्य मुळींच नाही. वाच्यार्थावर व

शब्दचमत्कृतीवर मात्र त्याच्या कवितेचा भर दिसतो. साहित्य शास्त्रोक्त लक्षणाप्रमाणे लोकरंजनार्थ काव्य करण्याचा त्याने यत्नच केला नाही ; हे त्याने कित्येक ठिकाणी प्रकट केलेल्या उद्गारावरूनही दिसते. आपल्या वाणीस साध्या पोषाखाने शृंगा-रून त्याने केवळ ईश्वरपरायण तिचा उपयोग केला आहे हे उघड दिसते. पंताचाही काव्य करण्याचा हेतु कीर्तीकरितां अथवा लोकमनोरंजनाकरितां आहे असे दिसत नाही. त्यानेही आपली वाणी निरंतर ईश्वरभजनेच समर्पण केलेली दिसते ; तथापि वामन पंडिताचा भर जसा केवळ अद्वैतावर आहे तसा मोरोपंताचा दिसत नाही. त्याने अवतारादिकांच्या चरित्रास अनुलक्षणच सर्वत्र स्तुतिस्तोत्राची रचना केली आहे. पंतास अद्वैत अवगत अथवा अनुमत नव्हते ह्मणून त्याने त्या विषयावर स्वतंत्र ग्रंथ लिहिले नाहीत असे नाही. मंत्रभागवतांत अद्वैत विवेचनही त्याने केले आहे ; तथापि त्याची सगुणभक्तीवर दृढतम श्रद्धा होती यामुळेच अद्वैतविवेचन फारसे त्याच्या ग्रंथांत आढळत नाही. वामनाच्या काव्योपेक्षां मोरोपंताच्या कवितेस सरसत्व व गुरुत्व जे आले आहे, त्याच्या अनेक कारणांपैकीं हेही एक कारण आहे कीं, मोरोपंताचे सर्वच ग्रंथ सगुण ईश्वरास अनुलक्षण लिहिलेले आहेत. सगुण ईश्वराच्या अनेक अद्भुत लीला आणि तत्संबंधाने त्याच्या भक्तांचीं चरित्रे यांचे पंताने वर्णन केल्यामुळे संसारांतील अनेक प्रकारचीं सुखदुःखजन्य फले ग्रंथांत येऊन नानाप्रकारचे चमत्कार चित्तावर प्रतिबिंबित होण्याजोगे साधन त्यांत फार आलेले आहे.

मोरोपंताच्या काव्यांतही ध्वनियुक्तता बहुतकरून आढळत नाही ; तरी केवळ वाच्यार्थावर अथवा शब्दचमत्कृतीवरच लक्ष्य

ठेवून त्याने पोकळ ग्रंथ भरला आहे असेही दिसत नाही. वाच्यार्थ, लक्ष्यार्थ आणि व्यंग्यार्थ हे प्रत्येक शब्दांत आणि वाक्यांत प्रसंगाप्रमाणे न्यूनाधिक. प्रमाणाने असतातच. तेव्हां कोणत्याही कवीच्या काव्यांत व्यंग्यार्थसूचक शब्द आणि वाक्ये असण्याचा उघड संभव आहे. त्या मानाने वामनादि महाराष्ट्र कवींच्या काव्यांतही व्यंग्यार्थसूचकता आढळेल, पण नैषध काव्य, शालिवाहन सप्तशति, गोवर्धन सप्तशति, सत्सई इत्यादि काव्यांत जसा मुख्यार्थ चमत्कारिक रीतीने व्यंगाने इंगित केलेला असतो तसा कोणत्याही महाराष्ट्र कवींच्या कवितेत आढळत नाही. मोरोपंताच्या काव्यांत कोठे कोठे सहज रीतीने ध्वनीची झांक आलेली दिसते पण बुद्धिपूर्वक त्याचा तदर्थ यत्न नसल्यामुळे त्याचे ध्वनिकाव्य आहे असे ह्मणता येत नाही.

यावरून काव्यप्रकाशादि साहित्यशास्त्रोक्त लक्षणाप्रमाणे सर्वच महाराष्ट्र कवींचीं काव्ये ध्वनियुक्त नाहीत ह्मणून उत्तमांत गणिलीं जात नाहीत. तेव्हां मोरोपंताचेही तसेच मानणे भाग आहे. तथापि या संबंधाने तत्वतः विचार करून सिद्धांत ठरविला पाहिजे कीं, उत्तम कविता कशास ह्मणावे आणि त्याप्रमाणे मोरोपंताचे काव्य आहे किंवा नाही ?

अनेक शब्दार्थसाहित्याने, सृष्ट पदार्थांचे आणि मनोविकारांचेही काढिलेले आनंदजनक चित्र ती कविता होय. असे कवितेचे मी स्वरूप मानितों. काव्यप्रकाशादि साहित्यग्रंथांत, निर्दोष शब्दार्थांनीं व गुणालंकारांनीं झालेली वाक्यपंक्ति ती कविता ह्मणून व्याख्या केली आहे. आमच्या व्याख्येत आणि ह्या व्याख्येत फरक इतकाच कीं, आमची व्याख्या काव्यरीतीने रचिली आहे व शास्त्रकारांची

साध्या तात्त्विक रीतीने लिहिलेली आहे ; तथापि दोन्ही व्याख्यां पासून एकाच प्रकारच्या कवितेच्या रूपाचा बोध होतो असो. सिंहव्याघ्रादि पशु, गरुडादि पक्षी, गगनचुंबी वृक्षांची घोर अरण्ये, फलपुण्यांनीं लवलेले व फुल्ल झालेले बागवगीचे, समरांगणें, रंगांगणें, क्रोधी, शमदमशील अशा लोकांच्या मुद्रा, नद्यांचे गंभीर व शांत ओघ, भयानक धबधबे, समुद्राची शांत आणि क्रोधोद्धत मुद्रा इत्यादि वस्तूंचीं हुबेहूब काढिलेलीं चित्रे पाहिलीं असतां आनंद होतो ; त्याहून काव्यसृष्टीतील विचित्र शब्दार्थानें जाणविलेल्या आकृतीच्या अवलोकनापासून रसिक जनांस शतपट अधिक आनंद अनुभवास येतो. ज्या ज्या वृत्तीस अनुसरून कवीनें हुबेहूब वर्णन केलें असेल, तें वर्णन वाचित असतां किंवा ऐकत असतां ती ती वृत्ति जागृत होऊन रसिक जनांचा मनःसमुद्र वर उचलूं लागतो. घनगर्जनेनें मोरास, चंद्रदर्शनानें चकोरास, वत्सदर्शनानें धेनूस प्रमोद होतो हें जसें स्वभावसिद्ध आहे ; तसेंच स्वभावोक्तीपासून खऱ्या रसिकांस आनंद होणें स्वाभाविक आहे. श्लेषादि शब्दचमत्कृतीशीं खेळून चित्त-रंजन करून घेणारे महा पंडित ही कोठें कोठें आढळतात, व तदितर स्वभावोक्त्यादिकांनीं युक्त रचना करणाऱ्यास प्राकृत पोकळ कवी असे ते समजतात ; परंतु ही त्यांची चूक आहे असें वाटतें. शब्दांनीं खेळण्यांत जो आनंद ते मानितात तो कदाचित् सौगव्यांनीं खेळण्यांत ही अनुभवास येण्याजोगा आहे ; पण ज्या अर्थचमत्कृतीनें चंद्र आणि चंद्रकांत मणि यांच्या संबंधा प्रमाणें रसिकाच्या हृदयाची अवस्था होऊन जाते त्या आनंदाची बरोबरी शब्दचमत्काराचा क्षुद्रानंद करील काय ? चित्रांत ज्या प्रमाणें आनंदाचें बीज केवळ स्वभावदर्शन आहे त्याप्रमाणें काव्यसृष्टींत

ही आनंदाचे बीज स्वभावोक्तीच होय. आपल्या कल्पनेने सुंदर व सुरेख मानिलेल्या मनुष्यादिकांची आकृति चितारण्याची कला पुष्कळ काळापूर्वीपासून चालत आली आहे ; पण हल्लीं निघालेल्या फोटोग्राफांतील स्वभावतुल्य चित्रावलोकनांने जो आनंद होतो तो इतर कल्पित चित्राकृतींनीं होत नाही. व जेव्हां फोटोग्राफाचें नांव सुद्धां ठाऊक नव्हतें तेव्हांही हुबेहूब चित्रे काढणाऱ्यांच्या कलाची अधिक मान्यता असून, तशी कला संपादन करण्यास श्रम, बुद्धि व कालही पुष्कळ लागत होता असें दिसतें. चित्राप्रमाणेच केवळ आनंदजनकता हें कवितेचें मुख्य फल असून त्याच्या आंगभूत :—

काव्यं यशसेर्यकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये

सद्यः परनिर्वृतये कांतासंमिततयोपदेशयुजे ॥ १ ॥

हीं वरील आर्येत सांगितलेलीं कार्ये आहेत हें उघडच आहे. वर लिहिलेलीं सर्व कार्ये कवितेपासून होतात हें काव्यप्रकाशांत स्पष्ट सांगितलेलें असून, कवितेपासून अनेक प्रकारचे लाभ आहेत ही गोष्ट सर्वास मान्य आहेच, यास्तव याविषयीं विशेष सांगावयास नको. तरी कवितेचें मुख्य तत्व ह्मटलें ह्मणजे आनंदजनकताच आहे हें वरील आर्येतही स्पष्ट आहे. तो आनंद स्वभावोक्तीनें मात्र फार उत्कर्षाला पावतो. नाटकानें जशी रमणीयता अनुभवास येते तशी श्रव्यकाव्यानें येत नाही. ह्याचें तरी हेंच तत्व आहे कीं, नाटकांत केवळ स्वभावोक्तिच प्रधान असते. यावरून ज्या कवीच्या कवितेंत स्वभावोक्ति उत्तम साधलेली असेल तो उत्तम कवि व त्याचेंच काव्य उत्तम मानावें. स्वभावोक्तींत व्यंग्यादि अर्थ येतातच तेव्हां कवीच्या

शक्तिप्रमाणें आणि प्रीतिप्रमाणें तो पाहिजे त्या अर्थास प्रधान करून काव्य लिहील तरी स्वभावोक्तीमुळे त्यास कांहीं अडचणही नाही. तथापि वाच्यार्थांत जरी त्यानें उत्तम रीतीनें स्वभाव वठवून दिला तरी त्या कवीच्या कवितेस उत्तम गणावयास कांहीं हरकत नाही. आणि व्यंग्यार्थप्रधानत्व मात्र ठेवून स्वभाव सोडून दिला तर तशा काव्यास उत्तमांत गणूं नये असें माझ्या मतानें वाटते.

मुक्तेश्वर, वामन पंडित, रामजोशी, अमृतराय, श्रीधर, एकनाथ इत्यादि कवींच्या ग्रंथांत पुष्कळ ठिकाणीं स्वभावोक्ति आढळते, तथापि काव्यप्रकाशकर्त्यानें सांगितलेल्या लक्षणाप्रमाणें प्रस्फुट व्यंग्य त्यांत मुळींच सांपडावयाचें नाही; ह्यून ध्वनि काव्यासच उत्तम मानणाऱ्यांच्या मतानें महाराष्ट्र कवींतिल कोणाचीच कविता उत्तम नाही असा सिद्धांत झाला. आमच्या मतानें वरील कवींच्या ग्रंथांत ज्या ज्या ठिकाणीं मनोविकारांचे अथवा सृष्टीचे हुबेहुब चमत्कारिक वर्णन साधिलेले आढळेल तीं तीं ठिकाणे उत्तम कवितेचीं मानिलीं पाहिजेत व अतिशयोक्ति श्लेष इत्यादिकांनीं जेथें जेथें वाजवीपेक्षां फाजील रंग दिला असेल तें तें ठिकाण मध्यम काव्याचें, आणि अर्थचमत्कृतिशून्य शब्दचमत्कारता ज्या काव्यांत आढळेल तें काव्य अधम होय. असे विभाग केले असतां काव्याचें लक्षण अधिक व्यापक व महाराष्ट्र कवितेस सोपकर होईल असें वाटते.

महाराष्ट्र कवितेस जें लक्षण सोपकर तें संस्कृतादि भाषांतील काव्यासही तसेंच लागू पडावें. कारण भाषा ह्यणजे पात्रा-सारखी आहे व कविता रसरूप आहे. तेव्हां पात्रांतर झालें

ह्मणून रसाच्या स्वरूपांत कांहीं फरक होण्याचा संभवच नाही. यास्तव वर केलेले लक्षण संस्कृत, पारसी, हिंदी इत्यादि भाषां- ताल कवितेस लागणार नाही असें नाही. तथापि महाराष्ट्र भाषेच्या पद्धतीप्रमाणे व सांप्रत महाराष्ट्रांत जी बनलेली कविता आहे तिजवरून असें दिसते कीं, पारसी, हिंदी, संस्कृत इत्यादि भाषांत ज्याप्रमाणे वक्रोक्ति अथवा व्यंग्यार्थाने इष्टार्थ दाखविण्याचा अतिसाधारण परिपाठ आहे, तसा मराठी भाषापद्धतींत किंब- हुना काव्यांतही नाही. यामुळे ध्वनिकाव्य उत्तम ह्मणून जी संस्कृत साहित्यांत मर्यादित लक्षणा केली आहे ती मराठीस व्यापकत्वेंकरून लागत नाही, उत्तम काव्याचे फल आनंदजन- कता ती, ध्वनिस्वरूप नसतांही महाराष्ट्र कवितेपासून रसिकास यथेच्छ प्राप्त होतच आहे; तेव्हां आनंदजनकतेस उत्तम काव्यांत घालण्याकरितां आत्मी वर लिहित्याप्रमाणे व्यापक लक्षणा केली आहे. ती महाराष्ट्रभाषाकवितेस उत्तम प्रकारें लागू होते हें कोणीही कबूल करील. ✓

मोरोपंताच्या काव्यांत पुष्कळ ठिकाणीं स्वभावोक्ति उत्तम साधली आहे. महाभारतांत कर्ण, अश्वत्थामा, दुर्योधन, शकुनी, धर्म, भीम, अर्जुन, नकुल, सहदेव, श्रीकृष्ण, भीष्म, द्रोण, सात्यकी, धृष्टद्युम्न, शिखंडी इत्यादि अनेक स्वभावांचीं व अनेक वर्तनांचीं अनेक पात्रे आहेत. त्यांचीं भाषणे व प्रसंगविशे- षाची वर्तणुक हीं इतकीं उत्तम ग्रथित केलीं आहेत कीं, त्यावरून त्यांचे त्यांचे स्वभाव ढळढळित रेखल्या प्रमाणे दिसून येतात. हाच मासला रामायणवर्णनांतही आढळून येतो. नानाप्रकारचीं स्तोत्रे व वर्णने जीं त्यानें केलीं आहेत त्यांतील कितीएकांत,

सार्वभौम राजाजवळ दीन जनांची, कृपाळू आईबापाजवळ लाडक्या मुलांची, सलगीच्या थोर मित्राजवळ दीन स्नेह्यांची वर्तणूक कसकसी होत असते हें ईश्वरापाशीं पंतानें केलेल्या प्रार्थनेंत व भाषणांत स्पष्ट दिसून येतें. कितीएक काव्यांत स्वोद्धराविषयीं आतुर होऊन ईश्वर आपणावर लवकर कृपा करित नाहीं ह्मणून पंतानें जे तर्क केले आहेत ते फारच मनोहर उतरले आहेत. हीं स्तुतिस्तोत्ररूप काव्ये ह्मणजे मनाचे स्वभावच होत. नाम रसायन, आर्या केकावलि, श्लोक केकावलि, नामार्या, प्रांत प्रार्थना, संशयरत्नमाला इत्यादि लहान लहान पुष्कळ काव्ये पंताच्या निर्मल स्वतंत्र कल्पनेनें निर्मिलेलीं आहेत. त्यांत आतुर मनुष्याचा स्वभाव व आणखी कितीएक गोष्टी चांगल्या प्रकारें रेखलेल्या आहेत.

मोरोपंताचीं कितीएक पद्ये स्वतंत्रपणें आनंदजनक आहेत व कितीएक एकंदर प्रबंधांत सलग्न असतांना आनंदाला प्रसवतात. तथापि भारतादि ग्रंथरचनेतील त्याच्या स्वतंत्र कल्पना आणि स्वतंत्र रचिलेल्या ग्रंथांतील कल्पना ह्या सर्वांचें एकीकरण करून पाहिलें असतां, मोरोपंतासारखी कवितास्फूर्ति आज पर्यंत झालेल्या कोणत्याही महाराष्ट्र कवीस नव्हती व पंतानें रचिलेला आहे इतका काव्यग्रंथही दुसऱ्या मराठीभाषाकवीनें रचिलेला नाहीं हें स्पष्ट दिसतें.

दुसरें, कावितेचा आत्मा जो रस तो ज्या मायेच्या आश्रयानें राहतो ती चमत्कारिक कल्पनाही मोरोपंताच्या काव्यांत सर्वत्र भरलेली आहे. कोणत्याही विषयाचें वर्णन करतांना प्रत्येक गोष्टीचें स्वरूप दृष्टांतादि अलंकारांनीं उत्कर्षकरून दाखविण्याचा

प्रत्येक पद्यांत मोरोपंतानें यत्न केलेला आढळतो. त्याच्या बहुत करून सर्व आर्यांचीं उत्तरार्धे अलंकारमय किंवा चमत्कारिक कल्पनामय असतात. किर्ताएक ठिकाणीं त्याच्या कल्पना इतक्या उज्वल व उदात्त आढळतात कीं, त्या कामांत तो नामांकित संस्कृत कवींची स्पर्धा करित आहे कीं काय असा भास होतो.

त्रिजगत्पूज्यपद प्रभु गुरु पुण्यश्लोक सार्वभौम खरा ॥

त्या निंदी श्रीकृष्णा कीर्तिश्रीशांतिभूतेच्या मखरा ॥

[सभापर्व.]

दुष्ट ह्यणे जें झालें खर दुःख कृतांतरूप मामा तें ॥

दावांचिसें कराया भस्म पहातें तरूपमा मातें ॥

[सभापर्व अ० ३.]

तो येउनि सांगे सितवाहचरित हरिनियुक्त लोमश तें ॥

प्रत्युत्थान जयाला द्यावें सच्छोटृ-कर्ण-लोम-शतें ॥

[वनपर्व अ० ५.]

खदोत व्योमपथीं भानुपुढें काय देखिले टिकले ॥

त्रिनयनभालेंदुपुढें सरतिल सित रक्त रेखिले टिकले ॥ ४६ ॥

[वनपर्व अ० ६.]

तच्छस्त्रास्त्रैकाण्विमध्यंगन तो महा किरी टिकला ॥

अपराजिता शिवासी समरीं विजयावहा किरीटिकला ॥ ४६ ॥

[वनपर्व अ० ७.]

पुष्पकविमान लंका हरितां धनपति ह्यणे कुलकलंका ॥

आसैं संप्रति हर्षे मग पोषू त्वत्क्षये पुलक लंका ॥ २७ ॥

[वनपर्व अ० १०.]

भीष्मश्रेवताश्रवांचा निरुपम मज वाटला तडाखा तो ॥

कीं ब्रह्मगोल वाटे विशिखांहीं दाटला तडा खातो ॥ ४६ ॥

[भीष्मपर्व अ० ६.]

हरिनीलकाय शोणितचंदनलिप्तांग तो दशग्रीव ॥

संध्याभ्रसा दिसे तें कोपे पाहूनि फार सुग्रीव ॥ २६५ ॥

गुरुभक्ता नयनिपुणा तुजसम कोणी नसे विशुद्धमनी ॥

धमनी दिसती तूझ्या या माझ्या शोकवन्हिच्या धमनी ॥ ३७३ ॥

दशमुख हें महदप्रिय ऐकुनियां फार जाहला खिन्न ॥

खिन्नतनू नतकंधर सखोत जसा महीध्र पविभिन्न ॥ ३९३ ॥

चावुनियां काय बलें धांवति आंगावरूनिया हसती ॥

मृत वन्य गजास जसे वायसगण वेष्टिती तसे दिसती ॥ ४३८ ॥

हांसति केश जयाचे जलदव्याप्ताग्रपारियान्नास ॥

यात्रा सदैव ज्याची देवांसह दे शचिप्रिया त्रास ॥ ४४६ ॥

बहुलक्षतजसमुक्षित कपिवलगत फुलपर्वणवनवर्ण ॥

अर्णवकुक्षिगवाडव तैसा भासे प्रचंड घटकर्ण ॥ ४७८ ॥

क्षणदाचर जननाशे रावण नानाविधायुधस्तोमीं ॥

वर्षे कपिसेनेवर उद्गार तधीं दिला यमें व्योमीं ॥ ६४१ ॥

(३७३) नागपाशबद्ध मूर्च्छित लक्ष्मणास राम ह्यणतो.

(४३८) निद्रित कुंभकर्णास राक्षसांनीं उटविलें त्याचा प्रयत्न.

(४४६) (४७८) कुंभकर्णवर्णन.

दशमुखद्वारा पतिला आलिंगिति शोकतापधृतकंपा ॥
 प्रावृट्काळीं गगनीं जयापरी धूमयोनिला शंपा ॥७२१॥
 सेवक अमरादि तुझे कांचनमय दुर्ग मुदित जनवर्ग ॥
 भर्ग प्रसन्न झाला अधिक तुला काय भासला स्वर्ग ॥७२७॥
 त्याच्या करीं समर्पण करणें जो पुत्रतुल्य रक्षील ॥
 आह्मांसि शोकहस्तीं दिधलें हा याक्षणींच भक्षील ७२८॥
 जनकसुताजगतीवर मनुजैद्राजस वायुपुत्रघन ॥
 उठवी रोमांचांकुर जयवागमृतें हरुनि ताप घन ॥७३२॥
 जाणो विरहमयाग्नि क्षितितनयेला असह्य तो जाळी ॥
 तापें ताप हरावा ह्यणउनि अनलीं प्रवेशती झाली ॥७४१॥
 हेमांजुजिनी श्रीमत्सरस्वतीच्या च्छेदीं तसी साजे ॥
 ज्वलनाधिदेवताकीं त्रिलोकपूज्या जगन्निवासा जे ॥७४२॥
 कीं स्वच्छ पद्मरागग्रावविरचितालवालहेमलता ॥
 माणिक्यदर्पणांत स्वस्त्रीप्रतिविंब्र हें ह्यणो भलता ॥७४३॥
 तेव्हां यानवरावर सानुज सस्त्रीक रामभद्र चडे ॥
 सतडिन्मेघाधिष्ठित रत्नाचलमौलिशींच साम्य घडे ॥७६९॥
 त्या स्त्रीस कुसुमयानीं स्थापुनि जातां नभःपथें सवळ ॥
 योजनसमुच्च पर्वत केवळ दूरुनि भासती सकळ ॥७८०॥
 त्वरिततर श्रीदाचें विमान जेव्हां नभःपथें चाले ॥
 तेव्हां दिसती प्रभुला सामोरें वृक्षभूधकीं आले ॥७८१॥

(७२७) (७२८) मृतरावणास त्याच्या स्त्रिया ह्यणतात.

(७३२) रावणबध झाल्यावर रामविजयाची वार्ता मारुतीनें सीतेस कळविली तो प्रसंग.

(७४१) (७४२) (७४३) सीतेनें अग्निप्रवेश केला त्याबरील तर्क.

वाल्यनुजाचें मस्तक येथें राज्याभिषेकनीरानें ॥
 मेघें गिरिशिखर तसें भिजवीलें या तुझ्याचि दारानें ॥ ७८३ ॥
 दिसतो आश्रम तो हा जेथें तुज शोधितां सये जाये ॥
 शतवार सानुजें म्यां केलें गोदावरीस ये जा षे ॥ ७८७ ॥
 पंकजदलायताक्षि स्वकरें तूं शिपिलास जी लवली ॥
 ती ही फलभारानें भाग्यानें सज्जनापरी लवली ॥ ७८९ ॥
 जे त्वां द्विजराजमुखि स्वकरें पूजार्थ लाविली तुळशी ॥
 तत्सेवनें मदंकीं सांबुदविद्युल्लतेसर्वें तुळशी ॥ ७९० ॥
 हीरकशिखराभदति त्वस्मितरुचिपुंजशुद्धतोयवहा ॥
 त्वदलकनिभयमुनेशीं संयुक्ता जान्हवी पहा भवहा ॥ ७९५ ॥
 हे ममपूर्वजदत्ता मौक्तिकमालाचि होय पृथ्वीची ॥
 हीच्या अधगिर्यशनी शोभति कुंदेंदुकांति पृथु वीची ॥ ७९७ ॥
 मद्दुःखसागराचा अगस्त्य तूं काय वा तुझें नांव ॥
 चिंतानदींत बुडतां दैवें कोठोनि धांवली नाव ॥ ८०८ ॥
 आपण मग राजगृहीं शिरला देहांत जेविं चैतन्य ॥
 धन्य जनाला केलें साक्रेत दिसे क्षणांतरां अन्य ॥ ८३४ ॥

[मंत्ररामायण.

(७८३) (७८७) (७८९) (७९०) (७९५) [७९७] पुष्पकविमा
 नांत वसून लंकेहून अयोध्येस जात असतां रामचंद्र सीतेला अनेक स्थलें
 दाखवितो तीं. [८०८] विजयी रामचंद्र आल्याची वार्ता मारुतीनें
 सांगितली तेव्हां भरत त्यास ह्मणतो. [८३४] रामानें अयोध्येतील
 राजवाड्यांत प्रवेश केला तो प्रसंग.

असकृत् विरहद तापद परि मित्रां सुमुखि काय भीरु सती ॥
दयिते नलिनी नधहनि चित्तां स्वप्रेमभंगभी रुसती ॥ १ ॥

[आदिपर्व दु० श०

प्रसाद, भोज आणि माधुर्य असे कवितेचे तीन गुण साहित्य-
शास्त्रांत सांगितले आहेत, हे पदरचनेवरून मानतात. ज्यांत
मोठ मोठाले लांब लांब समास असतात व विकटाक्षरयुक्तबंध
असतात ते ओजोगुणविशिष्ट काव्य, ज्यांत तीन पदांपेक्षा अधिक
पदांचा समास नसतो व कोमल वर्णरचना केलेली असते ते
माधुर्यगुणविशिष्ट काव्य आणि ज्यांत वरील दोन्ही गुणांचे
मिश्रण झालेले असते ते प्रसादगुणविशिष्ट काव्य होय.
मोरोपंताच्या कवितेचे वळण ओजोगुण विशिष्ट फार असून प्रसंग
विशेषी त्यांत प्रसाद व माधुर्यही आले आहे हे आम्ही पूर्वी
सांगितले आहे. गुणप्रदर्शनार्थ त्याच्या कवितेची कांहीं
उदाहरणे देतो. ओजप्रसादाचा मासला पहा.

शरतिमिरीं कृष्ण ह्यणे मचेतौबुजनवातप कासी ॥

चित्र अपक्वाहि फलप्रकरा पाडी न वात पक्वासी ॥ १ ॥

[द्रोणपर्व.

पौलस्त्यदेहजन्मा इंद्रजितारुध्य प्रतापमातंड ॥

खरतरशरकिरणगणे शोषी कपिजीवनासि उदंड ॥ ५६३ ॥

प्रलयसमय तो भासे संवर्ताभोदतुल्य शरधारा ॥

हा राक्षस वर्षे तो हा राम ह्यणे चमू निराधारा ॥ ५६४ ॥

तों वानराधिराज द्विविदांगदवातपोतनीलनल ॥
 जन लक्षावधि वधितो ग्रीष्मीं विपनांतरीं जसा अनल ॥५६५॥
 रक्षःप्लवंगम क्षतविक्षत फुलले वर्नीं जणों पळस ॥
 पळ सभयाला सुटला पलसह भू पाहतांचि ये चिळस ॥५६६॥
 शतशःक्षतजनदी त्या मिळती तों होय सिंधुपति शोण ॥
 कोण प्राज्ञ ह्यणेना कालाचा रक्तपूर्ण तो द्रोण ॥५६७॥
 बहुतर तोयदपटलें तैशीं दिसती बलें पलाशांचीं ॥
 गमती प्रकंपनासम समरीं वृंदें प्रचंड कीशांचीं ॥ ६२८ ॥
 झाले मिश्रित राक्षस वानर जैसे करींद्र पंचास्य ॥
 हास्य करी हर्षानें लास्यप्रिय काल पसरुनी आस्य ॥ ६२९ ॥
 एकैकार्ते समरीं शत्रूतें शतशत प्लवंगपती ॥
 अगनगरदपदमुष्टिप्रहार करुनी वधावया जपती ॥ ६३० ॥
 शरनाराचांज्जलिकप्रासगदाखड्गशूलपरिघातें ॥
 हातें धरुनि राक्षस ताडिति कीशांसि निष्ठुराघातें ॥ ६३१ ॥
 कपि पादद्वय धरुनि क्षितिवर रजनीचरांसि आपटिती ॥
 उठती तों तों दुसरें ताडिती गिरिपादपादिकें झटिती ॥६३२॥
 उचलुनि गजहयरथ वर गरगर फिरवूनि उडविती गगनीं ॥
 अगनिष्पिष्ट कितिकही कदन असें करिति कपि पलाशगणीं ६३३
 निशिचर सायकशक्तिप्रासगदाशूलखड्गानिकरानें ॥
 ताडुनि किति कपि गिरितरु वारुनि संचूर्ण करिति निकरानें ६३४
 शूर प्लवंग रागिट विकट कठोरप्रचंडभुज धोट ॥
 नीट प्रहार करुनी शत्रूतें रगडिती जणों कीट ॥ ६३६ ॥
 तो अतुल लोमहर्षण रण जेथें शोणितापगापूर ॥
 राक्षस कपीस तैसे जैसा दीप्तानलास कापूर ॥ ६३७ ॥

मंदोदरीवराच्या स्यंदनसंबद्धवाजिसंघातें ॥
 मारी स्वयें विभाषिण धांडनियां तेधवां गदाघातें ॥ ६४९ ॥
 कालभुजंगमवज्रज्वलनज्वालांतकोपमाशक्ति ॥
 बंधुवधास्तव हस्तीं धरिलीं दशकंधरें महाशक्ति ॥ ६५० ॥

[मंत्ररामायण.

श्रीमूर्तीची शोभा पाहुनि पावे नृपाळचित्त क्षोभा ॥
 तो तो गिळिला मोहें देखे स्मरमोहनास्त्र योधा जो हें ॥५७॥
 त्रिभुवनमोहनरूपप्रेक्षण तें मोहवृक्षदोहदधूप ॥
 स्मरशिखिकुंडें भूप स्मितमुग्धकटाक्षमोक्ष तें वरि तूप ॥५८॥
 शुचिरससंपदगूढस्मितसत्रीडेक्षणस्मरेषुत्रिमूढ ॥
 तच्छस्त्रैहि गळालीं लाजुन कुसुमायुधासि काय पळालीं ॥५९॥
 रथतुरगगरुड क्षितिपति शूर स्मरेषुहत संमूढ ॥
 पडति न ते कुसुमशरा नमिति ह्यणति तूंचि एक वीरवर खरा ६०
 लोक प्रकट विपक्षस्मयकक्षज्वलन शस्त्रशास्त्रसुदक्ष ॥
 स्मरशरविदलितवक्षस्थल मूर्च्छित पतन पावले बहु लक्ष ॥६१॥
 हरदृगनलदग्धतनू कुसुमविशिखपंच मधुपगुण कुसुमधनू ॥
 परिकरि अदितिदितिदनु प्रभववश श्रकिटाक्षबळ चित्तजनु ॥६२
 ज्यांच्या हस्तीं नम्रप्रखरायुधनिकर ते कुसुमशरभ्र ॥
 झाले मोहनिमग्न श्रीचें हरिशीं तया मुहुर्ती लग्न ॥ ६४ ॥
 नदिसे कां श्रीचक्रप्रवरायुध ह्यणुनि नयन जों करि वक्र ॥
 तो आला यदुशक्रशुमणि तदुदर्यो उलूक रिपुनृपचक्र ॥ ६५ ॥
 पूर्णेंदुमुखि पहागे असती यदुवीरसिंह सर्वहि जागे ॥
 शरदंष्ट्रासंकीर्णें यदुदनें चापमंडळें विस्तीर्णें ॥ ८ ॥

तो गद तो अक्रूर श्रीमान् वळसिंधु तो मद्यज शूर ॥
 करिती शरजळवृष्टी कल्पांतांभोद पडतसेकीं दृष्टी ॥ ९ ॥
 सुटले उग्रयदुभटानिल रणरंगीं नभों अहितजलदघटा ॥
 पळमात्रांत वितुळती त्यांची लोकीं प्रसिद्ध शक्ति अनुळ ती ॥ १० ॥
 ते प्रलयनटछात्र ज्ञानतपोवेदमंत्रविद्यापात्र ॥
 परि भयकंपितगात्र त्राण रमापत्यर्धान हे या मात्र ॥ ११ ॥

[बृहदशम.

प्रसाद आणि माधुर्य या गुणांचा मासला :—

भूप ह्मणे रे सूता जयवार्त्ता दूर काय तू वदसो ?
 उरले खरे परेतचि बहुत परजिती कबंधही सदसो ! ॥ १२ ॥
 गुरुकर्णभीष्म मेले उरले ते मृतचि काय परिसोंगा ॥
 वीर खरे ते गेले शुद्ध यशश्री कधीं न वरि सोंगा ॥ १३ ॥
 स्वजयप्रासादाचे पडले मोडोनि भीष्म गुरु खांब ॥
 शोकभरें मज मूर्च्छा आली क्षणमात्र संजया थांब ॥ १४ ॥

[कर्णपर्व अध्याय ५.

कर्णानें त्यासमयीं सायकि बहुपीडिला शरस्तोमैं ॥
 दिधले ढेंकर भेरीनादमिषें बाणपूरितव्योमैं ॥ ४ ॥
 पार्थ जयातें पात्रें तों रविहि अस्तगिरिचिया शिखरा ॥
 कर्णपराभवसमयीं रुचला भृगुपात हा तयाशि खरा ॥ ३१ ॥
 प्रथमाचि पार्थशरांच्या पटलें तम दाट दाटलें होतें ॥
 रवि मावळतां सहसा काळाचें वदन वाटलें हो तें ॥ ३३ ॥

[कर्णपर्व अध्याय १९.

काळमदहि हरिल रणीं अर्जुन वांचेल केविं तदराती ॥
जी काळी गजहि गिळी गिळितां उगळील काय बदरा ती ॥२

[कर्णपर्व अध्याय २०.

ते शिष्य ह्यणति गुरुजी नसुचे कर्तव्य कायते कळवा ॥
गुरु त्यांसि ह्यणे मळवा यश परि सत्वर पळा मला पळवा ॥३५

देव तुझा कैवारी शुद्धे प्रेमे तुझ्याचि वळलागे ॥
दे धेनु दुग्ध धांडनि वत्सा इतरा तदर्थ बळ लागे ॥ ५५ ॥
गाधिज रामाकरवीं मार्गी गौतमसतीस उद्धरवी ॥
मार्ना तत्पादास स्वकरसहस्रापरीस शुद्ध रवी ॥ ४९ ॥

कैकेयीच्या आले जों ऐसें दारुणोक्त तोंडास ॥
त्या दशरथदृदयाचा घे मोह महा भुजंग तों डास ॥ ६३ ॥
रामपदीं भरत मिठी घाली क्षतकंटकी तदपि त्याचे ॥
तें मानें तन्मतिला निष्कंटकीहि नरुचे पद पित्याचे ॥ ८६ ॥
संत ह्यणति संततिहुनि संसारीं प्राज्य सार सत्या गी ॥
ती गुरुची नमळाया राममधुप राज्यसारस त्यागी ॥ ६५ ॥

[वनपर्व.

करा श्रवण येवढें अपटु लोक हांसो मला ॥
अहो जरि गिळावया प्रिय कुमार घे सोमला ॥
तयासि ठकवूनि दे बहुत शर्करा माय जी ॥
तिला स्वशिशुवंचनें अदयता शिवे कायजी ॥ १०६ ॥
मला निराखितां भवचरणकन्यकाआपगा ॥
ह्यणे अगड ऐकिलेंहि न कधीं असैं पाप गा ॥

कर श्रवाणं ठेवि ते नुघडि नेत्र घे भीतिला ॥
 जघालिन भिडेस मो जरिहि कार्यलोभी तिला ॥ १० ॥
 सुसंगति सदा घडो सुजनवाक्य कानीं पडो ॥
 कलंक मतिचा झडो विषय सर्वथा नावडो ॥
 सद्धिकमळीं दडो मुरडितां हटानें अडो ॥
 वियोग घडतां रडो मन भवचरित्रां जडो ॥ ११८ ॥
 मुखीं हरि वसो तुझी कुशलधाम नामावली ॥
 क्षणांत पुरवील जी सकल कामना मावली ॥
 कृपा करिंशि तूं जगत्रयनिवास दासांवरी ॥
 तशी प्रकट हे निजाश्रितजना सदा सांवरी ॥ १२० ॥
 दयामृतघना अहो हरि वळा मयूराकडे ॥
 रडे शिशु तयासि घे कळवळोनि माता कडे ॥
 असा अतिथि धार्मिकस्तुतपदा कदा सांपडे ॥
 तुह्यां जड भवार्णवीं उतरितां न दासां पडे ॥

[केकावलि.

नमित्तों पाय वसिष्ठा शरणागत जामदग्न्य हा वा मी ॥
 कामी क्रोधी लोभी सांगुनि शिष्यासि उद्धरा स्वामी ॥७॥
 देतात गौतमा मज कामक्रोधादि हे खल त्रास ॥
 प्रभु उद्धारिल असैं ह्यण आला प्रत्यय तुझ्या कलत्रास ॥९॥
 भीताभयदानस्वव्रत घटजमुने मनांत आठीव ॥
 माझ्या उद्धाराचा श्रीरामातें निरोप पाठीव ॥११॥
 माते अरुंधति तुवां मद्विषयीं एरुदांचि बोलावें ॥
 गुरुचें गुरुपत्नीचें वचन सुशिष्यें समान तोलावें ॥१५॥

भक्त श्रीरामाचा मी हा झाला जगांत बोभाट ॥
 ज्या प्रभूतें जो वर्णी सत्कार्य प्राकृताहि तो भाट ॥२३॥
 जरि नसमुद्धारिला तरि विश्वांत करील भंड हा नीच ॥
 प्रभुकीर्तिस होय परें करितां दासासि दंड हानीच ॥२४॥
 सामर्थ्य विश्वविश्रुत अमित समुद्रांत तारिले दगड ॥
 होइल कीर्ति प्रभुसीं मजविषयीं वा विभीषणा झगड ॥२५॥
 आदिकवे प्रभुचरितीं सुज्ञ जडहि पावतो दुरूप रमतो ॥
 श्रीरामचरणकमळीं लाविल जीवांसि जो गुरु परम तो ॥२६॥
 झालासि पढविता प्रभुपुत्रांतें रचुनि तूं सुकाव्यास ॥
 देवर्षिवरें जैसें निववाया भागवत शुका व्यास ॥२७॥
 तें आयके स्वयें प्रभु हयमेधीं सत्सभेसि आयकवी ॥
 नायक विद्वांसाचा निवुनि ह्यणे रचिल अन्य काय कवी ॥२८॥
 भीड तुझी प्रभुला गुरुगाधिसुताची जसी तसी आहे ॥
 वाल्मीके भगवंता माझी विज्ञापना तुला वा हे ॥२९॥
 प्रभुसि कथुनि मज तारीं विश्व तुझें यश महाकवे गाय ॥
 धर्मज्ञा वाल्मीके आली तृषिता न हाकवे गाय ॥३०॥
 ज्यातें त्यातें तारा तारा ह्यणतो नमूनि मी पाय ॥
 ह्यणसिल मज लुत्रा ह्यण सुत्राह्यणसत्तमा करूं काय ॥३१॥
 बोलांना भेटाना भ्याला पापासि नारदस्वामी ॥
 काय ह्यणेल तुह्यां जो ह्यणतो भवसिंधुपारदस्वामी ॥३२॥
 वा पापिजनोद्धारीं तुजचि सदा परम हर्ष देवर्षे ॥
 देसी प्रणतासि जसा मेघ मयूरासि हर्ष दे वर्षे ॥३३॥
 अघ काय तुझपुढेंवा तें तृणसें तूं प्रदीप्त पावकसा ॥
 देवा वाल्मीकि गुरो मज तारायास धांव पाव कसा ॥३४॥

फिरसि सदा उद्धरिसी प्राणी संसारसंकटीं पडला ॥

अडला नुपेक्षिला त्वां दीनजनोद्धार बहु तुला घडला ॥५५॥

गातों प्रभुसि यथामति मजवारि तूं हो प्रसन्न आइकसी ॥

सदाश्रीणारा हो वीणा राहोचि कां न आइकसी ॥५७॥

तुज गुरुचें श्रीहारेचें दर्शन आहोचि सर्वदा साचें ॥

प्रभुनें कथिलेंचि असे पुरवाया इष्ट सर्व दासाचें ॥६७॥

पाणी एकोपंत द्रवुनि विकळ तृषितरासभा पाजी ॥

तें लक्षाविप्रभोजनसम झालें ह्यणति साधु बापाजी ॥७८॥

ह्यणसील बांधिला जो मानी केला पदच्युत च्छळिला ॥

स्वार्थपरा अविवेका सांगसि हें कार्य काय त्या वळिला ॥७९॥

तरि हें मो मानीना त्वांची छळिला मुकुंद फसवीला ॥

वसवीला प्रभु सुतळीं करुनि निजद्वारपाळ वसवीला ॥८०॥

मागें झाले असती आतां होणार जे पुढें काय ॥

त्या भागवतांचे म्यां भावें साष्टांग वंदिले पाय ॥१०१॥

नामें चोखामेळा वाटे बहु धन्य तो महार मला ॥

कीं भगवद्भजनींच लजुनि सकळ धामकाम हा रमला ॥१०२॥

ज्ञानें काय हरिजना ह्यणतात महार यवन कुणबी जीं ॥

उमटे तोचि तरुफळीं असतो जो काय गुप्त गुण बीजीं १०४

भगवान् भागवतजना परम प्रेमें तुला सकळ वळला ॥

बाळा धुवा पहातां प्रभु जेविं पिता मुलास कळवळला ॥१०७॥

दामाजीचा होउनि हरि पाडेवार बेदरा गेला ॥

पंडित रागेले परि नच तत्प्रेमज्ञ बेद रागेला ॥ १०८ ॥

कोठें उष्टीं काढी कोठें खटपट करी भरी पाणी ॥

त्याचा होय गुमास्ता श्रीरामानंदशिष्य जो वाणी ॥११२॥

[महाद्विज्ञापना.

ओज, प्रसाद, माधुर्य ह्या गुणांचा मासला ह्मणून जीं कांहीं पद्यें वर दिलीं आहेत तीं, पंताच्या कवितेंतील त्या त्या गुणांचीं उत्तम निवडक स्थलें पाहून काढून दिलीं आहेत असें नाहीं. त्याचे ग्रंथ वाचित असतां वरील गुणांचीं झाक जेथें जेथें आढळलीं त्यांतील सामान्य स्थलांचा उतारा मात्र आम्ही दिला आहे. मासल्यांत दाखविलेल्या पद्यांपेक्षां वरील गुण ज्यांत हर्षानें नृत्य करित आहेत अशीं पद्यें व प्रबंधही पंताच्या कवितेंत पुष्कळ आहेत. त्याच्या ओजोगुणाचा उत्तम मासला बृहद्दशम होय. बाकी भारत, रामायणांतही स्थलविशेषीं त्याचा हा गुण दृष्टीस पडतोच.

प्रसाद^१ आणि माधुर्य^२ ह्या गुणांत फारसा भेद नाहीं. तरी कोमल वर्णरचना आणि पृथक् पद्यें ज्या ज्या पद्यांत असतात तें तें माधुर्यगुणाविशिष्ट आणि फार लांब लांब समास नसून प्रसिद्धार्थांचीं पद्यें ज्या पद्यांत असतात तें प्रसादगुणाविशिष्ट. बृहद्दशम पूर्वार्धांत प्रसाद थोडा; पण भारत, रामायणांत तो पुष्कळ आहे. पंताच्या ज्या लहान ग्रंथांच्या अनेक माला आहेत त्या तर प्रसाद आणि माधुर्य या गुणांच्या मातबर खाणीच आहेत.

१ प्रसिद्धार्थपदत्वं यत्प्रसादो निगद्यते.

२ या पृथक्पदता वाक्ये तन्माधुर्यं प्रकीर्त्यते.

[प्रतापरुद्र.

मोरोपंताची संक्षेपाने वर्णन करण्याची शैली आहे, तरी त्याची वर्णने सुरस, अवीट, थोड्या शब्दांत पुष्कळ अर्थ दाखविणारी, चमत्कारिक पदरचना आणि अर्थ यांनीयुक्त, व्याकरणशुद्ध अशी आहेत. त्यांचे संक्षिप्त वर्णन वाचून जो आनंद होतो तो इतर कवींच्या भाराभर वर्णनापासून होत नाही असे आह्वास वाटते. आतां महाराष्ट्र कवींतील मुक्तेश्वरासारख्या रसिक कविवराच्या वर्णनापासून आह्वास संतोष होत नाही असे आमच्या ह्यणण्याचे तात्पर्य नाही. तरी निरर्थक शब्दजालमय व व्याकरणादिसंस्कारहीन अशीं लांब लचक पोक्रळ वर्णने करणारे जे अनेक महाराष्ट्र कवी आहेत त्यांजला उद्देशून आम्ही मोरोपंताच्या वर्णनाविषयी ह्यणतो. पंताच्या कवितांतील कांहीं चमत्कारिक स्थलांचे उतारे येथे दिले असतां ग्रंथविस्तार फार होईल; तथापि अगदींच मासला न दाखविला तर आम्ही ह्यणतो ह्याची साक्षात् प्रतीति घेण्यास अन्य पुस्तकाची अपेक्षा राहिल. यास्तव त्या स्थलांचा फार थोडा मासला येथे दिला आहे.

धर्मराजाबरोबर कौरव हे कपटद्यूत खेळून त्यांचे सर्वस्व हरण करित आहेत असे पाहून, विदुरास पराकाष्ठेचा राग आला आणि तो धृतराष्ट्रास ह्यणतो.

कपटद्यूत विलोकुनि विदुर ह्यणे काय हें अगा राया

कां भ्रमलासि स्वकरें अग्नि कसा लाविशी अगारा या ॥ १२ ॥

मद्वाक्य तुला नरुचे मरणारा अगदसे अगा बापा ॥

पुत्र कसे ह्यणसी या नरकीं नेत्या सविग्रहा पापा ॥ १३ ॥

कोल्हाचि पाळिला त्वां आरडला उपजतांचि जंबुकसा ॥

श्रीद त्यजिले वरिला अदक्षिणावर्त्त तुच्छ कंबु कसा ॥ १४ ॥

अधुतैचि मूढ पाहे पाहत नाहीं परि प्रपातातें ॥
 त्वां घातली कुरुकुळीं द्यूतविषमयी बरो प्रपा तातें ॥ १५ ॥
 त्यजिले खळसुत कविंनीं पाहुनि तत्संग्रहांत अत्याग ॥
 नाध्य त्याग अशांचा केवळ अन्याय होय अत्याग ॥ १६ ॥
 भोजकुळीं कंस तसा याहि कुरुकुळीं कलंक हा राया ॥
 नांदोत ज्ञाति सुखें दे आज्ञा पामरासि माराया ॥ १७ ॥
 तो कृष्ण त्या खळाला तैसा हा कृष्ण या खळासि वधू ॥
 व्याली असंग्रहाहां ह्यणगा भूपा अशा मळासि वधू ॥ १८ ॥
 देऊनि काक घ्यावे पांच तुवां चित्रवर्ह शितिकंठ ॥
 घे पंचानन पांच क्रोष्टा दे मानवेल शितिकंठ ॥ १९ ॥
 राया कुलार्थ पुरुष ग्रामार्थ कुळहि समस्त सोडावें ॥
 ग्रामहि देशार्थ मही आत्मार्थ बुधें भलेंचि जोडावें ॥ २० ॥
 भाग्यें येउनि वसले स्वर्णश्रीवी निजालयीं पक्षी ॥
 आमिषलोभांध परम पामर कोणी तशा खगा भक्षी ॥ २१ ॥
 मग तळमळे रडे बहु तो आपण आपला करुनि घात ॥
 तैसेंच तुजहि घडतें हो सावध आवरी नृपा हात ॥ २२ ॥
 धनलोभें नुमजे परि तूं ह्यणसील क्षणक्षणीं मग हा ॥
 आमिषलोभांध जसा तो पश्चात्तप्त मंदधी खगहा ॥ २३ ॥
 माळाकार तरुचें घेतो फळपुष्प जेविं तेविं नृपा ॥
 घे पांडुसुतापासुनि वित्त असों दे मनांत पूर्ण कृपा ॥ २३ ॥
 धनलोभ धरुनि चित्तीं द्यूतें चरणाश्रितां न गांजावें ॥
 त्वां नरकासि न घेउनि संगें स्वसचिवसुतानुगां जावें ॥ २५ ॥
 एका हो सर्व तुह्मीं या रायाचें करुनि हित वांचा ॥
 साधुछळें कुळक्षय कीर्तिश्रीभंग संग कितवांचा ॥ २६ ॥

शकुनि कुनीतिज्ञ कुमति येषुनि आतांचि या खळा देवडा ॥

हा नभला बुडवाया शिरला या राजमंदिरीं कवडा ॥ २७ ॥

[समापर्व अ० ४.

हीच गोष्ट मुक्तेश्वरानें वर्णन केली आहे ती मयूर पंताच्या वर्णनाशीं लावून पहाण्या करितां या ठिकाणीं देतां.

ऐसें सर्वोपरी घोर । द्यूत माजलें देखुनि विदुर ॥

न्यायनिष्ठुर हितोत्तर । धृतराष्ट्रातें बोलतू ॥ ९४ ॥

ह्मणे राया विवेकमंदा । आंत बाहेर विचारअंधा ॥

पुत्रलोभें परम खेदा । आमरणांत पावसी ॥ २५ ॥

याचिये जन्मकाळीचीं चिन्हें । देखोनि तूतें बोलिल्लें वचनें ॥

याचा त्याग करुनि प्राणें । कुळ आपुलें वांचवीं ॥ ९६ ॥

ते बुद्धि नघेसीच माझी । त्याचें फळ पावलें आजी ॥

आजून तरी स्वहितकाजीं । मनोभावे प्रेरी कां ॥ ९७ ॥

मोडीं कपटद्यूत खेळ । दवडीं परता हा सौवळ ॥

इतुकेनी क्षेमकुशळ । कौरवकुळ अक्षयो ॥ ९८ ॥

पुत्र नव्हे हा कुळअंगार । दुर्गुणी विश्वास विखार ॥

करील सर्वांचा संहार । हा निर्धार जाणपां ॥ ९९ ॥

तक्षकें अन्याय केला । तो गोत्र जाळुनि आपण उरला ॥

हा नासुनि सर्व कुळा । सेखीं प्राणा मुकेल ॥ १०० ॥

हातें भंगूनि राज्यनौका । बुडोनि बुडवी आपलोकां ॥

तुज पाडील नरनायका । शोकार्णवीं चिरकाळ ॥ १०१ ॥

यातें हातें वारुनि दुरी । दवडी शकुनी हा बाहेरी ॥

इतुकेनी अनंत काळावरी । पुत्रपात्रीं नांदसी ॥ १०२ ॥

- एक त्यागूनि कुळ रक्षिजे । ग्रामालागीं कुळ वाळिजे ॥
 देशालागीं ग्राम त्यजिजे । नीतिवंती जाणपां ॥ १०३ ॥
 प्राणालागीं पृथ्वीतळ । त्यागूनि जाती बुद्धिकुशळ ॥
 पुत्र त्यागिल्या सौख्य अचळ । उभयलोकीं पावसी ॥ १०४ ॥
 मधु देखोनि वळघे कडा । तळीं पात न देखे पुढां ॥
 अनर्थसर्पीं सूदला वेढा । द्यूतधना जवळिकें ॥ १०५ ॥
 तें नेणवे दुर्योधना । जेविं जंवुक सिंहरसना ॥
 मांस ह्यणोनि भक्षितां प्राणा । हानी पावे रोकडी ॥ १०६ ॥
 पक्षीपाळकें विडाळ । गोवळीं गोठणीं शार्दूळ ॥
 अजारक्षणीं विशाळ । वृक कळपां पाळिला ॥ १०७ ॥
 तेवीं हा दुर्योधन कुपुत्र । क्षया नेईल सकळ गोत्र ॥
 त्यागीं पात्र हें अपवित्र । मद्यपाचें पैं जैसें ॥ १०८ ॥
 सहज माग त्यांसी मुखें । तरी पांडव प्राण अर्पिती हरिखें
 द्यूत मांडून येणें मूर्खें । मरण मोलें घेतलें ॥ १०९ ॥

यावरून मोरोपंताची प्रौढ, झोंकदार वाणी, तशाच डौलाचा
 आर्या छंद, अर्थगांभीर्य, यमकादिशब्दचमत्कृति आणि निवडक
 शब्दयोजना पाहिली ह्यणजे मुक्तेश्वरासारख्याची कविताही फिकी
 दिसू लागते. वरील वर्णनांत नीतिमान् ज्ञानी अशा विदुराचें
 क्रोधावेशांतील उपदेशपर भाषण आहे तें पंतासारखें मुक्तेश्वरास
 साधलें नाहीं हें मार्मिकाच्या लक्षांत आल्यावांचून राहणार नाहीं.
 आतां एवढ्याच तुलनेवरून कविता करण्यांत मुक्तेश्वरापेक्षां
 पंताची योग्यता अधिक होती असें आह्मी ठरावितो असें कोणी
 समजूं नये. काव्यत्वदृष्टीनें मुक्तेश्वराचीं कितीएक वर्णनें इतकीं
 मनोबोधक व खुबीदार साधलीं आहेत कीं, तीं वाचित अथवा

ऐकत असतां रोमांचच उभे राहतात. अतिशयोक्तानें वर्णन करणारा मुक्तेश्वरासारखा महाराष्ट्रकवींत कोणी झाला नाही असें आह्वास वाटतें. अमृतराय, रामजोशी, वामन पंडित ह्यांची स्वभावोक्ति जशी तृदयंगम असते; तशीच मुक्तेश्वराची अतिशयोक्तिही फार गोड लागते. मुक्तेश्वराच्या कवितेंत सर्वसाधारण माधुर्य आणि प्रसाद हे गुण असून, वाणींत मार्दव पराकाष्ठेचें आहे. मुक्तेश्वराला ओवीछंद मात्र उत्तम रचितां येत होता व त्याची कविता भारताच्या चार पर्वावर मात्र ह्यणण्यासारखी आहे. त्याचें एक रामायण श्लोकबद्ध आहे; परंतु त्या कठीण छंदोबंधनांत सांपडल्यामुळें त्याची नेहमीची कवितास्फूर्ति खिन्न झालेली दिसते. पंताच्या वाग्देवीचें तसें नाही. तिजला पराकाष्ठेची कसरत झाली होती व ती गीर्वाणसखी आहे यामुळें पाहिजे त्या छंदोबंधनांत घातली तरी जशाची तशीच आनंदभारित दृष्टीस पडते. मोरोपंताची नाना विध छंदोयुक्त, नाना प्रतिभापूरित, अवाढव्य ग्रंथरचना पाहिली ह्यणजे मुक्तेश्वरादि कवी त्याजपुढें अगदीं तुच्छ दिसूं लागतात. वामन पंडितानें यथार्थदीपिके सारखे अध्यात्मविचारावर सोप्या ओवीछंदांत बरेच ग्रंथ केले आहेत, त्यांची संख्या जमेस धरली तर कदाचित् पंडिताच्या आणि पंताच्या ग्रंथसंख्येची बरोबरी होईल. पण काव्यग्रंथदृष्टीनें पंडितही पंताची बरोबरी करणार नाही. मग इतर मराठी कवी तर सूर्यापुढें मशालीसारखे निस्तेज आहेत हें सांगावयासच नको.

पांडव वनवासास गेल्यानंतर विदुरानें धृतराष्ट्रास सांगितलें कीं, अजून तरी पांडवांचें संरक्षण कर. तुझे पुत्र तृदयभेदक

कंटक आहेत व पांडव हे सुगति देणारे आहेत, हे खास समज. तेव्हा धृतराष्ट्र क्रोधाविष्ट होऊन विदुरास बोलला त्या प्रसंगातील :

आकारेंचि परंगित कळलें बोलोनि काय हो कळतें ॥

असती सुसांत्विताही त्यजिती जें तत्प्रियोक्त पोकळ तें ॥ १२ ॥

जिकडे असे मन तुझें आश्रय तुज युक्त तोचि जा तिकडे ॥

हंसीं हंस बकीं बक मिसळे जन ओढतो स्वजातिकडे ॥ १३ ॥

दशकंधरेंविभोषणसा तो अपमानिला कवि क्षत्ता ॥

तत्ताप किति वदावा बसल्या त्ददयीं दुरुक्ति त्या लत्ता ॥ १४ ॥

विदुर ह्यणे वा नरुचे जेविं कुमारीस पळहि पति पिकला ॥

तेविं नृपतिमतिला हा क्षत्ता नरुचे सुनीति जरि शिकला ॥ १९ ॥

धृतराष्ट्राने विदुराचा धिक्कार केल्यामुळे तो वनांत पांडवाकडे गेला. नंतर पुनः त्यास धृतराष्ट्राने समजावून आणिले, तेव्हा हा विदुर पुनः धृतराष्ट्राचे मन बळवून पांडवास परत आणिले हे मनांत येऊन दुर्योधनास फार वाईट वाटले. अशा वेळीं पांडवाबरोबर युद्ध करावे ह्यणून कर्णाने त्यास उत्तेजन दिले त्या योगाने झालेली दुर्योधनाची स्थिति पुढील आर्यत दाखविली आहे.

ऐसे अनुमोदन दे दुष्टाला जेविं मद्य वेडसरा ॥

धांवे साधुवरि श्वा खवळविला जेविं पाळकें डसरा ॥ ४८ ॥

यानंतर व्यासाने दुर्योधनाचे निवारण करून धृतराष्ट्रास बोध केला त्यांतील आर्या.

तूं पांडु विदुर मज सम परि माझा पांडवाकडे ओढा ॥

निम्नाकडेचि धांवे नाटोपे आद्रिचा जसा ओढा ॥ ६१ ॥

व्यास ह्यणे पाजी घन वन खग असतो करुनि आ जो वा ॥
 बापासि बाप नह्यणे ऐशाला काय होय आजोवा ॥ ६५ ॥
 कां दंडिले न ते त्वां स्वसभेंतचि घालिते दरवडा जे ॥
 हा हा तो साधुमनीं अद्यापि असाधुवादरव डाजे ॥ ७३ ॥

[वनपर्व अ० १

वनवासांत यादव व पांचाळ हे पांडवांस भेटावया करितां
 आले असतां, भगवान् श्रीकृष्ण याला द्रौपदी आपलें दुःख
 निवेदन करित आहे तो प्रसंग :—

श्रीकृष्णा श्रीकृष्णा दावुनि खळपाणिकृष्टकेश वदे ॥
 उक्तिकडे मन दे परि नयन तदास्याकडे न केशव दे ॥ १३ ॥
 हे केश धरुनि वोढुनि नेलें दुःशासनै सभेंत सख्या ॥
 तेव्हां मज आठवली त्वत्पदयुगुलीसखी न अन्य सख्या ॥ १४ ॥
 ईणेंचि राखिली वा लज्जा उघडी पडोंदिली न सती ॥
 यदुकुरुकीर्ति न उरती जरि मज हे ठाउकी किली नसती ॥ १५ ॥
 होते समीप पांचहि पति अति मति हे मनें उदासीनें ॥
 म्यां व्यसन साहिलें तें न असेल विलोकिलें कुदासीनें ॥ १६ ॥
 सोडी पुनः पुन्हा खळ नधरुनि लज्जाभयादया लुगड्या ॥
 उघडें पडतें वपु तरि तूं अंतरतासि वा दयालु गड्या ॥ १७ ॥
 जे पाप गरद अग्निद सर्वस्वहर स्वदारवस्त्रहर ॥
 तदुपेक्षा करिति कसी हे साक्षात् एकमुख सशस्त्र हर ॥ १८ ॥
 गुरु तात बंधु सुत हित कोण्हीच मला नसे जिला असती ॥
 तीस घडेल असेंकां हसतील सतीजनव्रता असती ॥ १९ ॥
 स्त्रीलंघन करित्यातें प्राकृतहि नसाहती पहा लावा ॥
 हा लावावा कर मज वातेंहि न पदरही न हालावा ॥ २० ॥

यांचीं शस्त्रें अस्त्रें दोर्दंडबळें खळें वृथा केलीं ॥

धिकष्टं सर्वं यशं सुज्ञाने एकदां लया गेलीं ॥ २१ ॥

[वनपर्व अ० २.

वनवासांत नल व दमयंती हीं एका वस्त्रावर असतां, स्त्रीला सोडून जावें अशी नळाला बुद्धि झाली व दमयंती निद्रित असतां तो अर्धे वस्त्र कापून निघाला तो प्रसंगः—

खड्गें पट कापविला न तिच्या अर्धा गळाचि तो कलिनै ॥

नमळावेंचि कधीं तें प्रेम कसें मळविलें खळें मालिनै ॥ ११६ ॥

जाय पुन्हा नल परते पाहे येउनि तिच्या मुखाला हो ॥

साश्रु नल ह्मणे देवा हे वामाक्षा सती सुखा लाहो ॥ ११७ ॥

जाय पुढें ये मार्गें परतोनि सर्वेचि जेविं दोला हो ॥

तो लाहो भेटीचा घे कीं न पुढें स्वदृष्टि लोला हो ॥ ११८ ॥

विश्र्वंभरे क्षमे ह्या साध्वीला रक्ष म्यां निरविली हो ॥

सर्वसहे तुजपुढें न स्वाधिकता इणें मिरविली हो ॥ ११९ ॥

बापा सतिव्रता हे तुज बहु जपली न जीवितासि सती ॥

तूंहि इला बहु जपगा त्वां त्यजिल्या न स्त्रिया बऱ्या दिसती १२०

कलि दमयंतीप्रेमा हे दोघे ओढिती नळाला हो ॥

प्रेम्याला त्याचें मन सांपडलें देह त्या खळाला हो ॥ १२१ ॥

सत्याश्रित गुणमय शुचि कापुनि घे परि नदेचि हाक पट ॥

पुण्यश्लोकीं राहुनि उघडिल त्याचेंचि केविं हा कपट ॥ १२२ ॥

[वनपर्व अ० ४.

द्रोणपर्वतील धृष्टद्युम्नाचें व सात्यकीचें चमत्कारिक भाषणः—

पार्षतहि ह्मणे होता षट्कर्मी निरत काय हा नियमै ॥

केली जेविं करावी बहुजीवनिकायकायहानि यमै ॥ ३३ ॥

यजुनि स्वधर्म झाला परधर्माश्रित अशांत जरि पिकला ॥
 हा ब्राह्मणब्रुव ध्रुव धन घेउनि कौरवां स्वयें विकला ॥३४॥
 क्षत्रियधर्महि उत्तम परि त्यातें नीट चालवीना कीं ॥
 यन्निष्ठा पुरुषातें स्वर्गश्री नित्य पालवी नाकीं ॥ ३५ ॥
 मद्धांधवच खपाविले इतरांसि नसेचि अवधि लेखाया ॥
 या अधमापरि वाटे त्या घटकर्णेहि न वधिले खाया ॥ ३६ ॥
 यावा कनककशिपुचा जैसा तैसाचि हा वध मनातें ॥
 कैचा द्विज कैचा गुरु दुरित करुनि बुडावितो अधम नातें ३७
 अर्जुनजी सुकृत नव्हे अरि अति दारुण असा वधाना तें ॥
 खल सावधान नमरे तरि मारावें असावधानातें ॥ ३८ ॥
 केला त्वत्तातेंही खाया तांबूलकवल आ ज्यास ॥
 शरशयनीं ननिजविलें काय तुवां त्या तशाहि आज्यास ॥३९॥
 बापाचा परम सखा जो नृप भगदत्त बापसा मान्य ॥
 पातीं पाडुनि कपटें वधिला तें काय पाप सामान्य ॥ ४० ॥
 गेलें काय तुझें म्यां जरि पितृघातक हरुनि मद वधिला ॥
 खल जो प्रवर्तला जन सकळ वधाया करुनि मदवधिला ४१
 भगिनीभाच्याकरितां आवहनी चाप रोप हा साहो ॥
 दुपदसुतभुजस्तवना योग्य न नीचा परोपहासा हो ॥ ४२ ॥
 रामें रावणसा हा म्यांचि वधावा रणीं असैं होतें ॥
 याजोपयाजमुनिकृत होइल लटकें तुह्यां कसें हो तें ॥४३॥
 धर्माकडे मजकडे नाहीच अधर्मलेश हा काहीं ॥
 शिष्यद्रोहें मेला गेला परतेल काय हाकाहीं ॥ ४४ ॥
 पार्थतकृत गुरुदूषण बहुतचि मज सर्व वर्णवेना तें ॥
 धिक् धिक् सकळहि ह्यणती त्यासम जे सर्व वर्ण वेनातें ॥४५॥
 अश्रुपरिप्लुत नयनें धृष्टद्युम्नाकडे विजय पाहे ॥

राहे धर्म अधोमुख भीमहि कोण्हासही न तें साहे ॥ ४६ ॥
 शैनेय ह्यणे कैसें वदतो जाणों नव्हेंचि पापीसा ॥
 नाहीं कोणी येथें याची जिव्हा समूळ कापीसा ॥ ४७ ॥
 सख रसज्ञा ह्यणतों गुरुनिंदा बोलतां तडकलीला ॥
 करितील दर्शनार्थ प्रियसख हे बोल तांतड कलीला ॥४८ ॥
 जीभ चिरावी शतधा शिरहि उलावें खळा भुज गळावे ॥
 स्वपचगृहाला पथिक द्विजसे सोडुनि तुला असु पळावे ॥४९ ॥
 हितशत्रु काममुख हे नरकीं ह्यणती अपत्रपा पड सा ॥
 पाप डसाया लाविल अहि वृश्चिक भाजशील पापडसा ॥५० ॥
 खां सप्त अवर पर जे खांतें नरकांत घातलें कानें ॥
 परिसुनि ह्यणेल पार्षत केला द्रोणें न घात लेंकानें ॥५१ ॥
 भीष्म महानुभावें आदरिला तो तसा स्वयें स्वांत ॥
 तूं जेविं कृतघ्न तसें मानी शुद्धासही तुझे स्वांत ॥५२ ॥
 भीष्मवधींहि शिखंडी कारण उत्पादिला तुझ्या बापें ॥
 कोण तुझां द्रुपदसुतांवांचुनि जोडालि हीं महापापें ॥५३ ॥
 ब्रह्मघ्ना जन पाहे तुज सहसा आजि पाहुनि रवीला ॥
 द्विजराजघ्ना बहुधा विधिनें तुजलाचि राहु निरवीला ॥५४ ॥
 सरलें आयुष्य तरिच निंदिसि तूं मत्समक्ष गुरुगुरुतें ॥
 मांजर वांचेल कसें करिल व्याघ्रासमीप गुरुगुरु तें ॥५५ ॥
 नाहीं उपयोग तुझां कटकीं पळमात्रही नसावास ॥
 श्वेततुरग मृगमदसा तूं अस्तुतिपात्र हीनसा वास ॥५६ ॥
 सोहेन तुझे शत मी एकचि माझा गदाप्रहार सहा ॥
 पापा पळों नको घे अमृतरस असा नसे महारस हा ॥५७ ॥

बृहद्दशमांतील कृष्णदारविरहवर्णन.

कांतस्नेहरसभर प्रज्वलित करी बहु स्मरज्वलना
 भुलव्या लीलालोकन ललिताधरपल्लवासर्वे ललना ॥ ६ ॥
 कोणी कुररीस ह्मणे ननिजासि रात्रीं विलाप कां करिसी ॥
 वेडे निद्राभंगीं पाप निजोंदे महेश्वरा हरिसी ॥ ७ ॥
 मथिलें कटाक्षत्राणें तृदय तुझे कंजलोचने दिवसा ॥
 कुरारि तरीच व्याकुल हा ताप नव्हे सुधांशुला हिर्वसा ॥ ८ ॥
 गे चक्रवाकि आयिक वाइ करुणरोदनें पुरें चिर हें ॥
 रात्रीं रमण दिसेना व्याकुळचित्ता ह्मणोनि तूं विरहें ॥ ९ ॥
 आह्मीं तैसी दासी तूं प्रभुची काय हो विशंक बरें ॥
 अच्युतपदोपभुक्ता माला वांछिसि वहावया कब्रें ॥ १० ॥
 रे सिंधो कां जागा निद्रा नाहीं सदा तुला कां गा ॥
 करिसि कौशहि आली जाणों अस्मदशा तुझ्या आंगा ॥ ११ ॥
 कुचकुंकुमपत्रालि स्वग्भूषा अंगराग संभोगी ॥
 हरि आमुचें तुझेहि श्रीकौस्तुभचिन्ह हरुनियां भोगी ॥ १२ ॥
 आह्मी जशा रडों क्षण विरहें तैसाचि तूंहि वा रडसी ॥
 बहुदाराची मैत्री जळरेखा कां उगाचि आरडसी ॥ १३ ॥
 तूं क्षयरोगक्षीण क्षणदेशा आमुच्या मना गमसी ॥
 कृष्णें रहस्य कथिलें तद्विस्मरणाधिनें बहु श्रमसी ॥ १४ ॥
 दयितोक्तविस्मृतीनें आह्मीही पावतोंचि आधीं तें ॥
 आतां मौन धरुनि किति आठविसी विसरलासि आधीं तें ॥ १५ ॥
 रे मलयानिल आह्मीं अप्रिय केलें नसे तुझे लेश ॥

---

१ पक्षिविशेष त्याच्या स्त्रीला. २ शांत निवायाजोगा.
 ३ केशांनीं. ४ आक्रोश. ५ विलासी. ६ तुजपासून
 कौस्तुभ हरुन आपण भोगतों. ७ हे चंद्रा.

प्रभुदृगिषुभिन्नदृदयीं दे मारं क्षार फारसा क्लेशं ॥१६॥
 मेघा तूं औदार्ये वर्णे प्रभुमित्र करिसि तद्धान ॥
 रडसी अश्रु विसर्जिसि आह्लांपरि तूजही नसे ज्ञान ॥१७॥
 कां केलें सख्य जडा आतां कां रडसि या जनांवाणीं ॥
 यांच्या संगीं रमतां डोळ्यांचें तों तुटेचिना पाणी ॥१८॥
 बोले प्रियंवद प्रभु तैसेचि पिका तुझेहि हे बोल ॥
 अमृतप्रवाह हे मृत वांचेल करील कोण हो मोल ॥१९॥
 दार्वे काय तुला वा प्राणहि अर्पिन माग जें इष्ट ॥
 वद एकदा पुन्हा जें आतां वदलासि लागलें मिष्ट ॥२०॥
 वा भूर्धरा न बोलसि डोलसि केवळ अभीष्ट बुद्धिस तें ॥
 चिंतिसि ऐसें आह्लां तुझियां ध्यानावरूनियां दिसतें ॥२१॥
 बहुधा आह्लां स्वकुचीं वाहतसों तेविं तूं स्वशृंगाहीं ॥
 वाहो वांछिसि विभुपद सारस जें जुष्ट साधुभृंगाहीं ॥२२॥
 तारि आमुची अवस्था तैसी होइल तुझेहि कां भुलसी ॥
 आह्लांचि कठिनदृदया तूं क्षणविरहोत्कटज्वरें उलसी ॥२३॥
 हे सागरपत्नीहो ग्रीष्मीं तुमचा पर्ता घनद्वारा ॥
 आनंदवीत नाहीं स्नेहें वर्षोनियां सुधाधारा ॥ २४ ॥
 झालां बहु शुष्करसा पुष्करशोभाविलासवळहीना ॥
 जैशा आह्लां कांतप्रणयालोकन नपावतां दीना ॥ २५ ॥
 दैवेंकरून आला हंस प्रभुदारमंडळीपासीं ॥

१ प्रभूच्या कटाक्ष बाणांनीं भिन्न झालेल्या दृदयावर. २ मदन.
 (हे मलयानिला तूं पूर्वोक्त भिन्न दृदयांत मदन उत्पन्न करितोस.)
 ३ क्षतावर क्षार घालावा तसा आह्लास क्लेश देतो असा भाव.
 ४ आह्लांप्रमाणें. ५ प्रभूच्या. ६ हे पर्वता.

सानूनि दूत पतिचा त्या महिषी वेलती असैं त्यासीं ॥२६॥
 हंसा स्वागत तूझें ज्ञातीचें प्राप्त हो तुला राज्य ॥
 मणिपीठीं वैस सुखें मुक्ता भक्षुनि पी पय प्राज्य ॥ २७ ॥
 वत्सा शार्ङ्गधराची सांग कथा सत्य ती सुधाधारा ॥
 जे शुद्धोभयपक्ष द्विज ते गाताति त्या बुधाधारा ॥ २८ ॥
 हंसा कंसारीचा शुद्धात्मा दूत तूं वरें कळलें ॥
 झालें निजदासींचें स्मरण प्रभुला स्वभाग्य हें फळलें ॥ २९ ॥
 अजित कुशल आहे कीं तत्कल्याणेंचि विश्वकल्याण ॥
 ज्याच्या भुजप्रतापें रिपुसिंहीं घातलेंचि पल्याण ॥ ३० ॥
 आह्मांप्रति एकांतीं पूर्वीं जें बोलिला गदाधर तो ॥
 चलसौर्द्ध बहुवल्लभ तें स्ववचन काय नायक स्मरतो ॥३१॥
 स्मरुनि मला आणाया पाठविलें ह्यणसि जरि अरे परिस ॥
 रे क्षुद्राच्या दूता भेटों जावें किमर्थ त्या हरिस ॥ ३२ ॥
 जरि कामार्थ बहातो ह्यणसी तद्घाषणेंचि बहु गोडें ॥
 विश्वास नये आह्मां त्याच्या वोलांत सत्य बहु थोडें ॥ ३३ ॥
 वारंवार अनादर साहे धरि पाय इंदिरा देवी ॥
 तें आह्मां पुरवेना कोण अनादृत सुधेसिही सेवी. ॥३४॥
 आह्मी मानवती कां येऊं त्यालाचि आण जा जरि तो ॥
 इच्छित असेल येइल येतां संकोच कांत कां करितो ॥३५॥
 रेरे मराल येये पुनरपि तुज सांगणें असे काहीं ॥

---

१ शुद्ध शुभ किंवा निर्दोष आहेत उभयपक्ष ह्यणजे दोन
 बाजूंचे पंख किंवा उभय कुल ज्यांचे असे. २ द्विज ह्यणजे पक्षी
 हंस किंवा ब्राह्मण. ३ खोगीर. ४ अस्थिर प्रीति. ५ ज्याला
 स्त्रिया फार तो. ६ लक्ष्मी. ७ अपमानिता. ८ हे हंसा.

श्रीला घेउनि येइल तरि त्याचें कार्य या जनीं नाहीं ॥३६॥
 आह्यां सतीस वंचुनि तीसीं रमतो न तो भला खोटा ॥
 आह्यांच कुलवतींनीं ऐसा अपराध साहिला मोटा ॥३७॥
 ह्यणसी तदेकनिष्ठा श्री शक्य नसे तिचा क्षण त्याग ॥
 हंसा प्रियंवदचि तू परि आला या लदुक्तिचा राग ॥३८॥
 श्रीकृष्णचरणपद्मीं निष्ठा श्रीचाच आमुची नाहीं
 आह्यां सर्वांमध्ये अनुरक्ता ती न या तशा कांहीं ॥३९॥
 रे मुग्धा दुग्धाभा हंसा संसार सार यद्दास्ये ॥
 श्रीचाच परम निष्ठा त्या कृष्णीं वदसि हें कसें आस्ये ॥४०॥
 वर्णावें काय किती प्रेम प्रभुपदपयोर्हडलिनींचें ॥
 शूरकुलकमलसूरश्रीपतिपादैकभव्यनलिनींचें ॥४१॥

बृहदशम.

ययाति आणि शर्मिष्ठा यांचें शृंगारवर्णन,—
 होय ऋतुमती जेव्हां शर्मिष्ठा व्याकुळा वराधीनें ॥
 चित्तीं ह्यणे सहावें किति दुःख कलेवरें पराधीनें ॥ १ ॥
 प्रियतम सहाय नसतां यौवनहननें करोनि जो शीण ॥
 तद्रणनीं कुंठित मति होईल सरस्वतीहि जोशीण ॥ २ ॥
 शिशु पाळण्यांत घालुनि हालवितां निजवितां सुखें जो जो ॥

१ प्रतारणा करून. २ मुख्यत्वे कृष्णावर निष्ठा ठेवणारी लक्ष्मी.
 ३ लक्ष्मीचा. ४ वेड्या. ५ दुग्धासारख्या शुभ्रा हंसा. ६ हा संसार
 ज्याच्या दास्यानें गोड. ७ प्रभुपदरूप पयोर्हट् कमल त्याच्या
 अलिनी भ्रमरी त्यांचें. ८ शूरकुलरूप कमलाचा सूर्य जो श्रीपति
 त्याचा पाद तेंच मुख्य कल्याण ज्यांचें अशा नलिनी कमलिनी
 स्त्रिया त्यांचें.

धात्री ह्यणति सखीला अमृतरसाचि तो निधे मुखें जो जो ३
 काय करूं एकांतीं जरि होती भेटि वाटतें मतिला ॥
 विनउनि वरितें पुत्रप्राप्त्यर्थ तरी स्वयें सखीपतिला ॥४॥
 नउपेक्षील कदापि क्षितिपति धर्मज्ञ शरण आलीला ॥
 मजही व्हावे झाले कामद ते जेविं चरण आलीला ॥५॥
 नृपहि उपवनीं गेला एकांतीं तोहि दष्टिला पडली ॥
 नघडावीच कधीं पारि दोघांची गांठि विधिवळें घडली ॥६॥
 देतां दुर्लभ दर्शन एकांतीं करुनियां दया तीतें ॥
 कळला प्रसाद मग तो विनवी मंत्रु स्वयें ययातीतें ॥७॥
 द्दारीं मृगपतिहस्तांतूनि अहो वीरराय जो मुक्ता ॥
 तो सेविजेल इतरें सिंहावांचूनि काय जो मुक्ता ॥ ८ ॥
 नृपति ह्यणे जें वदसी जाणतसें मी यथार्थ सुंदारि तें ॥
 सरस असोचि मधुप बहु मनिंजरिहिरैसकरुनि कुंद रितें ॥९॥
 तुज शयनीं न बहावें वदला कवि मज अलंघ्य आज्ञा ती ॥
 माझे तुझेहि न पुन्हा मुनिच्या क्षोभें ह्यणोत हा ज्ञाती ॥१०॥
 शर्मिष्ठा त्यासि ह्यणे गम्यस्त्रीविषयकानृतें पाप ॥
 नशिवे धर्मज्ञाला आर्त जनाचा निवारिजे ताप ॥११॥
 वरिलासि मत्सखीनें म्यांही वरिलासि तूं मनैं मातें ॥
 पापापासुनि रक्षीं या माझ्या चालवूनि नेमातें ॥१२॥
 भूप ह्यणे व्रत माझें कोणी जन जें अभीष्ट मागेल ॥
 तें द्यावें त्यासि असें मज तत्त्यागेंहि दोष लागेल ॥१३॥
 ऐसें वदे नृपति मग द्याया त्या सुंदरीस मुदतिशय ॥
 हांसे ह्यणे धरूं दे सुंदारि रंभोरु सुभ्रु सुदति शय ॥१४॥
 केली कृपा नृपानें प्रथम स्वमनीं नमूनि त्या ऋषितें ॥
 प्याली तोहि चक्रोरी पतिमुखचंद्रामृता मनैं तृषितें ॥१५॥

वर दिलेल्या उताऱ्यावरून इतकें स्पष्टच सर्वांच्या ध्यानांत येईल कीं, आमच्या कविमणीची वाणी शुद्ध सरस आणि उदात्त आहे. ग्राम्यत्व, अप्रलीलत्व, च्युतसंस्कृति, अप्रयुक्तत्व इत्यादि दोषांपासून ती दूर आहे. तसाच ती गुणवती असून मोहकही आहे. पंताची कविता वाचित्त असतां पदरचनेनें ह्यणा, अर्थ गांभिर्यानें ह्यणा, चमत्कारिक उपमेनें ह्यणा, यमकादि शब्द चमत्कृतीनें ह्यणा, ती आनंदाला प्रसवल्याशिवाय राहत नाहीं.

पंतांनेंही आपल्या कवितेचे गुण मारुतीस सांगितले आहेत:-

प्रेम प्रतिभा शिक्षा रीति पहा आयका बरें कवन ॥

पवनप्रियपुत्रा वा म्यां हें केलें न निजगुणस्तवन ॥१०३॥

नामरसायन

मोरोपंताच्या कवितेंत जे दोष आढळतात त्यांचें पुढें विवेचन करण्यांत येईल ह्यणून आम्हां मागे सांगितलें आहे. त्या प्रमाणें आढळलेल्या दोषांतील काहीं या ठिकाणां दाखवितों.

यमकें साधण्याकरितां अर्थहानि होत असली तरी तिकडे विशेष पहावयाचें नाहीं, असा प्रकार कोठें कोठें आढळतो त्याचा मासला:—

चितेनें नीज नसे स्वप्न नव्हे हा नखाक्ष मायावी ॥

कपिरूपें आलासे पीडाया यास कां क्षमा यावी ॥५६॥

सीतेचा शोध करण्याकरितां समुद्रोलंबन करून लंकापुरीस मारुती आला व अशोक वनांत रावणानें सीता ठेविली होती त्या वनांतली वृक्षावर बसून सीतेशीं तो बोलूं लागला ; त्या समयीं त्याशीं नबोलतां सीता आपल्या मनाशीं विचार करित आहे त्या प्रसंगाची ही आर्षा आहे.

चित्तेनें झोंप लागत नाहीं तेव्हां स्वप्न कोठून पडणार ! यास्त्व हा स्वप्न तर नाहीं, गोष्ट खरीच दिसते. मग कोण असावे वरें ? मला वाटते हा कोणी तरी मायावी राक्षस, वानररूपाने मला पीडा द्यावयास आला आहे. उघडच आहे कीं, जो पीडा द्यावयास आला व जाताने राक्षस त्याला माझी दया तरी कां यावी ? असा ह्या आर्येचा भावार्थ आहे. पण यमकाकरितां मोरोपंताने दयेच्या ठिकाणी क्षमा शब्द घालून अर्थहानि केली आहे. वास्तविक पहातां येथे पूर्वापर संबंधाने क्षमेचा कांहींच अर्थ वसत नाहीं. ज्याविषयीं अपराध झाला त्यानें अपराधापकार शांतपणाने सहन करणे व सामर्थ्य असतांही अपराधास अपकार नकरणे ती क्षमा. आणि आपला कांहीं संबंध नसतां निष्कारण एकाद्यावर उपकार करावा अशी बुद्धि असणे ती दया. अशा रीतीने क्षमा आणि दया हे अगदीं निरनिराळ्या अर्थाचे दोन्ही शब्द आहेत. आपण राक्षसांचा कांहीं अपराध केला आहे असें सीता समजत नव्हती ; यामुळे मायावी राक्षसाने क्षमा करावी असा तिचा हेतु नसून, केवळ दया करावी इतकाच हेतु होता. पण क्षमेच्या ठिकाणी दया शब्द घातला असतां यमक चमत्कृति नाहींशी होते एवढ्या करितांच पंताने अर्थहानि होऊं दिली असें वाटते. दया शब्द घातल्यानें यमक साधून अनुप्रासही होतो, मग पंताने असे कां न केले कोणजाणे !!

याप्रमाणेंच:—

क्रोडाप्रसक्त यादव असतां दानव निकुंभ मायावी ॥

भानुसुता भानुमती ने खळददयांत कां क्षमा यावी ॥ ९ ॥

मुनि त्यासि ह्मणे होतो सावित्री नाम अश्वपतितनया ॥

तच्चरित श्रवण करी ऐकाया योग्य साधु पतित न या ॥ २ ॥

वन० अ० १३

यांत सावित्रीचें चरित ऐकावयास साधुच योग्य, पतित योग्य नाहीत असें ह्मटलें आहे. तें पंतासही संमत असेल असें आह्मास वाटत नाही. कारण साधूंचें चरित पतितांनीं ऐकूं नये असा नियम असेल तर पतितांचा उद्धार होण्याचा मार्गच बंद करून टाकला असें होऊन, पुण्यफलरूप इमारतीस पायापासून खणल्या सारखें होईल. आतां पंतासही वरील गोष्ट संमत नव्हती हें पुढल्याच आर्येवरून दिसतें. त्या आर्येंत लागलीच याविहद वर्णन केलें आहे.

होय प्राप्त विधिस्त्री सावित्रीच्या वरेंचि तो राया ॥

यत्कीर्ति जना ह्मणती कर देत्येरे अघाब्धि तोरा या ॥ ३ ॥

ज्या सावित्रीची कीर्ति पातकसमुद्रांत बुडणाऱ्यांस तारण्याकरितां हात देण्यास तयार आहे, तिचें चरित ऐकण्यास पतित अयोग्य असें कधीं तरी ह्मणतां येईल काय ? तेव्हां यावरून दुसऱ्या आर्येंतील पतितनया हीं अक्षरें केवळ यमकाकारितांच आणून पंतानें मोठा अनर्थ केला हें उघड दिसतें.

माता तात परततां बहु रडती परि रडे न सावित्री ॥

सुमृदु सुमंत्रीहि ह्मणुन त्यांस ह्मणे नाम गा नसावि त्री ॥ २० ॥

अध्याय १३

यांत माझ्या नांवांत जी 'त्री' आहे ती नसावी ह्मणजे 'सात्री' असें ह्मण, असा शेवटल्या चरणाचा अर्थ दिसतो. यापासून तात्पर्य असें काढावयाचें कीं, माता, पिता, सासू, सासरा आणि

पति हे खुशाल असावे आणि मग मी सावी ह्मणजे सहावी व्हावे
असे ह्मणा, ह्मणून ती ह्मणाली. केवळ यमक साधण्याकरितां पंतानें
केवढी ही खटपट केली आहे ? आणि इतकेंही करून क्लिष्टत्वाचा
दोष मात्र घेतला.

शशिकुलज नहुषसुत जन हा नाम ययाति एथ तोया मी ॥

आलों मृगानुसारें आपृच्छेत्वांतदहमितोयामी ॥६६॥

आदिपर्व अध्याय ९

यांतील शेवटचा चरण शुद्ध संस्कृत भाषेत रचण्याचें येथें
कांहींच प्रयोजन नव्हतें. तो पंतानें केवळ यमक साधण्याकरितांच
रचिला आहे. यामुळें वरील पद्यांत प्राकृत लोकांस अर्थाव्यक्ति
मात्र झाली. *

आतां आणखी कितीएक प्रकारचे दोष दाखवितों.

रामांध्यंनुजभृंगे सुग्रीवे वानरेश्वरें प्रणतें ॥

* पंतानें पुष्कळ ठिकाणीं संस्कृत भाषा प्राकृत काव्यांत
घातली असतां, तेथें गुणवृद्धिही झाली आहे.

राजा ह्मणे कवण तूं कोणाचा पुत्र कायगे वदसी ॥

काचस्मृतिरपितापासिमैवंप्रलपात्रभूभुजःसदसी ॥ ६३॥

गुप्त अथवा क्रोधोद्गाराचें भाषण चालू भाषेहून निराळ्या शुद्ध
संस्कृतांत घातल्यामुळें तें फार शोभा देत आहे.

पीडी भाच्यांसि रणीं दावी बहु मद्रपाल कौशल्य ॥

मुनि वदले “ मामैवंपीडय पापाय बालकौ शल्य ” ॥३१॥

जिकडे जिकडे पळती तिकडे तिकडे महा जवन तो बा ॥

बहु हाय हाय ह्मणती प्राकृत बुध “ हंत हा ” यवन तोबा १

भीष्मपर्व.

कुशल तुला पुसिलेंसे ज्याचें मन धिक् स्वशक्तिला ह्मणतें॥६०

अशोक वनांत मारुतीचा सीतेशीं संवाद झाला त्यांतो ल हे पद्य आहे. यांत शेवटचा चरण अगदीं निरर्थक किंवाहुना अप्रयोजक आहे असें वाटतें. कारण, सीतेला धैर्य देऊन तिच्या मनांत रावणाचा दुर्बलपणा व रामपक्षाचें प्रतापाधिक्य त्रिवि-
ण्याचा तो समय होता ; तेव्हां रामपक्षाचा सुग्रीव आपल्या शक्तीला धिक्कार असो असें आपल्या मनांत ह्मणत आहे हे ह्मटल्यानें फक्त खेद मात्र प्रदर्शित होऊन सीताशोकास तें उत्तेजक झालें. त्या पेशां “ ज्याचें बल धिक् दशानना ह्मणतें ” अशा किंवा दुसऱ्या एखाद्या वाक्याची योजना पंतानें केली असती तर वरें होतें.

वालिवधसंबंधानें रामाची अद्भुत शक्ति पाहून आपल्या बलास धिक्कार असो असें जो मनांत ह्मणत आहे, अथवा आपण बलवान् असतां सीतेच्या चोराचा पत्ता लागूं नये धिक्कार असो आपल्या शक्तीला. असे उह काढून अर्थ केला तर ह्या पद्यास निर्दो-
षताही येईल. पण हा संबंध पद्यांतो ल शब्दांत दिसत नाही इतकीच अडचण आहे.

हा पलभोजन गूर्थीं जसा कृमि अधी तसा रमे यातें ॥

मी पलमात्रे वधितों जैसा मृगकांत सारमेयातें ॥ ७३ ॥

परि रामयशश्चंद्र प्रम्लानद्युति नसो ह्मणून मनीं ॥

धारिलाचि धीर सीते दुष्कर दशकंठनाश हें न मनीं ॥ ७४ ॥

हेही मारुतीचेंच सीतेशीं भाषण आहे. यांत रावणास अयामंगल उपमा दिल्यानें रामयशश्चंद्र प्रम्लानद्युति नहोण्याची मारुतीची इच्छा अगदींच भंगून गेली असें दिसूं लागतें. कारण इतका नीच व क्षुद्र प्राणी पराक्रमीजनस्पर्शासही योग्य नाही ;

मग त्याचा नाश करून रामचंद्राचें यश उज्वल होईल काय ? कधीं होणार नाहीं. या ठिकाणीं कवीची मोठी चूक आहे. नायकाचे शत्रूस उपमा देतांना फार विचार केला पाहिजे. रावणास क्षुद्रकुतन्यासारखा अथवा विष्टेंतील किड्याप्रमाणें असें ह्मटलें ह्मणजे, त्याला जिक्रणाच्या रामाच्या पराक्रमास नाक मुरडल्याशिवाय कोणी तरी बुध राहिल काय ? वरें सीतेच्या मनांतील भय दवडण्याच्या हेतूनें पंतानें रावणहनन अत्यंत सुगम आहे असें दाखविण्यास अशीं उपमानें घेतलीं आहेत ह्मणावें तर, त्यानेंच या पूर्वीं सीतेच्या भाषणांतः—

हा रक्षोधम मी निजपातिव्रत्यानलांत होमीन ॥

परि इच्छा आहे कीं जन रामयशोर्णवांत हो मीन ॥६.१॥

असें ग्रथित केलें आहे. तेव्हां रावणास सीता भीत होती व याकरितां पाहिजे तशीं नीच उपमानें योजून सीतेचें भय दूर केलें असेंही ह्मणतां येत नाहीं.

वरें, रावणाच्या दुराचरणस्पष्टीकरणार्थ हा प्रकार केला ह्मणावें तर, वर दिलेल्या उपमानाशिवाय रामयशःप्रकाशास न्यूनत्व न येण्याजोगीं आणखी उपमानें जगांत नव्हतीच काय ? कुतन्याला माखून यश मिळविलेला कोणी वीर ऐकला आहे काय ? त्याहूनही विष्टेंतील किड्यास मारणाराचें यश किती शुभ्र असेल याचें वर्णनच करावयास नको. या गोष्टीचा विचार पुष्कळ ठिकाणीं पंतानें केला नाहीं. त्याच्या प्रियतम उपास्याचा जन्मशत्रू जाणून, रागाच्या आवेशांत त्यानें रावणास अत्यंत नीच उपमानें योजिलीं आहेत ; परंतु या उपमानाचें पर्यवसान मुख्यत्वे रामावर होतें ह्याचा त्यानें दीर्घदृष्टीनें विचार केला नाहीं.

मैदानें प्रलय पळें केला त्या वज्रमुष्टिचा समरीं ॥

अन्य निशाचरजीवनरस नेला राममार्गणभ्रमरीं ॥३३४॥

यांत शेवटल्या चरणांतील रूपकालंकार तत्त्वतः सम्यक् उतरला नाही व त्यांतील कल्पना वीररसास अनुकूल नाही असे वाटते. भ्रमर आणि त्यांचें रस नेणें हीं नेहमीं प्रथम रसाच्या उत्कर्षाला प्रसवतात, वीररसाचा त्यांपासून कांहींच आविर्भाव होत नाही.

वनस्पतिशास्त्रवेत्त्यांच्या शोधावरून समजण्यांत आलेले प्रसिद्धच आहे कीं, पुष्पांत स्त्रीकेसर आणि पुंकेसर अशीं परागकोशांत दोन जातींचीं द्रव्ये असतात. कितीएक पुष्पांत हीं दोन्हीं असतात व कितीएकांत एकेका जातीचें एकच असते. ज्या फुलांत एकाच जातीचें केसर मात्र असते त्याला दुसऱ्या केसराची अपेक्षा असते. त्या ठिकाणीं मंद गंधवाह ~~विशेष~~ षट्पद हे त्या त्या स्त्री केसराची व पुंकेसराची भेट करून देऊन त्यांस आनंदवितात व सृष्टिही वाढवितात. ह्या तात्विक गोष्टीवरूनच साहित्यशास्त्रांत विप्रलंभसंभोगादि शृंगारांच्या वर्णनप्रसंगीं भ्रमर आणि मंदवायू यांची नेहमीं योजना केलेली आढळते. ती फार मार्मिक रीतीनें झाली आहे यांत कांहीं संशय नाही. तेव्हां भ्रमराच्या उपमानापासून तत्काल शृंगार मात्र मनावर ठसतो; वीराकडे प्रवृत्तीच होत नाही. यावरून वरील रूपक अप्रयोजक आहे हें सिद्ध झालें. दुसरें, निशाचरजीवनरस राममार्गणभ्रमरांनीं नेला असें ह्यटल्यानें, भ्रमरांनीं पुष्परस नेला ह्यणजे पुष्परसच पुष्पांत अवशिष्ट राहत नाही असें होत नाही. तशा रीतीनें रामाच्या बाणांनीं राक्षसजीवन निःशेष नाहीसें न करितां फक्त त्यास हुंगून मात्र सोडले कीं काय! असा कविमा-

नसाहून विपरित भास होतो, आणि प्रलयसंमर्दनादि वीररसोत्कर्षक क्रियांचा लोप होऊन, चुंबनालिंगनादिकांचा भास होऊन लागतो. इत्यादि कारणांवरून वरील रूपकांत ज्या उपमा योजिल्या आहेत त्या तत्वांशांनहीं अप्रयोजक आहेत असें आह्मास वाटते.

अस्थिरता जे श्रीची ती सृष्ट्या शत्रुजीवनीं राहो ॥

संतत कल्याण असो विपक्षलोकप्रतापरविराहो ॥७५५॥

याप्रमाणें दशरथानें विमानांतून उतरून रामचंद्रास आशीर्वाद दिला आहे. यांतिल शेवटचें विशेषण रामगुणास व रूपास अनुचित आहे. तें केवळ प्रासाकरितांच पंतानें योजिलें असावें, दुसरें कांहीं कारण दिसत नाहीं. रामाला नेहमीं पवित्र देदीप्यमान श्लाघाच पदार्थांचीं उपमांनें योजिलीं पाहिजेत; राम रवीवंशज असतां त्याला रवीचा ग्रास करणाऱ्या राहूचें उपमान योजणें मोरोपंतासारख्या रामभक्त कवीस योग्य नव्हतें असें आह्मास वाटते.

दुसरें, रवीला निस्तेज करणाऱ्या राहूची स्थिति घटिकापळांनीं मात्र मोजिली जाते; परंतु रवीची स्थिति कल्पयुगांनीं मोजितात. तेव्हां दशरथाच्या आशीर्वादांत दशरथाच्या शत्रूचाच उत्कर्ष ग्रथित झाला व रामाच्या जीवनावर अस्थिरता येऊन वितली, ही मोरोपंताची फारच मोठी चूक झाली आहे.

सांद्रानंदभरानें तेव्हां प्लवंगद्रसंघ ते लवले ॥

लव लेखर्विस्वांतीं दुःख नसे तापदीप मालवले ॥७६०॥

“दिवे मालवणें” हें उत्सववर्णनांत कोणत्याही प्रसंगीं अवशकुनासारखें अप्रशस्त मानिलें आहे. असें असतां रामचंद्राच्या

अत्युत्तम उत्साहवर्णनप्रसंगां मोरोपंतानें अशा प्रयोगाची छाया आणिली हें बरोबर झालें नाहीं. सामान्यतः जेव्हां उत्सवप्रसंग प्राप्त होतो तेव्हां होईल तितक्या प्रयत्नानें अनेक दीप प्रज्वलित करण्याचाच योग लोक आणितात. दिवे मालवणें हें नेहमीं अभद्र आहे असेच लोक गणितात. ह्या लौकिकाचा कवीनें या ठिकाणीं कांहीं विचार केला नाहीं असें वाटतें. दुसरें, तापाचे दिवे कोठें ऐकण्यांत नसून तापाला दिव्याचें उपमान योजण्याविषयीं कविप्रसिद्धिही नाहीं. तेव्हां तापदीप मालवले असा प्रयोग करून पंतानें मोठाच दोष केला असें वाटतें.

तेव्हां करील कोणी भलता त्वद्वीर मन्मथन राजा ॥

सुगुरु सुशिष्यसुवशकीं सुस्त्री वश सुवहु मन्मथ नरा ज्या ॥८७

[मन्मथपर्व.

बरील पद्योत्तरार्धं द्रोणाचें आहे किंवा पंताचें आहे ह्याचा खुलासा पद्यांत कांहीं नाहीं, तरी तें द्रोणाचें ह्यणण्यापेक्षां पंताचें आहे असें मानण्यास कांहीं अधिक आधार आहे असें आह्वास वाटतें. आतां तें कोणाचेंही असलें तरी शेवटल्या चरणांतील दृष्टांत अप्रयोजक आहे इतकेंच आह्वास सांगावयाचें आहे. द्रोणाचार्य गुरुस स्त्रीची आणि धर्मराज शिष्यास वीरवान् धष्टपुष्टाची उपमा देणें अप्रयोजक आहे, हें कोणीही कबूल करील.

याप्रमाणेंच,—

झाले सुयोधनाला भीष्मद्रोण प्रसन्न सुरतहसे ॥

व्यर्थ असुभगा पतिशीं सुभगेचें आठवूनि सुरत हसे ॥ ९ ॥

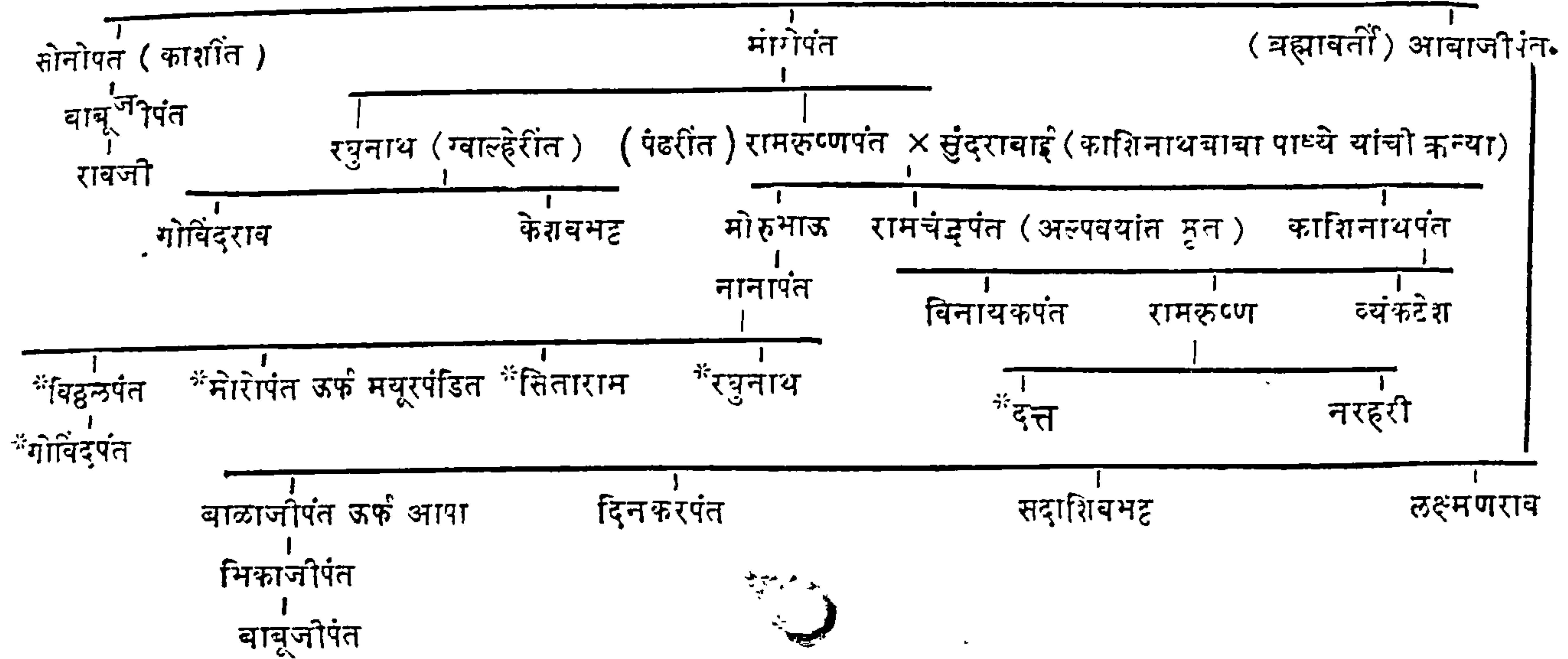
हें धर्मराजाचें श्रीकृष्णाशीं झालें भाषण, यांतील दृष्टांतही अप्रयोजक आहे.

प्रबंधरचनेचा ओघ आणि ग्रंथसंख्येची महती पाहतां मोरोपंताच्या काव्यांत कांहींच दोष नाहीं असें ह्यणण्यास काडी-मात्र हरकत नाहीं. वर जे आह्मीं दोष दाखविले आहेत ते इतके झुल्लूक आहेत कीं, त्याच्या काव्यगुणसूर्यरश्मीपुढें ते गिरि-गुहांतील अंधकारासारखे दूरच्या कोपऱ्यांत कोणाच्या दृष्टीसही न येण्यासारखे आहेत.

फार काय सांगावें ! मोरोपंताच्या एकंदर कृतीकडे दृष्टि दिली असतां असें वाटतें कीं, तो प्रकट होण्यापूर्वी महाराष्ट्रां-तील अति मोठी प्रजा, काव्यसृष्टीस संधिप्रकाशानें अंधुक अंधुक पहात होती ; ती ह्या कविभास्कराचा उदय झाल्यावर त्या सृष्टीतील अनेक आनंदभांडारांचा यथेच्छ उपभोग घेऊं लागली. तसेंच महाराष्ट्रभाषा आणि महाराष्ट्रकविता ह्या संस्कृतापुढें अगदीं लोपून गेल्या होत्या, त्यांजलाही ह्याच कविमणीनें देदीप्यमान् करून संस्कृताच्या पंक्तीस बसविलें असें ह्मटलें तरी चालेल. या संबंधानें पाहतां महाराष्ट्र देशावर मोरोपंताचे अतिशयच उपकार आहेत. आणि याबद्दल आह्मीं महाराष्ट्र लोक त्याचे फार आभारी आहोंत. जगद्व्यापक सर्वशक्तिमान् परमेश्वरानें पंताचा यशःप्रकाश दिवसानुदिवस वाढवावा अशी आह्मी त्याची अनन्य भावानें प्रार्थना करितों.

वंशावळ.

रामाजीपंत.

२३

*हल्लीं पंढरीस आहेत.